

16. ÉVFOLYAM 2. SZÁM (2026)

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Czibere Ibolya – Loncsák Noémi – Molnár Éva – Varga Zsombor:

„Működtetni tudom, de nem értem...”

Gyártósori munkások rutinalapú technológiahasználata egy vidéki ipari kistelepülésen

Cikkazonosító: e202617

Bognár Adrienn – Herke Boglárka – Szalma Ivett:

A tudatosan egyedül gyermeket vállaló nők családkoncepciója

Cikkazonosító: e202618

Loncsák Noémi:

Városról falura. Diplomás fiatalok vándorlási motivációi és életmódja az Észak-Alföld régióban

Cikkazonosító: e202619

RECENZÍÓK

Dupcsík Csaba:

Társadalmi keretek, újrakeretezve. Kovách Imre (szerk.) (2024) Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás.

A magyar társadalom a 2020-as évek elején

Cikkazonosító: e202620

Menyhárt Áron:

Gramsci kisajátításáról és visszaszerzéséről. Éber Márk Áron (2025) Ellenhegemonia-építés.

Hogyan politizálnak Antonio Gramsci követői és kisajátítói

Cikkazonosító: e202621

Nyüsti Szilvia:

Az osztályvita empirikus próbája

Huszár Ákos (2025) Az osztály hosszú árnyéka. A mai magyar társadalom osztályszerkezete

Cikkazonosító: e202622

KITEKINTŐ

Sik Endre:

Celebhatás. Szaláh és a muszlimellenesség csökkenése

Cikkazonosító: e202623

IN MEMORIAM

Szabari Vera:

Szelényi Iván (1938–2026) pályája a modern magyar szociológia kontextusában

Cikkazonosító: e202624

A Socio.hu Társadalomtudományi Szemle az ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Kutatóintézet, Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely szabadon hozzáférhető (open access) online lektorált (double blind peer-reviewed) folyóirata.

Szerkesztőség:

Albert Fruzsina, Erőss Gábor, Győri Ágnes, Herke Boglárka, Kiss Márta, Kopasz Marianna, Kovács Mariann, Kőszeghy Lea, Kucsera Csaba, P. Tóth Tamás (főszerkesztő), Takács Judit

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.

Megjelenik: évente négy magyar nyelvű szám

Felelős kiadó: az ELTE TK főigazgatója

Olvasószerkesztés: P. Tóth Tamás

Arculat és tördelés: Kovács Mariann

ISSN: 2063-0468

Kapcsolat: socio.hu@tk.elte.hu

A folyóirat megjelentetését az ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont támogatja.

„MŰKÖDTETNI TUDOM, DE NEM ÉRTEM...”

Gyártósori munkások rutinalapú technológiahasználata egy vidéki ipari kistélephelyen

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2026.2.1>

Cikkazonosító: e202617

ABSZTRAKT

A tanulmány a modern technológiák mindennapi használatát vizsgálja olyan gyártósori betanított munkások körében, akik egy vidéki ipari kistélephelyen élnek. A kutatás kvalitatív esettanulmányra épül, összesen 18, félig strukturált interjú készült olyan munkavállalókkal, akik napi szinten dolgoznak technológiailag erősen strukturált gyártósori környezetben. Az elemzés azt vizsgálja, miként szerveződik a technológiához való viszony egy olyan társadalmi és munkaerőpiaci kontextusban, ahol a technológiai modernizáció nem jár együtt az autonóm digitális kompetenciák bővülésével. Az eredmények arra mutatnak rá, hogy a technológiahasználat a vizsgált csoport esetében elsősorban rutinalapú, kockázatkerülő alkalmazkodásként értelmezhető. A munkahelyi technológiahasználat szigorúan szabályozott, betanított és ellenőrzött, ami lehetővé teszi a hatékony munkavégzést, ugyanakkor nem termel átvihető technológiai tudást és autonómiát. Ezek a tapasztalatok szorosan összekapcsolódnak az otthoni technológiahasználattal, a válaszadók a mindennapi életben is szűk, biztonságos használati repertoárokra támaszkodnak, elkerülik a komplexebb digitális funkciókat, és gyakran delegálják másokra a technológiához kapcsolódó döntéseket. A tanulmány amellett érvel, hogy ezen mintázatok a vidéki ipari környezet sajátos feltételrendszerében racionális adaptációs stratégiát jelentenek, és hozzájárulnak a digitális egyenlőtlenségek használati autonómiában megjelenő egyenlőtlen újratermelődéséhez.

Kulcsszavak: gyártósori munkások; technológiahasználat; digitális kompetencia; vidéki kontextus; digitális egyenlőtlenségek

1 Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék; HUN-REN – DE High-tech Technológiák a Fenntartható Gazdálkodásban Kutatócsoport.

2 Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola, Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program; HUN-REN – DE High-tech Technológiák a Fenntartható Gazdálkodásban Kutatócsoport, Gróf Tisza István Debreceni Egyetemért Alapítvány Kiválósági PhD Ösztöndíj.

“I CAN OPERATE IT, BUT I DON’T UNDERSTAND IT...”

Routine-Based Technology Use among Assembly Line Workers in a Rural Industrial Small Town

ABSTRACT

This article examines everyday technology use among assembly line workers living in a rural small town industrial context. The research is based on a qualitative case study drawing on 18 semi-structured interviews with workers who are employed on a daily basis in technologically highly structured production-line environments. The analysis explores how relationships to modern technologies are shaped in a social and labour market context where technological modernization does not translate into the expansion of autonomous digital competences. The findings show that technology use in this group is best understood as routine-based, risk-averse adaptation. Workplace technology use is highly standardized, rule-bound, and closely monitored, enabling efficient production while limiting autonomy and the development of transferable technological skills. These workplace experiences are closely connected to everyday technology use at home, where respondents rely on narrow “safe” repertoires, avoid complex digital functions, and frequently delegate technological decisions to family members. The article argues that these patterns should not be interpreted simply as deficits in digital competence. Rather, they represent rational adaptive strategies within a rural industrial context characterized by constrained labour market opportunities and limited learning horizons, contributing to the reproduction of digital inequalities in terms of autonomy of use rather than access.

Keywords: assembly line workers; technology use; digital competence; rural context; digital inequalities

„MŰKÖDTETNI TUDOM, DE NEM ÉRTEM...”

GYÁRTÓSORI MUNKÁSOK RUTINALAPÚ TECHNOLÓGIAHASZNÁLATA EGY VIDÉKI IPARI KISTELEPÜLÉSEN

BEVEZETÉS

A modern technológiák társadalmi hatásairól szóló kutatások gyakran abból az implicit feltételezésből indulnak ki, hogy a technológiai fejlődés együtt jár a technológiai kompetenciák általános bővülésével. A digitális eszközök elterjedése, az automatizáció és a digitalizáció mindennapivá válása miatt könnyen adódik az a következtetés, hogy azok a társadalmi csoportok, amelyek a munkavégzés során rendszeresen találkoznak modern technológiákkal, fokozatosan magabiztosabbá és autonómabbá válnak azok használatában. A technológiai fejlődés társadalmi beágyazottságát vizsgáló empirikus kutatások azonban egyre inkább arra mutatnak rá, hogy ez az összefüggés korántsem magától értetődő, a technológia nem semleges külső tényező, hanem társadalmi viszonyok között szerveződő és intézményileg keretezett gyakorlat (Bijker–Hughes–Pinch 1993; Volti–Croissant 2024).

Különösen kevésbé feltárt kérdés, hogy miként alakul a technológiához való viszony azoknál a munkavállalói csoportoknál, akik a modern technológiák által erősen strukturált munkakörnyezetben dolgoznak, mégsem rendelkeznek széles körű autonómiával azok használatában. A gyártósori betanított munkások ilyen szempontból sajátos helyzetben vannak, munkavégzésük elválaszthatatlan az automatizált gépektől, digitális vezérlőfelületektől és szabályozott technológiai folyamatoktól, miközben a technológiahasználat jellege szigorúan előírt és standardizált. Ez a pozíció egyszerre jelenti a modern technológiákkal való folyamatos érintkezést és a technológiai önállóság korlátozott lehetőségét (Hötte–Somers–Theodorakopoulos 2022; Filippi–Bannò–Trento 2023).

A gyártósori munkások technológiahasználatára ezért különösen alkalmas arra, hogy rávilágítson a technológiai kompetenciák társadalmi természetére. A gyártósor mint munkaszervezési forma nem csupán technikai környezetet jelent, hanem olyan szervező rendszert is, amely meghatározza, mit jelent „érteni” egy technológiához, hol húzódnak a megengedett használat határai, és milyen kockázatok társulnak a rutinoktól való eltérésekhez. A technológiai környezet ezért nem elsősorban fejlesztési, innovációs lehetőségként, hanem a termelési rend fenntartásának eszközeként jelenik meg, amelyhez betanult rutinokon keresztül lehet alkalmazkodni (Szalavetz 2021).

A technológiahasználat társadalmi jelentősége azonban nem korlátozódik a munkahelyi térre. A munkahelyen szerzett tapasztalatok, a technológiához kapcsolódó attitűdök és önértelmezések átszivárognak a mindennapi élet más területeire is, különösen az otthoni technológiahasználatba. Éppen ezért a munkahelyi és a hétköznapi technológiai gyakorlatok összekapcsolt vizsgálata lehetőséget teremt annak megértésére, hogy a modern technológiák miként épülnek be – vagy éppen nem épülnek be – autonóm módon a mindennapi életbe.

A tanulmány empirikus fókusza egy vidéki ipari kistélepülésen élő gyártósori betanított munkások csoportjára irányul. A vidéki kontextus ebben az elemzésben nem kulturális sajátoságként, hanem társadalmi és gazdasági feltételrendszerként értelmezhető. A helyi munkaerőpiac korlátozott alternatívái, az ingázás esetleges kényszere, a szolgáltatásokhoz való hozzáférés sajátosságai és az informális segítségnyújtás szerepe mind olyan tényezők, amelyek befolyásolják a technológiához való viszonyt és a tanulási lehetőségeket. A vidéki környezet így nem önmagában magyarázza a technológiahasználati mintázatokat, hanem olyan kontextust teremt, amelyben a kockázatkerülő, rutinszerű használati minta különösen racionális stratégiává válhat.

A tanulmány célja annak feltárása, hogy miként jelennek meg a modern technológiák a gyártósori munkások munkahelyi és mindennapi tapasztalataiban, hogyan alakul a technológiai kompetencia szubjektív értelmezése, és milyen szerepet játszanak a generációs narratívák a megjelenő mintázatok megmerevedésében. A technológiai fejlődéssel kapcsolatos elképzelések, bizonytalanságok és az alkalmazkodás módjai szorosan összefonódhatnak a technológiahasználathoz kapcsolódó attitűdökkel és az életminőség megélésével (Vraňaková–Gyurák Babeřová 2025). A kutatás kvalitatív, félig strukturált interjúkra épül, amelyek lehetővé teszik a technológiai változásokhoz kapcsolódó élmények, bizonytalanságok és alkalmazkodási stratégiák részletes feltárását. Az elemzés nem a technológiai tudás hiányát kívánja bemutatni, hanem azt a társadalmi logikát, amely mentén a modern technológiák használata betanult, kiszámítható és kockázatminimalizáló rutinokká szerveződik.

A tanulmány hozzájárul a digitális egyenlőtlenségekről és a technológiai változások társadalmi hatásairól szóló vitákhoz azzal, hogy rámutat, a modern technológiákhoz való hozzáférés és azok rendszeres használata önmagában nem vezet autonóm digitális kompetenciák kialakulásához. A technológiahasználat módját alapvetően az intézményi és szervezeti keretek, a mindennapi élet gyakorlatai és az ezekhez kapcsolódó önértelmezések együttesen alakítják (Budai 2022; Szabó 2025).

TECHNOLÓGIA, MUNKA ÉS DIGITÁLIS KOMPETENCIA

A modern technológiák társadalmi hatásairól szóló vitákban a technológiai változás gyakran eltérő, de egyaránt erősen technológiai meghatározottságú forgatókönyvekben jelenik meg. Egyes megközelítések a digitalizációt és az automatizációt az egyéni kompetenciák bővülésével, a képzettségi szint emelkedésével és a társadalmi modernizációval kapcsolják össze, míg más értelmezések inkább a rutinizálható feladatok kiváltását, a munkaerőpiaci polarizációt és a bizonytalanság növekedését hangsúlyozzák. Közös bennük, hogy a technológiai változásnak erős, viszonylag közvetlen társadalmi következményeket tulajdonítanak. Ezzel szemben a társadalmi és technikai rendszerek összekapcsolódását hangsúlyozó megközelítés régóta arra hívja fel a figyelmet, hogy a technológia nem önmagában alakítja a munkát, hanem társadalmi, szervezeti és intézményi viszonyokba ágyazódva fejti ki hatását (Cherns 1987; Clegg 2000; Mumford 2006). A technológia használata ezért nem pusztán eszközkezelés, hanem olyan társadalmi cselekvés, amelyet erőforrások, intézményi elvárások, kockázatok és rutinok együttesen alakítanak (Bijker–Hughes–Pinch 1993; Hötte–Somers–Theodorakopoulos 2022; Volti–Croissant 2024).

A tanulmány elméleti kerete egymásra épülő, de nem élesen elválasztható szempontokat kapcsol össze. Elsőként az osztályhelyzet, a kulturális tőke és a digitális egyenlőtlenségek összefüggéseit tárgyalja, mivel ezek teszik értelmezhetővé, hogy a technológiai hozzáférés és az eszközhasználat önmagában miért nem

írja le a kompetenciák társadalmi szerkezetét (Bourdieu 1986; DiMaggio et al. 2004; Dijk 2020; Szabó 2025). Ezt követően a technológiát társadalmilag beágyazott és szervezetenként formált gyakorlatként értelmezi, kapcsolódva a technológia társadalmi konstrukciójáról, valamint a társadalmi és technikai rendszerek összekapcsolódásáról szóló megközelítésekhez (Bijker–Hughes–Pinch 1993; Volti–Croissant 2024). Majd a munkahelyi technológiahasználat sajátosságait emeli ki, különösen a standardizált, betanított és kockázatérzékeny használat logikáját (Szalavetz 2021; Filippi–Bannò–Trento 2023). Végül azt vizsgálja, hogy ezek a munkahelyi tapasztalatok miként kapcsolódhatnak az otthoni technológiahasználathoz, a vidéki lehetőségstruktúrákhoz és a kompetenciák szubjektív megítéléséhez.

Osztályhelyzet, kulturális tőke és technológiahasználat

A technológiahasználat társadalmi mintázatainak megértéséhez nem elegendő az egyéni készségek vagy attitűdök vizsgálata, hanem figyelembe kell venni a társadalmi-gazdasági helyzetet, az iskolázottságot, a kulturális erőforrásokat és a mindennapi élet anyagi feltételeit is. A digitális egyenlőtlenségek kutatása régóta rámutat arra, hogy a technológiához való hozzáférés, a használati készségek és a használat autonómiája nem egyenlően oszlik meg a társadalomban, hanem szorosan összefügg a társadalmi pozícióval (DiMaggio et al. 2004; Dijk 2020). A gyártósori betanított munkások technológiahasználatának értelmezéséhez ezért különösen fontos az osztályhelyzet, az alacsonyabb iskolázottság és a korlátozott gazdasági erőforrások együttes hatásainak vizsgálata (Albert et al. 2018).

Van Dijk (2020) a digitális egyenlőtlenségek három szintjét különböztette meg: a fizikai és anyagi hozzáférést, a használati készségeket, valamint a használat autonómiáját és társadalmi hasznát. Ez a megkülönböztetés azért fontos, mert a technológiához való hozzáférés önmagában nem jelenti azt, hogy az egyén képes azt saját céljai szerint, önállóan, magabiztosan és kísérletező módon használni. A gyártósori munkások esetében a harmadik szintű digitális szakadék különösen releváns. Bár sokan rendelkeznek okostelefonnal és internetkapcsolattal, és alapvető használati készségekkel is bírnak, a technológiahasználat autonómiája, a kísérletezés és az önálló tanulás lehetősége korlátozott maradhat. Ez a korlátozott autonómia nem egyszerűen egyéni attitűdök vagy képességek kérdése, hanem a társadalmi helyzet, a munkahelyi tapasztalatok és az elérhető erőforrások strukturális következménye.

Bourdieu (1986) kulturális tőke fogalma ebben az összefüggésben azért hasznos, mert a technológiai kompetenciát nem pusztán eszközkezelési tudásként, hanem társadalmilag megszerzett és elismert erőforrásként teszi értelmezhetővé. A belsővé tett kulturális tőke a tanulási stratégiákban, a problémamegoldó magabiztosságban és a technológiai önállóságban jelenhet meg; a tárgyasult kulturális tőke az eszközökhöz és szolgáltatásokhoz való hozzáférésben; az intézményesített kulturális tőke pedig az iskolai végzettségben, bizonyítványokban és formális képzésekben. Az alacsonyabb iskolázottságú, munkásosztálybeli helyzetben lévő egyének esetében ezek a dimenziók gyakran együttesen korlátozottabbak. Kevesebb formális tanulási tapasztalat, szűkebb eszköz- és szolgáltatás-hozzáférés, valamint gyengébb intézményes elismerés áll rendelkezésre a technológiai tudás legitimálásához.

A technológiai kompetencia önértékelése ezért nem választható el attól, hogy az egyén milyen tanulási és szocializációs tapasztalatokkal rendelkezik. Lareau (2011) osztályalapú szocializációról szóló megközelítése arra mutat rá, hogy a különböző társadalmi helyzetű családokban eltérő módon válhat természetessé a kérdezés, a kísérletezés, a hibázás és az önálló problémamegoldás. A középosztálybeli jellegzetességekkel leír-

ható családi környezetekben a technológia könnyebben jelenhet meg a tanulás és a próbálkozás terepeként, míg a munkásosztálybeli jellegzetességekkel leírható helyzetekben gyakrabban válhat praktikus eszközzé, amelyet helyesen, óvatosan és lehetőleg hiba nélkül kell használni. Ez nem azt jelenti, hogy a munkásosztálybeli felhasználók ne lennének képesek technológiát használni, hanem azt, hogy a használat jelentése és kockázata társadalmi helyzetükből fakadóan másképp szerveződhet.

Sennett és Cobb (1972) rejtett osztályszerűlésekről szóló fogalma tovább árnyalja ezt az értelmezést. A társadalmi leértékelődés és a korlátozott mobilitási tapasztalatok belsővé válhatnak, és hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az egyének saját képességeiket bizonyos területeken alulértékelték. A technológiai kompetencia esetében ez különösen fontos, mert a digitális jártasság a modern társadalmakban gyakran a státuszhoz, a fiatalossághoz és a sikerességhez kapcsolódik. A „nem értek hozzá”, „nem vagyok jó benne”, „nem nekem való” típusú kijelentések ezért nem feltétlenül objektív készséghiányt fejeznek ki. Inkább olyan önértelmezések, amelyekben a technológiai tudás a magasabb státuszú, magabiztosabb vagy fiatalabb csoportokhoz kapcsolódó kompetenciaként jelenik meg.

A szegénység és a szűkösen elérhető erőforrások tovább erősíthetik a kockázatkerülő technológiahasználatot. Eubanks (2018) rámutatott arra, hogy a szegénység nem pusztán hozzáférési problémát jelent, hanem a hibázás költségeit is megnöveli. Egy elromló okostelefon, egy rossz digitális döntés, egy tévesen használt fizetős szolgáltatás vagy egy sikertelen online ügyintézés jelentős anyagi, időbeli és kapcsolathálóban megjelenő terhet okozhat. A gyártósori munkások számára ezért a technológiahasználat sok esetben nem a felfedezés és önmegvalósítás terepe, hanem a mindennapi működés szükséges eszköze, amelyet óvatosan, begyakorolva és minimális kockázattal érdemes használni. A mindennapi megélhetési gondok, a számlafizetés, az egészségügyi problémák vagy a családi kötelezettségek mellett gyakran kevés energia marad új készségek elsajátítására vagy bizonytalan kimenetelű technológiai kísérletezésre.

A magyar társadalmi kontextusban az osztályhelyzet különösen fontos magyarázó tényező a digitális egyenlőtlenségek megértésében. Huszár (2022) elemzései az osztályszerkezet és az erőforrások tartós egyenlőtlenségeire hívják fel a figyelmet, míg Számel és munkatársai (2025) nagymintás kutatása szerint Magyarországon a társadalmi osztály az egyik legerősebb prediktora a digitális egyenlőtlenségeknek. Róbert (2015) arra mutatott rá, hogy a magyar munkásosztály kulturális és gazdasági tőkéje a rendszerváltás óta jelentősen átalakult és sok esetben szűkült, ami a társadalmi mobilitás és az új készségek elsajátításának korlátjaként is megjelenhet. A vidéki gyártósori munkások helyzetét ezért egyszerre formálja az osztályhelyzet, az iskolázottság, a korlátozott helyi lehetőségek és a felnőttkori tanulási csatornák szűkössége.

Ezek az elméleti szempontok együtt azt teszik láthatóvá, hogy a gyártósori, alacsonyabb iskolázottságú és korlátozottabb erőforrásokkal rendelkező munkások technológiahasználatának mintázatai nem értelmezhetők pusztán egyéni képességihiányként vagy technológiai lemaradásként. A rutinszerű használat, a kockázatminimalizálás, a segítségkérés, a használat delegálása és a „nem értek hozzá” narratívák olyan adaptációs stratégiákként is értelmezhetők, amelyek az osztályhelyzet, a kulturális tőke, a szocializációs tapasztalatok és a hibázás anyagi-társadalmi költségeinek metszetében alakulnak ki. Ebből következően a technológiai kompetencia nemcsak azt jelenti, hogy valaki képes-e egy eszközt használni, hanem azt is, hogy milyen mértékben érzi legitimnek, biztonságosnak és saját céljai szempontjából értelmesnek az önálló tanulást, a kísérletezést és a technológiai döntéshozatalt.

A technológia mint intézményileg szervezett gyakorlat

A technológiai rendszerek szociológiai értelmezése abban segít, hogy a technológiát ne pusztán eszköznek vagy termelékenységet növelő innovatív fejlesztésnek tekintsük a gyakorlatban, hanem olyan megoldáskészletnek, amely társadalmi célok, érdekek és szabályozások alapján formálódik. A technológia ebben az értelemben nemcsak eszköz, hanem szervezési elv is (Weil 2014), beépül a munkaszervezésbe, a kontrollmechanizmusokba, a felelősségi viszonyokba és a mindennapi élet rutinjaiba (Bijker–Hughes–Pinch 1993). Ebből következik, hogy a technológia használatát nem lehet kizárólag egyéni képességekre visszavezetni. Fontos ezért, hogy milyen intézményi környezetben, milyen szabályok között és milyen kockázatok mellett történik a használat.

Ennek különös jelentősége van a termelési környezetekben, ahol a technológia a munka ütemezését, a feladatok sorrendjét és a minőségellenőrzés logikáját is meghatározza. A gyártósor nem egyszerűen helyszín, hanem olyan technológiailag szervezett munkarend, amelyben a cselekvések térben és időben is erősen meghatározottak. A modern gyártósori környezetben a digitális kijelzők, érintőpanelek, automatizált gépegységek és az adatrögzítés/-ellenőrzés nemcsak a termelés hatékonyságát szolgálják, hanem a munkavégzés tapasztalatát is alakítják, vagyis mit jelent a „jó munka”, mi számít hibának, hogyan épül fel a felelősség, és mennyi mozgástér marad az egyéni döntéseknek.

Az ilyen környezetben a technológia kezeléséhez kapcsolható kompetencia gyakran nem a technológia működésének megértéseként, hanem szabályokhoz kötött végrehajtási képességeként jelenik meg. A technológia használatának helyessége nem kreativitás vagy önálló problémamegoldás kérdése, hanem a betanult lépések pontos reprodukálása. Ez az alapgondolat a későbbi elemzésben kulcsfontosságú, mert megnyitja a kérdést, hogy milyen típusú tudást és magabiztosságot teremt a szabályozott technológiahasználat.

Digitális egyenlőtlenségek – a hozzáféréstől a használat autonómiájáig

A digitális egyenlőtlenségek kutatása klasszikusan különbséget tesz a technológiához való hozzáférés, a használat módja és a használatból származó előnyök között. Ezen megkülönböztetés azért lényeges, mert a digitális eszközök elterjedése önmagában nem szünteti meg a társadalmi különbségeket, sőt bizonyos helyzetekben új formában termeli újra, erősíti meg azokat. A hozzáférés általánossá válása mellett egyre inkább előtérbe kerül, hogy mire és hogyan használják az emberek az eszközöket, illetve mennyire képesek azokat autonóm módon, problémamegoldásra, ügyintézésre, munkával összefüggő célokra vagy tanulásra felhasználni (Szabó 2025).

Ebben a tanulmányban a digitális egyenlőtlenséget elsősorban nem az eszközhiány mint adottság felől közelítjük meg, hanem a használati jellegzetességeket helyezzük a középpontba. Az eszközbirtoklás és a mindennapi használat (például okostelefon-birtoklás, közösségimédia-használat, keresés) nem azonos a szélesebb értelemben vett digitális kompetenciával, amely magában foglalja az önálló és szelektív tájékozódási készséget, a digitális szolgáltatások igénybevételét, a hibák kezelését, a beállítások módosítását, a biztonsági és adatvédelmi döntéseket, illetve a technológiai rendszerek logikájának általánosságban történő, legalább részleges átlátását (Budai 2022; Szabó 2025).

A kompetencia tehát nem egyetlen készség, hanem rétegzett képesség- és biztonságérzet-rendszer. A mindennapi technológiahasználatban gyakran jól megfigyelhető az a jelenség, hogy az egyének kialakítanak egy biztonságos rutinkészletet, amelyet magabiztosan alkalmaznak (például néhány konkrét alkalmazás,

funkció), és ezen szokásokon kívül – ahol több a bizonytalanság, a folyamatok nyomon követhetősége kevésbé egyértelmű, vagy a hibázás következményei nem felmérhetőek – segítségre támaszkodnak vagy elkerülik a használatot. Ez a határvonal viszont nem feltétlenül technikai tudáshiányt jelez, hanem a használat társadalmi tapasztalatát, vagyis azt, hogy mennyire érdemes kockázatot vállalni, mennyire büntet az esetleges hiba, mennyire áll rendelkezésre segítség, és mennyire érződik legitimnek a tanulásba fektetett erőfeszítés (Marzan–Stamate–Spiru 2024).

A digitális kompetencia szubjektív dimenziója is ide tartozik. Az, hogy valaki „ért-e a technológiához”, nem pusztán tényszerű állapot, hanem önértékelés is, társas összehasonlítások, generációs narratívák, munkahelyi és családi szerepek szerint alakul. Különösen azokban a csoportokban lehet ez meghatározó, ahol az iskolai végzettség, a munkarend és a mindennapi erőforrások korlátozottabbak. Ilyenkor a technológiahasználat önállósága nemcsak tudás, hanem státusz- és biztonságkérdés is (Budai et al. 2024; Marzan–Stamate–Spiru 2024).

A digitális eszközhasználat és a kompetenciák társadalmi mintázatai összefüggnek az iskolai végzettséggel és az anyagi helyzettel, vagyis a kedvezőtlenebb pozícióban lévő csoportok esetében gyakrabban jelenik meg korlátozottabb technológiai erőforrás, szűkebb használati repertoár és nagyobb bizonytalanság (Budai 2022; Martini–Sgambato 2025; Számel et al. 2025). Napjainkban egyre jobban felértékelődik a digitális kompetencia szerepe, hiszen ez szükséges – többek között – a digitális ökoszisztéma szolgáltatásainak igénybevételéhez. Hazai kontextusban a digitalizáció társadalmi trendjeinek elemzése is arra utal, hogy a hozzáférés növekedése mellett fennmaradnak a használat minőségében és autonómiájában megmutatkozó különbségek (Bukovics–Kollár 2021; KSH 2025).

Standardizált technológiahasználat a gyártósoron: kontroll, felelősség, kockázat

A munkahelyi technológiahasználat elemzésében a gyártósori környezet azért különösen fontos, mert a modern technológia nem választható lehetőségként, hanem a termelés alapfeltételeként jelenik meg (Varga megjelenés előtt). A betanított munkakörökben dolgozók technológiai érintettsége sokszor paradox módon egyszerre intenzív és korlátozott. Intenzív, mert napi szinten digitális rendszerekkel érintkeznek, és korlátozott, mert a technológiahasználat terét és módját a munkaszervezés szigorúan meghatározza. A termelési folyamatok automatizációja és a digitális rendszerek terjedése átalakítja a munkafeladatokat, miközben sok esetben inkább a rutinszerű, standardizált és erősen szabályozott végrehajtást erősíti, mintsem az autonóm döntéshozatalt (Szalavetz 2021; Hötte–Somers–Theodorakopoulos 2022; Filippi–Bannò–Trento 2023).

Az erősen szabályozott és standardizált technológiahasználat több, egymással összefüggő hatással bír. Egyrészt lehetővé teszi, hogy a munkavállalók viszonylag rövid betanítás után is képesek legyenek modern gépek kezelésére, még akkor is, ha saját megítélésük szerint nem értenek a technológiához. Másrészt erősíti azt a tapasztalatot, hogy a technológia helyes használata a szabályok betartásán múlik, nem pedig a megértésen vagy a kísérletezésen. Harmadrészt a termelési környezetben a hibázás következményei gyakran közvetlenül láthatók (selejt, leállás, felelősségre vonás), ami a technológiához való viszonyt erősen kockázatterékké teszi.

Az ipari digitalizáció tágabb értelmezésében az Ipar 4.0³ megközelítések a termelési rendszerek összekap-

³ Az Ipar 4.0, más néven negyedik ipari forradalom, a termelés digitalizációjára épülő átalakulás, amelyben az automatizált rendszerek, a szenzorok, az adatalapú döntéshozatal, a mesterséges intelligencia és a hálózatba kapcsolt gépek integrált módon támogatják és alakítják át a gyártási folyamatokat. Lásd bővebben: Schwab 2017.

csoltságát, adatalapúságát és automatizálhatóságát hangsúlyozzák (Liao et al. 2017; Schwab 2017). Ugyanakkor a munkaerő készség- és kompetenciaigényének átalakulása nem minden munkakörben jelent azonos típusú és azonos mélységű tudást. A betanított munkakörökben gyakran inkább a technológia felületes kezelésének elsajátítása válik elvárássá, nem a komplex egész működésének megértése (Alhloul–Kiss 2022).

A technológiai fejlődés a munkaerőpiaci bizonytalanság és a technológiához kapcsolódó félelmek szempontjából is releváns, hiszen az automatizáció és a robotizáció egyes munkafeladatokat részben vagy egészben kiválthat, ami bizonyos csoportokban felerősítheti a kiszámíthatóság iránti igényt és a kockázatkerülést (Illéssy–Huszár 2022; Wu–Tang–Zhang 2025). A technológiai változások következményei ráadásul nem minden esetben jósolhatók meg egyértelműen, ami társadalmi szinten is teret ad az alarmista értelmezéseknek és a bizonytalanságoknak (Z. Karvalics 2015; Illéssy–Huszár 2022; Volti–Croissant 2024).

Ebből a nézőpontból a munkahelyi technológiahasználat nem egyszerűen kompetenciákat formál, hanem egy sajátos használati kultúrát alakít ki. A technológia használatának elfogadottsága ott stabil, ahol a használat kiszámítható és ténylegesen betanított, míg a bizonytalanság ott nő meg, ahol a helyzet eltér a rutintól, vagy ahol a munkavállaló külső segítség nélkül kénytelen dönteni. A technológiahasználat így nemcsak eszközként jelenik meg ezen szempontból sem, hanem felelősségi viszonyként és érzelmekre ható tapasztalatként is.

Munkahely és otthon mint összekapcsolt technológiai terek

A technológiahasználat szociológiai vizsgálatának egyik fontos tanulsága, hogy a munkahelyi és a privát tér nem válik el élesen egymástól. A modern technológiákhoz kapcsolódó tapasztalatok, mint a használat határvonalai és a kompetenciáról alkotott önkép a különböző életterekben, hatással vannak egymásra. A munkahelyi környezetben megszerzett rutinok, a hibázáshoz kapcsolódó kockázatérzet és a standardizált, szabályozott betanulás tapasztalata hatással lehet arra, hogy otthon milyen technológiai megoldásokat választanak, milyen helyzeteket kerülnek el, és mikor támaszkodnak családtagokra vagy informális segítségre.

Az otthoni technológiahasználat ezzel párhuzamosan visszahat a munkahelyi tapasztalatokra is. Azok a digitális gyakorlatok, amelyek otthon rutinná válnak (például néhány alkalmazás stabil használata), bizonyos mértékig megkönnyíthetik a munkahelyi érintőfelületek kezelését, miközben az otthoni küszöbök (ügyintézés, számítógéphasználat, beállítások, hibakezelés) fenntarthatják azt az önértelmezést, hogy a technológia alapvetően mások számára „természetesebb”. A munkahely-otthon viszony tehát nem egyszerű átvitel, hanem szelektív kapcsolódás.

Vidéki feltételrendszer: erőforrások és lehetőséghorizont

A vizsgálat terepe egy vidéki ipari kistelepülés. A vidéki kontextus ebben a tanulmányban feltételrendszerként jelenik meg, amely a mindennapi erőforrásokat és a lehetőséghorizontot alakítja. A helyi munkaerőpiac szerkezete, a korlátozott munkahelyi alternatívák, az ingázás, a stabilnak érzett, de kevésbé mobil munkapozíciók meghatározzák, hogy a technológiai változásokat milyen kontextusban élik meg az érintettek.

A gyártósori, betanított munkakörökben dolgozók esetében különösen fontos szempont az iskolai végzettség (Györgyi 2025), amely a munkaerőpiaci lehetőségekkel és az alkalmazkodási stratégiákkal is összefüghet. Ha a munkahelyváltás vagy átképzés kevésbé reális lehetőség, akkor a technológiához való alkalmazkodás is inkább az „elfogadható” és a megszokás irányába tolódhat.

Az itt felvázolt megközelítés alapján a technológiahasználat vizsgálata nem merülhet ki abban, hogy milyen eszközöket birtokolnak és használják-e azokat, mert azáltal legfeljebb a hozzáférés és a felszíni használat szintje ragadható meg. A technológiai fejlődés társadalmi hatásai a mindennapi gyakorlatok szintjén, a használat autonómiájában, a kockázatok megélésében és a kompetencia szubjektív értelmezésében válnak igazán láthatóvá.

KUTATÁSI KÉRDÉSEK ÉS MÓDSZERTAN

Az előzőkben felvázolt elméleti keret alapján a tanulmány nem abból a kérdésből indul ki, hogy a vizsgált csoport rendelkezik-e megfelelő technológiai kompetenciákkal, hanem abból, hogy miként szerveződik a technológiahasználat a mindennapi gyakorlatokban, és milyen logika szerint alakulnak ki a használat határvonalai. A technológiai fejlődés és környezet esetünkben nem önmagában vizsgált innovációkhoz történő alkalmazkodás, hanem intézményileg kialakult tapasztalat, amely a munkahelyi és az otthoni térben eltérő módon, de egymással összefüggésben jelenik meg.

A kutatás központi célja annak feltárása volt, hogy a gyártósori munkások miként értelmezik és élik meg a modern technológiákkal való találkozást, hogyan kapcsolják össze a munkahelyi technológiai tapasztalataikat a mindennapi eszközhasználattal, és milyen attitűdök, bizonytalanságok, illetve adaptációs stratégiák rajzolódnak ki ezekből a narratívákból.

Kutatási kérdések

A vizsgálat az alábbi, egymással szorosan összefüggő kutatási kérdések alapján szerveződött:

1. Hogyan jelennek meg a modern technológiák a gyártósori munkások munkahelyi tapasztalataiban, és milyen formában szerveződik a technológiahasználat a termelési környezetben?
2. Milyen mintázatokat mutat az otthoni technológiahasználat, és hogyan alakulnak ki a „biztonságos” és az elkerült használati területek a mindennapi életben?
3. Milyen kapcsolat figyelhető meg a munkahelyi, betanított technológiahasználat és az otthoni, kevésbé szabályozott technológiai gyakorlatok között?
4. Hogyan értelmezik a gyártósori munkások saját technológiai kompetenciáikat, és milyen szerepet játszanak ebben a generációs összehasonlítások és a jövőre vonatkozó narratívák?

Módszertan

A minta és a terep

A kutatási kérdések vizsgálatához kvalitatív módszertant alkalmaztunk, amely alkalmas a technológiai változásokhoz kapcsolódó szubjektív tapasztalatok és mindennapi gyakorlatok feltárására. Az adatfelvétel 2025 májusában zajlott, amely során 18 félig strukturált interjú készült egy vidéki ipari kistélepülésen és annak vonzáskörzetében élő, gyártósor mellett dolgozó betanított munkásokkal. A kutatást megelőzően 2025 márciusában egy előzetes kutatást is készítettünk a gyártósori munkások kapcsán, amely elősegítette, hogy a technológiai környezetre való fókuszálás mellett részletesebb háttérinformációkkal is rendelkezünk a válszadóról (Varga megjelenés előtt).

A kutatás esettanulmány jellegű, az empirikus anyag egyetlen településen alkalmazott alanyokhoz kötődik, ugyanakkor az elemzés célja nem a helyi sajátosságok részletes leírása, hanem a technológiahasználat

társadalmi logikájának megragadása egy jellegzetes vidéki ipari kontextusban.

A vidéki kistelepülési környezet vizsgálata azért különösen releváns, mert a munkaerőpiaci mobilitás, az intézményes tanulási lehetőségek és a technológiai kompetenciák formális fejlesztésének csatornái korlátozottabban állnak rendelkezésre. Ebben a kontextusban a technológiai alkalmazkodás tétje, kockázata és értelmezése eltérhet a városi, diverzifikáltabb munkaerőpiacokon megfigyelhető mintázatoktól.

A kutatás helyszínét anonimitási okokból nem nevezzük meg. Bár az interjúk nem érintettek kifejezetten érzékeny munkahelyi témákat, a résztvevők többsége csak a teljes anonimitás biztosítása mellett vállalta a részvételt. Ennek megfelelően a települést kizárólag olyan általános jellemzők alapján mutatjuk be, amelyek relevánsak az eredmények értelmezéséhez, és több, az Alföldre jellemző kistelepülésre is érvényesek.

A minta célzott módon indult és hólabda módszerrel bővült, a településen élő, gyártósor mellett dolgozó munkavállalókat a kutatók informális kapcsolataik alapján kerestük meg, majd további interjúalanyokat ajánlások útján értünk el. A beválasztás fő kritériuma a gyártósori munkakör és a többéves munkatapasztalat volt. Nem alkalmaztunk kvótákat nem, életkor vagy iskolai végzettség szerint. A helyszín egy 5000 fő alatti alföldi ipari kistelepülés, ahol a korlátozott helyi lehetőségek, az ingázási kényszerek, a formális tanulási csatornák szűkössége és az informális segítség nagyobb szerepe együtt különösen alkalmas kontextust ad a rutinalapú, biztonságra törekvő technológiahasználat értelmezéséhez.

A kutatás olyan munkavállalók tapasztalataira fókuszált, akik napi szinten érintkeznek modern technológiákkal a munkahelyükön, ugyanakkor nem technológiai vagy informatikai munkakörben dolgoznak. A válaszadók között 13 nő és 5 férfi volt, ami megfelel a vizsgált település gyártósori munkavállalói nemi megoszlásának. Az interjúalanyok átlagéletkora 48 év volt (életkoruk 21–64 év között mozgott). Iskolai végzettség tekintetében a többség legfeljebb általános iskolát végzett, hat fő szakmunkás végzettséggel, két fiatalabb válaszadó érettséggel rendelkezett (F1. táblázat).

Lakóhely szerint a megkérdezettek többsége községben élt, ketten külterületi tanyán, egy válaszadó pedig egy közeli városból ingázott. Munkaköri besorolásuk alapján 14 fő teljes mértékben a gyártósor mellett dolgozott, míg 4 fő esetében a gyártósori munka kiegészült egyéb időszakos feladatokkal is. A válaszadók átlagosan 13 éve álltak jelenlegi munkahelyükön alkalmazásban, jelentős szórással (F1. táblázat). A háztartások átlagos mérete három fő volt, a válaszadók többsége gyermeket nevelt. Anyagi helyzetük szubjektív értelmezése szerint a többség beosztással, de stabilan kijött jövedelméből, ugyanakkor többen tartós anyagi szűkösségről számoltak be.

Adatfelvétel és interjúvázlat

A félig strukturált interjúk lehetővé tették, hogy a válaszadók saját tapasztalataik alapján beszéljenek a technológiához fűződő viszonyukról, miközben az interjúk szerkezete biztosította az összehasonlíthatóságot. Az interjúk vezérfonala négy fő témakör köré szerveződött:

1. munkahelyi technológiai tapasztalatok és betanulás,
2. otthoni digitális eszközök és használati gyakorlatok,
3. technológiai kompetenciák szubjektív megítélése,
4. generációs különbségek és a technológiai változások jövőbeli értelmezése.

Elemzési eljárás

Az interjúk rögzítését követően szó szerinti lejegyzés készült. Az elemzés tematikus kódolással történt. A kódolás első lépésében az interjúvázlat fő témái és az elméleti keretben azonosított kulcsfogalmak – például rutin, betanulás, kockázat, autonómia, kompetencia és önértékelés – alapján előzetes kódlistát alakítottunk ki. Ezt a listát az elemzés során az interjúanyagban visszatérő tapasztalatokkal és motívumokkal egészítettük ki. A kódolást első körben egy kutató végezte Microsoft Wordben, színjelölések alkalmazásával és Microsoft Excelben készített összesítéssel. A kódokat és az ezek alapján kirajzolódó eredményeket a szerzők ezt követően együttesen ellenőrizték és finomították. A kapcsolódó szövegrészek azonosítása után a nagyobb, többször megjelenő témákból további kódokat hoztunk létre, majd azt is ellenőriztük, hogy a kimaradó interjúrészletek alkotnak-e önállóan értelmezhető mintázatot. A túl általános vagy kevésbé értelmezhető kategóriákat pontosítottuk, illetve kizártuk. Az elemzés a kézi kódolás rugalmasságára épült, de több szerző együttes munkáján keresztül törekedett a következetesség biztosítására.

A kutatás korlátai és etikai megfontolások

A mintavétel korlátját jelenti, hogy a toborzás egy helyi közvetítő kapcsolatrendszerére épült, így az interjúalanyok egy ipari jellegű település több gyárából kerültek ki. A kutatók az első kapcsolatfelvételen közvetlenül nem vettek részt. A felkérőlevelek a közvetítőn keresztül jutottak el az érintettekhez, majd az interjúalanyokat arra is kértük, hogy ajánljanak további, a kutatás szempontjából releváns személyeket. Ez a megoldás segítette a bizalom kialakulását, ugyanakkor befolyásolhatta, kikhez jutott el a felkérés. Elsősorban azok maradhattak ki, akik kevésbé épültek be a helyi munkaközösségekbe, bár az interjúalanyok között olyanok is szerepeltek, akik viszonylag rövid ideje dolgoztak egy adott munkahelyen. A kutatói pozíció lehetséges hatása korlátozott volt, mivel az interjúztató nem állt személyes kapcsolatban az alanyokkal, és az első kapcsolatfelvétel a közvetítőn keresztül történt. Az interjúalanyok az interjúk előtt tájékoztatáson alapuló beleegyezési nyilatkozatot írtak alá, amelyben rögzítettük a részvétel önkéntességét, az adatok anonim kezelését és a kutatás célját. Az anonimitást és az önkéntességet az interjúk előtt és közben is hangsúlyoztuk, az interjúk során pedig visszakerdezéssel és konkrét példák kérésével törekedtünk az elhangzottak pontosítására.

EREDMÉNYEK:

RUTINALAPÚ TECHNOLÓGIAHASZNÁLAT A GYÁRTÓSORI MUNKÁBAN ÉS A MINDENNAPI ÉLETBEN

A gyártósor mint technológiailag strukturált rend

A gyártósori munkavégzés a vizsgált munkavállalók számára a modern technológiákkal való legintenzívebb és legközvetlenebb érintkezési felületet jelenti. A munkahelyi technológiahasználat nem választható elem, hanem a mindennapi munkavégzés elengedhetetlen feltétele, amelyhez alkalmazkodni kell. A válaszadók beszámolóí alapján a technológia a gyártósori munkavégzésben nem innovációként vagy fejlődési lehetőségként jelenik meg elsősorban, hanem olyan működési környezetként, amely meghatározza a munkatempót, a feladatok sorrendjét és a hibázás következményeit.

A gyártósor ebben az értelemben nem csupán fizikai tér a munkavégzéshez, hanem technológiailag strukturált és szervezett rend, amelyben a munkavállalók mozgástere korlátozott, a cselekvések pedig előre meghatározott lépésekhez kötődnek. A modern technológia jelenléte elsősorban digitális kijelzőkben, érintőpanelekben, automatizált gépegységekben és ellenőrző rendszerekben ragadható meg. Ezek az eszközök

a válaszadók számára nem önálló döntési lehetőségeket nyitnak meg, hanem egy olyan rendszer részei, amelynek működését követni kell.

„...érintő kijelző, és akkor csak megnyomod. Hibatörles, csak megnyomod, hogy hiba, kifehéredik, és nyomhatsz egy zöld gombot. Ennyi az egész. Meg nyilván előtte elolvasod, hogy éppen mit írt ki...”
(Férfi, 40)

Ez az idézet jól szemlélteti, hogy a technológia kezelése nem komplex megértésen, hanem műveleti sorrendeken alapul. A munkavállalók nem a gép működésének logikáját sajátítják el, hanem azt, hogy adott helyzetben „mit kell megnyomni”. A technológiai tudás ebben a környezetben nem absztrakt ismeretként, hanem betanult végrehajtási képességként jelenik meg.

Betanulás és standardizált műveletek

A munkahelyi technológiahasználat elsajátítása szinte kivétel nélkül betanítás keretében történt. A válaszadók hangsúlyozták, hogy az eszközök kezelését elsősorban nem önálló kísérletezés útján tanulják meg, hanem megmutatják nekik, mit kell csinálni, majd azt a folyamatot ismétlik. A tanulás így nem nyitott, hanem szigorúan keretezett, és a helyes használat kritériuma a szabályok pontos betartása.

„Magára a gépre, ahol vagyok, engem nem is tanítottak be úgy igazán. Én megfigyelem. Úgy, ahogy a ...gépnél is... más is mondta, hogy megfigyelte... Egyszer megmutatták, és utána megfigyeltem, hogy mit csinált, akkor már oda mertem állni, aztán kész. De amúgy, hogy én folyamatosan ahhoz a géphez álljak például, én azt nem bírnám ki.” (Nő, 45)

A „megmutatták” és az „oda mertem állni” kifejezések arra utalnak, hogy a technológia használata némi bátorságot igénylő lépésként jelenik meg, amelyhez legitimáció szükséges. A munkavállalók akkor érzik magukat biztonságban, ha egyértelmű, hogy mit várnak el tőlük, és hol húzódnak a használati határok.

Ez a tanulási forma ugyanakkor nem ösztönzi az általánosítható technológiai tudás kialakulását. A válaszadók többsége hangsúlyozta, hogy egy adott géphez kötődő rutint képes elsajátítani, de egy másik, hasonló eszköz kezelése már bizonytalanságot vált ki. A technológiai kompetencia így eszköz- és helyzetfüggő, nem pedig általános készség.

A munkahelyi technológiahasználat betanított, rutinalapú jellege szorosan összefügg a válaszadók osztályhelyzetével és a munkafolyamatok szervezési elvével. A gyártósori, betanított munkakörökben a technológia nem a munkavállaló autonómiáját növeli, hanem a munkafolyamat standardizált, szabályozott részévé válik. A munkások nem használják a technológiát kreatív vagy problémamegoldó módon, hanem működtetik azt előírt protokollok szerint. Ez a technológiahasználat jól példázza a Van Dijk (2020) által leírt harmadik szintű digitális szakadékot. Bár a munkások rendelkeznek alapvető technológiai készségekkel, a használat autonómiája és a technológia saját célokra való felhasználásának lehetősége korlátozott marad.

Az „ezt kell megnyomni, ezt kell csinálni, nem kell hozzá semmi más” nem csupán a munkafolyamat leírása, hanem az osztályhelyzet kifejeződése is. A munkásoktól nem elvárás, hogy megértsék a technológia működését, nem szükséges, hogy kísérletezenek vagy tanuljanak – elegendő a mechanikus végrehajtás. Mindez egyben a kulturális tőke hiányát is tükrözi, nincs igény arra, hogy a munkások mélyebb technológiai kompetenciára tegyenek szert, mert az nem része munkakörüknek.

Felelősség és hibázási kockázat

A gyártósori technológiahasználathoz szorosan kapcsolódik a felelősség kérdése. A válaszadók beszámolói alapján a technológia nemcsak megkönnyíti a munkát, hanem növeli is a tétet, a hibázás következményei közvetlenek és láthatók. A selejt, a termelési veszteség vagy a gép leállása mind olyan kockázatok, amelyek erősen befolyásolják a technológiához való viszonyt.

„...Tehát más munkát megcsinál, aki olyan, de azt például, a ...géptől nagyon jól tudom, hogy nagyon sokan rettegtek, mert ugye ott azért tényleg tartani kell, hogy most kárba megy a termék, ha elrontja... Tehát, hogy ott mit hova nyomkod.” (Nő, 55)

Ez a kockázatterzet nem a tanulást vagy a kísérletezést ösztönzi, hanem éppen ellenkezőleg, a rutinhoz való ragaszkodást erősíti. A válaszadók arra töreksenek, hogy mindig ugyanazt a bevált lépéssort kövessék, és kerülik azokat a helyzeteket, ahol önálló döntést kellene hozniuk.

A technológiahasználat ebben az értelemben nem felszabadító, hanem kontrolláló tényezőként jelenik meg. A gép „jól működik”, ha a munkavállaló nem tér el az előírt használatától. A technológiai kompetencia így nem autonómiát, hanem megfelelési kényszert jelent.

A kompetencia paradoxona: „működtetni tudom, de nem értem”

Érdekes ellentmondás rajzolódik ki a válaszadók narratíváiban. Miközben sokan hangsúlyozták, hogy „nem értenek a technológiához”, a gyakorlatban mégis képesek komplexebb gépek kezelésére is, amennyiben azok használata alaposan betanított és ismétlődő jellegű.

„Betanulható, könnyen. Én legalábbis úgy gondolom, hogy az én részemről nem olyan túl bonyolult. Jó, vannak olyan részei, mint a ..., meg mit tudom én mi, de azt is csak betanulják, akinek kell, mert betanulják. Jó, van rá X idejük, és akkor tudják és csinálják. ... És ezt azért, hogyha úgy benne van napi szinten az ember, azt meg lehet tanulni. Jól van, most nem biztos, hogy egy hét alatt, nem egy hónap alatt, de hogyha érdeklí, akkor azért két-három hónapon belül meg lehet tanulni mindent...” (Nő, 64)

Ez az állítás arra utal, hogy a technológiai tudás nem hiányzik, hanem más formában jelenik meg, mint amit a válaszadók technológiai tudásnak tekintenek. A munkahelyi technológiahasználat nem válik a technológiai önbizalom forrásává, mert a kompetencia nem általánosítható, és nem jár együtt a rendszer működésének átlátásával.

A technológiahasználat tehát egyszerre van jelen intenzív tapasztalatként és idegen rendszerként. A munkavállalók képesek működtetni, de nem érzik sajátjuknak. A munkahelyi technológiahasználat logikája – a betanulás, a szabálykövetés és a kockázatminimalizálás – a termelési környezetben racionális és működőképes, sőt, elvárt. Ugyanakkor nem feltétlenül termel átvihető technológiahasználati autonómiát (Szalavetz 2021; Filippi–Bannò–Trento 2023).

Otthon – „biztonságos rutinkészlet” és önkorlátozás

A gyártósori munkavégzés során kialakuló technológiahasználati tapasztalatok fontos viszonyítási pontot jelentenek az otthoni technológiahasználat értelmezéséhez. Míg a munkahelyi környezetben a technológia használata kötelező, standardizált és szigorúan szabályozott, addig az otthoni környezetben elvileg nagyobb autonómia állna rendelkezésre. Az empirikus anyag mintázatai azonban abba az irányba mutatnak, hogy ez

a potenciális technológiahasználati autonómia csak részben realizálódik, mivel az otthoni környezetben is erősen meghatározza a rutinszerűség, a kockázatkerülés és az önkorlátozás.

A válaszadók beszámolóí alapján az otthoni technológiai környezet nem a tanulás és a kísérletezés színtere, hanem olyan funkcionális eszközkészlet, amely a mindennapi boldogulást szolgálja. Az eszközök kiválasztása, használata és értelmezése elsősorban a praktikumhoz, a kényelemhez és az azonnali szükségletekhez kötődik, nem pedig a technológiai lehetőségek feltérképezéséhez.

A bizonytalan kimenetelű helyzeteket kerülő technológiahasználat mögött gyakran gazdasági racionalitás áll. Eubanks (2018) rámutatott arra, hogy a szegénység fundamentális módon formálja a technológiahasználatot, a korlátozott anyagi erőforrások miatt nincs lehetőség hibázásra, kísérletezésre vagy új eszközök beszerzésére. Ez a „nincs pénz hibázni” logikája, amely a válaszadók körében is megjelent. A félelem nem irracionális, hanem a szegénység racionális következménye. Egy elromlott okostelefon cseréje vagy javítása jelentős anyagi vagy „szívességi” terhet jelent egy olyan háztartásban, ahol a havi jövedelem alig haladja meg a szükségeset. A kockázatkerülés így elsősorban nem a technológiahasználatban megjelenő tudatlanságból fakad, hanem a gazdasági környezetből. Ezenkívül a válaszadók gyakran régebbi, alacsonyabb teljesítményű eszközöket használnak, amelyek lassabbak, könnyebben omlanak össze, és a modern szoftvereket is csak korlátok között képesek futtatni. Ez tovább erősíti a kockázatkerülést, hiszen egy lassú, instabil eszközön a kísérletezés nagyobb frusztrációval jár együtt, és nő annak az esélye is, hogy „valami elromlik”.

Okostelefon: stabil központ, szűk funkciókészlet

Az otthoni technológiahasználat központi eleme egyértelműen az okostelefon. A válaszadók szinte kivétel nélkül rendelkeznek vele és napi rendszerességgel használják. Az okostelefon azonban nem a digitális kompetenciák bővülésének teret adó eszközként jelenik meg, hanem olyan stabil, kiszámítható technológiaként, amelynek használata nem jár jelentős kockázattal.

„Az alapokat megtanulom, hívni, fölvenni, Messenger, meg a Facebook, de ezek a mai gyerekek már nyomkodják úgy, hogy az eszem megáll.” (Nő, 55)

Az „alapok” hangsúlyozása arra utal, hogy a technológiahasználat tudatosan korlátozott. A válaszadók kialakítanak egy szűk funkciókészletet, amelyet magabiztosan kezelnek, és ritkán lépnek túl annak határain. Az okostelefon használata így nem nyit kaput további digitális gyakorlatok felé, hanem kijelöli azt a kompetenciahatárt, amelyen belül a technológia „kezelhetőnek” és „veszélytelennek” érződik.

A leggyakrabban említett használati területek közé tartozik a kapcsolattartás és a közösségimédia-felületek. A Facebook és a Messenger dominanciája nem csupán preferenciát jelez, hanem a technológiahasználat társas beágyazottságát is mutatja. Ezek azok a felületek, amelyeket másokkal együtt használnak, amelyekhez segítséget kérhetnek, és amelyekhez erős normák kapcsolódnak.

„Fotózni szoktam vele, vagy nagyon jól tudok vele képet küldeni, ha valamit szeretnék valakinek megmutatni. A Google-t szoktam használni még nagyon sokat, hogyha valamire kíváncsi vagyok, megnézem. Hát igen, szoktam vásárolni is, ilyenekre használom, igen...” (Nő, 55)

Az információkeresés rutinszerű gyakorlata szintén jól illeszkedik ehhez a biztonságos használati mintához. A keresés nem igényel döntéseket, regisztrációt vagy kockázatos lépéseket, vagyis a válaszadók számára a Google „semleges közvetítőként” jelenik meg.

Az okostelefon dominanciája és a használat szűk, rutinszerű jellege összhangban áll a hazai háztartási eszközhasználati mintázatokkal, ahol az okostelefon sok helyzetben kivált más digitális eszközöket, miközben a használat gyakran alapfunkciókra koncentrálódik (Szocio-Gráf 2024; KSH 2025).

Komplex digitális funkciók: elkerülés, halasztás, segítségkérés

Az otthoni technológiahasználat másik fontos jellemzője a komplexebb digitális funkciók következetes elkerülése. Az online ügyintézés, a banki alkalmazások, az elektronikus állami szolgáltatások igénybevétele vagy az internetes vásárlás csak elszórtan jelennek meg a narratívákban, jellemzően külső segítséggel.

„... Most egy telefonhoz néha hülye az ember, nemhogy egy olyan komolyabb kütyühöz...” (Nő, 55)

Ez a bizonytalanság nem a technológia teljes elutasítását jelenti, hanem annak szelektív használatát. A válaszadók mérlegelik, hogy egy adott digitális megoldás mennyire „éri meg” számukra a tanulási erőfeszítést és a hibázás kockázatát. Azok a technológiák, amelyek nem kínálnak azonnali, egyértelmű előnyt, vagy amelyek használata visszafordíthatatlan következményekkel járhat (például pénzügyi műveletek), gyakran kívül maradnak a mindennapi gyakorlaton.

A bizonytalanság itt is hasonló logika szerint szerveződik, mint a munkahelyen, vagyis a technológia addig elfogadható, amíg kiszámítható. Az ismeretlen helyzetekben a válaszadók inkább segítséget kértek, halogattak vagy teljesen elkerülték a használatot.

Delegált technológia: okostévé és családon belüli kezelés

Az okostévé szinte minden háztartásban jelen van, azonban használata túlnyomórészt passzív maradt. A válaszadók beszámolói szerint az eszköz „okos” funkciói ritkán válnak a saját technológiahasználat részévé.

„Igazából ... már tévét se nagyon nézek, csak ha a párom ott van velem, mert akkor kénytelen vagyok, vagy mikor a gyerek bekapcsolja, Youtube-ozik, de csak hallgatom, ennyi. Van ilyen, mert a középső fiamnál van okostévé, mi ilyen tévé okosító nyavalyát vettünk. Mi okostévét csináltunk a hagyományos LCD tévéből vele, ennyi. De nem tudom, hogy tudnám-e kezelni, ezt a gyerek csinálja mindig...” (Nő, 43)

„A tévén belül van PS, meg Youtube is, de azt inkább a párom használja...” (Nő, 42)

Az okostévé ebben az értelemben delegált technológia, a kezelés más családtagokhoz kötődik, míg az interjúalanyok megfigyelőként vagy passzív felhasználóként voltak csak jelen. A technológiahasználat ebben az esetben nem igényel döntéshozatalt, tanulást vagy felelősségvállalást, de nem is jár együtt kompetenciánövekedéssel.

Ez a használati forma jól illeszkedik a gyártósoron megfigyelt technológiai tapasztalatokhoz: a technológia akkor „kényelmes”, ha más kontrollálja, vagy ha előre beállított módon működik.

Számítógép és tablet mint kompetenciahatár

A laptopok, asztali számítógépek és tabletek használata világosan kijelöli az otthoni technológiahasználat határait. Ezek az eszközök ritkán válnak a mindennapi rutin részévé, és jellemzően csak akkor kerülnek elő, ha egy feladat „meghaladja” az okostelefon lehetőségeit.

„Hát, számítógép van, kettő is, bár azok annyira nincsenek használva, az az igazság.” (Férfi, 40)

„Számítógép olyan van, hogy még a lányom otthagya... Azt már nem kezeljük úgy. Valahogy a tévén megy, meg a telefon... Azt már nem kezeljük úgy.” (Nő, 53)

Ezek az eszközök a válaszadók számára nem a technológiai önállóság eszközei, hanem problémás technológiák, amelyek használata halogatást, segítségkérést vagy elkerülést vált ki. A számítógéphez kapcsolódó bizonytalanság különösen erős, mivel annak használata kevésbé intuitívnak és „megbocsátónak” érződik.

Az interjúk alapján világosan kirajzolódik, hogy a munkahelyi és az otthoni technológiahasználat nem független egymástól. Mindkét térben megjelenik a rutinalapú alkalmazkodás, a kockázatminimalizálás és a technológiai önkorlátozás logikája. A különbség nem abban áll, hogy a munkahelyen „kényszerből”, otthon pedig „szabadon” használnák a technológiát, hanem abban, hogy a kockázatok és a felelősség formái eltérően szerveződnek.

A gyártósoron a hibázás közvetlen gazdasági és szervezeti következményekkel jár, míg otthon a kockázat inkább az egyéni felelősséghez, a pénzügyi veszteséghez vagy a „nem tudom visszacsínálni” félelméhez kötődik. A válaszadók mindkét esetben azokat a technológiai megoldásokat részesítik előnyben, amelyek kiszámíthatók, ismételhetők és minimális tanulást igényelnek.

A megfigyelt mintázat illeszkedik ahhoz a megközelítéshez, amely szerint a digitális egyenlőtlenség nem elsősorban hozzáférési, hanem használati autonómia kérdése. Sok esetben rendelkezésre áll az eszköz, az alapszintű használathoz szükséges készségek is adottak, de a komplexebb műveletek és döntések „küszöböt” képeznek (Budai 2022; Marzan–Stamate–Spiru 2024; Szabó 2025). A szűk repertoár nem digitális analfabetizmust tükröz, hanem az alacsony kulturális tőke következményeként kialakuló racionális adaptációs stratégiát. Ebben a helyzetben a biztonságos zónában maradás válik logikus problémakezeléssé, ahol a használat kiszámítható és kontrollálható.

Kompetencia-önértékelés és generációs különbségtétel

Az előző szakasz elemzései alapján a technológiahasználat a vizsgált csoport esetében nem a kompetenciák hiányának, hanem azok sajátos társadalmi értelmezéseként értelmezhetők. A válaszadók mind a munkahelyi, mind az otthoni környezetben képesek modern technológiák kezelésére, mégis következetesen alacsonyra értékelik saját technológiai tudásukat. Ez az ellentmondás arra utal, hogy a technológiahasználatához kapcsolódó kompetencia nem objektív tudásként, hanem önértékelési kategóriaként működik, amelyet társas összehasonlítások és generációs narratívák strukturálnak.

A kompetencia mint normatív önbesorolás

A válaszadók technológiahasználatához kapcsolódó kompetenciáiról szóló megnyilvánulásai ritkán tartalmazzák a konkrét készségek felsorolását. A „nem értek hozzá”, „hülye vagyok hozzá” vagy „ez már nem nekem való” típusú kijelentések inkább általános önminősítések, amelyek mögött nem a tényleges használati gyakorlatok és készségek hiánya, hanem egy idealizált technológiahasználati tudásszinthez való viszonyítás áll.

„...vett elő egy lapot, és lerajzolta a három távirányítót, és akkor megmutatta, hogy melyik gombot mikor kell nyomni. Szerinted? Hülye vagyok hozzá, kész, ennyi. Már lassan egy telefonhoz is.” (Nő, 55)

Ez a kijelentés nem azt jelenti, hogy az interjúalany ne lenne képes digitális eszközöket használni – az empirikus adatok ennek ellenkezőjét mutatják –, hanem azt, hogy a technológiai tudást egy olyan abszolút mércéhez viszonyítja, amely számára elérhetetlennek, átláthatatlannak tűnik. A kompetencia így nem relatív, hanem normatív kategóriává válik: vagy „értek hozzá” vagy „nem értek hozzá”.

Mindez szorosan kapcsolódik a munkahelyi technológiahasználat tapasztalataihoz. A gyártósoron a technológia kezelése nem jár együtt azzal az élménnyel, hogy „érték hozzá”, hiszen a használat szabályozott, betanított és erősen korlátozott. A válaszadók képesek végrehajtani a szükséges műveleteket, de nem érezték úgy, hogy ez technológiai tudásnak minősülne. A kompetencia ebben az esetben nem belső erőforrásként és tudásként, hanem külső keretekhez kötött végrehajtandó tevékenységként jelenik meg.

Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy a válaszadók technológiához való viszonya nem volt technológia-ellenes. A modern eszközöket többségében elfogadták, használták, és elismerték azok hatékonyságát, különösen a munkahelyi termelésben és a mindennapi élet kényelmi funkcióiban.

„És nyilván ezek az egyre korszerűbb gépek, amik vannak, sokkal nagyobb teljesítménnyel tudnak dolgozni, mint a régebbiek...” (Nő, 55)

„Nem értek hozzá” narratívák és internalizált osztályhelyzet

A válaszadók technológiai kompetenciájának önértékelése gyakran jelentősen alatta marad objektív képességeiknek. Miközben többen rendszeresen használnak okostelefont, közösségi médiát vagy online bankolnak, mégis úgy nyilatkoztak, hogy nem értenek hozzá, nem jók benne vagy nem nekik való. Ez a diszkrepancia nem egyszerűen szerénység vagy alulértékelés, hanem az internalizált osztályhelyzet (Sennett–Cobb 1972) megnyilvánulása.

„Muszáj, muszáj. Mert az a baj, hogy ahogy itt is, hogy muszáj minél többet termelni. Most már ugye az van, hogy minél kevesebből minél több legyen... ehhez kellenek ezek a gépek.” (Férfi, 21)

„Úgyhogy igen, van olyan, hogy döntést kell hoznom, hogy akkor, amikor egymagad vagy, akkor hoppá, csinálni kell valamit. Tehát utána már jönnek segíteni, csak a döntés a tiéd ott helyben, a kezében is van néha, hogy helyesen dönts, hogy meg kell-e állítani, mert nem mehet úgy, ha rossz...” (Nő, 53)

A „csak azt tudom, amit muszáj” narratívák rávilágítanak arra, hogy a válaszadók nem tekintik magukat kompetensnek, még akkor sem, ha objektíve rendelkeznek alapvető használati készségekkel. Ez azt sugallja, hogy a technológiahasználat nem választás vagy képesség kérdése, hanem kényszer – és a kényszerből fakadó tudás nem igazi tudás.

Ez a narratíva összefügg azzal, hogy a technológiai kompetencia a modern társadalomban a presztízs és a státusz forrása. A digitálisan kompetens egyén modern, intelligens, sikeres; a digitálisan inkompetens egyén képzetlen, buta, elmaradott. A munkásosztálybeli jellegzetességekkel rendelkező egyének, akik már más társadalmi térben is tapasztalták a leértékelődést és a kudarcot (alacsony iskolázottság, alacsony jövedelem, korlátozott mobilitás), hajlamosak internalizálni a technológiai inkompetencia narratíváját is. A „nem értek hozzá” így nem objektív tény, hanem internalizált, belsővé tett pozíció.

A modern eszközökhöz kapcsolódó bizonytalanság nem a technológia létjogosultságát kérdőjelezi meg, hanem az egyének szerepét annak használatában. A válaszadók nem a technológiát utasítják el, hanem azt a helyzetet, amelyben önálló döntéseket kellene hozniuk megfelelő betanítás vagy támogatás nélkül. Ez a bizonytalanság szorosan összefügg a hibázás kockázatával, amely mind a munkahelyi, mind az otthoni technológiahasználatban meghatározó tapasztalatként jelent meg.

A modern eszközökhöz kapcsolódó feladatok delegálása – férjnek, feleségnek, gyerekeknek, barátoknak – nem csupán praktikus megoldás, hanem az alacsony kulturális tőkéből fakadó önbizalomhiány következmé-

nye is. Sennett és Cobb (1972) rejtett osztályszerűlések fogalma rávilágít arra, hogy a munkásosztálybeli egyének internalizálják társadalmi pozíciójukat, ami önbizalomhiányhoz és a saját képességek alulértékeléséhez vezet. Ez a mechanizmus a technológiai kompetencia önértékelésében is megjelenik.

A „párom/gyermekem jobban ért hozzá” narratívák gyakran nem objektív képességkülönbséget, hanem internalizált önbizalomhiányt tükröznek. A válaszadó nem próbálja meg elsajátítani a feladatot, mert már eleve feltételezi, hogy nem képes rá. Ez a feltételezés nem a modern technológiák kezeléséhez szükséges kompetenciákról szól, hanem az internalizált osztályhelyzetből következik: nem vagyok jó benne, nem nekem való, nem értek hozzá.

A feladatok delegálása így kettős funkciót tölt be, egyrészt praktikus megoldás (a probléma megoldódik), másrészt az önbizalomhiány visszaigazolást nyer általa (a nem vagyok képes rá narratíva újratermelése). Lareau (2011) munkásosztálybeli családok természetes növekedés szocializációs mintázata ezt a delegációs logikát is megmagyarázza, a munkásosztálybeli környezetben nem a kísérletezést és az önálló problémamegoldást ösztönzik, hanem a gyakorlati segítségkérést („kérd meg azt, aki tudja”).

„A fiatalok ebbe belenőttek”: generációs keret

A technológiai kompetencia szubjektív megítélésének egyik legfontosabb referenciapontját a fiatalabb generáció jelenti. A válaszadók következetesen úgy beszéltek gyermekeikről és unokáikról, mint akik „ebbe már belenőttek”, és akik számára a technológia használata természetes és magától értetődő.

„Szerintem ők ebbe már belenőttek. Látták a szülőktől, néztek együtt mesét. Nekik ez már nem új dolog... Én szerintem jó hatással van rájuk, sokat tanulnak rajta. ... van, hogy azon olvas [telefonon vagy tableten]. De tanulni is kell nekik valamit, mert muszáj. Nekik az élet, az iskola már másabb lesz, mint mi nekünk volt...” (Nő, 64)

A generációs különbség ebben az értelmezésben nem pusztán életkori eltérés, hanem strukturális távolság. A technológiai tudás a fiatalabbak esetében elsősorban nem a tanulás eredménye, hanem „természetes adottság”, míg az idősebbek számára utólagos, nehézkes és sokszor értelmetlen erőfeszítésként jelenik meg.

Ez a narratíva stabilizálja az önkorlátozást. Ha a technológia „a fiatalok világa”, akkor az idősebb generáció számára nem kudarc, hanem a realista önismeret megnyilvánulása, hogy nem törekszik kompetenciáinak bővítésére és autonómiára. A technológiai tanulás hiánya így nem tényleges hiányként, hanem legitim hátrvonalként jelenik meg.

A fiatalabb munkavállalók magabiztosabb technológiahasználata nem csupán életkori különbség, hanem az intézményes kulturális tőke (Bourdieu 1986) eltérő mértékét is tükrözi. A fiatalabb generációk az iskolában, formális oktatási keretek között is elsajátították a digitális készségeket, ami a technológiahasználatban legitim tudásként és magabiztossággként jelenik meg. Ezzel szemben az idősebb munkások, akik többségükben nem részesültek semmilyen formális digitális oktatásban, informális, ad hoc módon tanulták a technológiát, ami bizonytalansághoz és az „én ezt nem tanultam” narratívákhoz vezet.

Egy 50-es éveiben járó válaszadó által használt „magamtól próbálom” megfogalmazása is azt jelzi, hogy az informális tanulás – különösen alacsony kulturális tőke mellett – nem nyújt elég önbizalmat és legitimitációt. A fiatalabbak „tanulták”, tehát tudásuk intézményesen elismert, az idősebbek pedig csak „próbálják”, tehát tudásuk bizonytalan és önbizalomhiánnyal terhelt.

A jövő delegálása és az alkalmazkodás határai

A generációs narratívák nemcsak a jelen értelmezésében játszanak szerepet, hanem a jövő technológiai változásainak értelmezésében is. A válaszadók többsége belátta, hogy a technológiai fejlődés folytatódni fog, és hogy a jövő munkaerőpiacán a digitális kompetenciák egyre fontosabbá válnak. Ezeket a kihívásokat azonban jellemzően nem saját élethelyzetükhöz, hanem a fiatalabb generációk jövőjéhez kapcsolták.

„...Lehet, hogy ez csak az én meglátásom, de nem tartom kizártnak, hogy nem most, de egy 10–20 év múlva talán problémát is okozhat ez. Én például itt a munkahelyeken látom, hogy ugye nagyon gyorsan fejlődik a robottechnológia, nagyon gyorsan fejlődik a robotizálás, a programozás, és ha egyre több robot lesz, akkor egyre több emberrel, egyre több munkahellyel lesz kevesebb. És nyilván, akik... ha elveszítik az állásukat, abból komoly problémák alakulnak ki.” (Férfi, 27)

A technológiai bizonytalanság így időben is eltávolodik. A jövő kihívásai „még nem most”, „nem nekünk”, hanem „majd a fiataloknak” jelentenek problémát. Ez az időbeli távolítás csökkenti a tanulási kényszert, és megerősíti azt a meggyőződést, hogy a jelenlegi kompetenciaszint elegendő a meglévő munkakör betöltéséhez.

„Na most olyan szinten fejlődik minden meg szétágazik. Próbál az ember utánanézni, de azért nem bírom úgy tartani a tempót vele, meg sokszor már nem is érdekel inkább. Most mit tudom én, van ez az AI-os mizéria is. Egyszer-kétszer megnéztem. Lehet, hogy én nem értek hozzá, sőt, több mint valószínű. Én annyira nem dobtam el az agyam tőle, de... nyilván sok fiatal csak ez, meg éppen próbálkozik, nyilván ez lesz a jövő valamilyen szinten. Persze azért próbálom úgy, hogy nagyjából legalább képben legyek. Tehát, ha valami beszélgetés van, legalább hozzá tudjak szólni, vagy tudjam, hogy miről van szó, de annyira nem merülök bele, időm sincs rá. Egyébként, ha lenne több időm, akkor lehet, hogy jobban érdekelne vagy jobban belemerülnék.” (Férfi, 40)

Ez a hozzáállás nem közömbösségként, hanem adaptív stratégiaként értelmezhető. A válaszadók felmérték saját erőforrásaikat, lehetőségeiket és a technológiai tanulás költségeit, és ezek alapján döntöttek a további bevonódásról.

Az elemzés alapján a technológiai kompetencia a vizsgált csoport esetében nem lineárisan fejlődő készség, hanem társadalmilag stabilizált határ. A munkahelyi betanulás, az otthoni begyakorolt használat és a generációs összehasonlítások együttesen olyan önértelmezést hoznak létre, amelyben a technológia használata legitim és elfogadott, de csak meghatározott keretek között.

A válaszadók nem lemaradtak a technológiai fejlődésről, hanem szelektíven alkalmazkodtak hozzá. Elfogadták azokat a technológiákat, amelyek kiszámíthatók, betanulhatók és közvetlen haszonnal járnak, miközben elutasították vagy átruházták azokat a helyzeteket, amelyek önálló tanulást, döntéshozatalt és kockázatvállalást igényelnének. Ez a stratégia különösen érthető egy olyan munkaerőpiaci és vidéki kontextusban, ahol a stabilitás és a kiszámíthatóság kiemelt értéket képvisel.

Az eredmények egészét tekintve ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a minta nem teljesen homogén. A fiatalabb, illetve érettségivel rendelkező válaszadók egy része nyitottabban beszélt az új technológiák követéséről, és a digitális változásokat kevésbé kizárólag elkerülendő kockázatként értelmezte. Ezekben az esetekben nagyobb hangsúlyt kapott a tanulás, a tájékozódás vagy a technológiai változások iránti érdeklődés. A nagyobb technológiai nyitottság elsősorban ott jelent meg, ahol a fiatalabb életkor, a formálisabb tanulási

tapasztalat vagy a konkrét munkahelyi szükséglet valamivel több önbizalmat és mozgásteret biztosított. Ezek az eltérések ugyan árnyalják az eredményeket, de nem változtatják meg a domináns mintázatot: a minta egészében továbbra sem jelent meg autonóm, felfedező technológiahasználat.

DISZKUSSZIÓ – A RUTINALAPÚ TECHNOLOGIAHASZNÁLAT ÉS AZ AUTONÓMIA TÁRSADALMI KORLÁTAI

A tanulmány empirikus eredményei arra mutatnak rá, hogy a modern technológiákkal való intenzív munkahelyi érintkezés nem szükségszerűen vezet szélesebb értelemben vett, autonóm digitális kompetenciák kialakulásához. A vidéki ipari kistelepülésen dolgozó gyártósori munkások esetében a technológiához való alkalmazkodás elsősorban rutinalapú, kockázatkerülő adaptációként írható le, amelyet az intézményi kontroll, a felelősségi viszonyok és a korlátozott lehetőséghorizont együttesen strukturálnak. A mindennapi technológiahasználat így nem az önálló problémamegoldás és a kísérletezés irányába mozdul el, hanem a „biztonságos működtetés” stabil repertoárjait termeli újra.

Az elemzés egyik központi hozzájárulása a témához, hogy a digitális kompetenciát nem pusztán objektív készségek halmazaként, hanem társadalmilag szervezett önértelmezésként is azonosítja. A válaszadók képesek voltak komplex technológiai rendszerek kezelésére a munkahelyükön, mégis következetesen alacsonyra értékelték saját technológiai tudásukat. Ez az ellentmondás akkor válik érthetővé, ha a kompetenciát normatív kategóriaként értelmezzük, vagyis a gyártósori környezetben a „helyes használat” nem a megértéshez vagy az autonómiához, hanem a szabályok pontos követéséhez és az elszámoltathatósághoz kötődik. A kompetencia ebben az értelemben nem belső erőforrás, hanem feltételes jogosultság, amely a rutinhoz való ragaszkodás révén marad érvényben.

A tanulmány fontos eredménye továbbá, hogy a munkahelyi és az otthoni technológiahasználatot nem elkülönült szférákként, hanem összekapcsolódó tapasztalati terekként értelmezi. A gyártósoron kialakuló használati logikák – a betanulás, a hibázástól való félelem és a kockázatminimalizálás – a magánéletben is megjelennek. Az otthoni technológiahasználatban ez szűk rutinkészletekben, a komplexebb digitális funkciók elkerülésében, valamint a döntések és a felelősség családtagokra történő delegálásában érhető tetten. A munkahely így nemcsak modern technológiai környezetet ad a munkavállalóknak, hanem implicit módon azt is megtanítja az alkalmazottaknak, hogyan szabad és hogyan nem érdemes technológiát használni.

Fontos hangsúlyozni, hogy a megszokott használati sémákhoz kötődő technológiahasználat nem értelmezhető pusztán hiányként vagy lemaradásként. A vizsgált társadalmi és gazdasági kontextusban ez racionális alkalmazkodási mód. A válaszadók olyan technológiai megoldásokat részesítettek előnyben, amelyek kiszámíthatók, visszafordíthatók és alacsony kockázattal járnak. Az autonóm tanulást és kísérletezést igénylő technológiák elutasítása nem érdektelenséget, hanem a rendelkezésre álló erőforrásokkal és kockázatokkal arányos döntést tükröz.

Ebben az összefüggésben válik a vidéki kontextus elemzési szempontból különösen jelentőssé. A kisvárosi–vidéki ipari környezetben a munkaerőpiaci alternatívák szűkösek, a mobilitási lehetőségek korlátozottak, az intézményes felnőttképzés pedig kevésbé hozzáférhető. Ilyen feltételek mellett a technológiai autonómia bővítésének várható hozama bizonytalan, miközben a hibázás költségei – munkahelyi elszámoltathatóság, anyagi veszteség, önbizalomvesztés – kézzelfoghatók. A vidéki kontextus így nem kulturális magyarázatként, hanem strukturáló feltételként jelenik meg, amelyben a bizonytalanságot kerülő, rutinszerű technológiahasználat stabil használati sémaként rögzül. A generációs narratívák tovább erősítik ezt a mintázatot. A vá-

laszadók a technológiához kapcsolódó kompetenciákat következetesen a fiatalabb generációk természetes adottságaként értelmezték, ami legitimálja a saját önkorlátozásukat, és a technológiai jövő kihívásait időben és társadalmilag is eltávolítja tőlük. Ez a diszkurzív keret nem technológiaellenességet, hanem a tanulás költségeinek és legitimitásának társadalmilag megalapozott mérlegelését fejezi ki.

Összességében a tanulmány hozzájárul a digitális egyenlőtlenségekről szóló vitákhoz azzal, hogy megmutatja, az egyenlőtlenségek nem csupán a hozzáférés vagy a használat gyakoriságának szintjén teremtődnek újra, hanem a használat autonómiájában, átvitelében és társas beágyazottságában is.

KÖVETKEZTETÉSEK

A tanulmány célja annak feltárása volt, hogy a modern technológiák miként jelennek meg a vidéki ipari kistélepülésen élő gyártósori munkások munkahelyi és mindennapi tapasztalataiban, és ezek a tapasztalatok hogyan kapcsolódnak a technológiai kompetencia szubjektív értelmezéséhez. A kvalitatív elemzés arra mutatott rá, hogy a technológiai változások megélése a vizsgált csoport esetében nem lineáris fejlődésként, hanem szelektív, előírt műveletekhez igazodó alkalmazkodásként írható le.

A tanulmány egyik központi megállapítása, hogy a gyártósori munkások technológiahasználata nem egyszerűen egyéni attitűdök, életkori különbségek vagy technológiai tudatlanság következménye, hanem az osztályhelyezethez, az elérhető erőforrásokhoz és a hibázás kockázatához igazodó használati stratégia. Az alacsony iskolázottság, a korlátozott gazdasági erőforrások és a halmozott hátrányok együttesen azt eredményezik, hogy a technológiahasználat nem az autonóm tanulás, kísérletezés és önmegvalósítás terepe, hanem a mindennapi működés biztosításának eszköztára.

Ezt a használati mintát az alacsony kulturális tőke (Bourdieu 1986), a szegénységből fakadó hibázási költségek (Eubanks 2018), az osztályalapú szocializáció (Lareau 2011), valamint a rejtett osztályszerűlések (Sennett–Cobb 1972) együttesen teszik értelmezhetővé. Ezek a tényezők nem egyszerűen korlátozzák a technológiai tanulást, hanem azt is alakítják, hogy a válaszadók mennyire érzik biztonságosnak, legitimnek és saját helyzetükben értelmesnek az önálló kísérletezést.

A munkahelyi technológiahasználat elemzése rámutatott, hogy a gyártósori környezetben a modern technológiák kezelése szigorúan szabályozott, betanított és kockázatérzékeny módon történik. Bár a munkavállalók képesek komplex rendszerek működtetésére, ez a tapasztalat nem jár együtt a technológiai autonómia vagy az önbizalom növekedésével, mivel a használat sem nem igényel, sem nem ösztönzi a mélyebb megértést vagy önálló döntéshozatalt.

Az otthoni technológiahasználat vizsgálata szoros párhuzamot mutatott a munkahelyi tapasztalatokkal. A válaszadók a magánéletben is olyan technológiai megoldásokat részesítettek előnyben, amelyek kiszámíthatók, rutinszerűen kezelhetők és alacsony kockázattal járnak. Az okostelefon központi szerepe, a komplexebb digitális funkciók elkerülése, valamint a technológiai döntések delegálása azt jelzik, hogy az otthoni technológiahasználat sem az autonóm tanulás terepe, hanem a mindennapi működés biztosításának eszköztára.

A tanulmány egyik legfontosabb megállapítása azonban az, hogy a technológiahasználati kompetenciák ebben a társadalmi csoportban nem pusztán objektív készségek összességéként, hanem társadalmilag strukturalizált önértelmezésként működnek. A válaszadók saját technológiai tudásukat következetesen alulértékelték,

miközben tényleges gyakorlataik ezt ebben a formában nem indokolnák. Ez az ellentmondás a munkahelyi technológiahasználat korlátozott autonómiájából és a generációs összehasonlításokból fakad.

Ez arra is felhívja a figyelmet, hogy a digitális képességek mérésében nem elegendő kizárólag az eszközhasználati készségekre vagy az egyes funkciók ismeretére koncentrálni. A technológiához fűződő attitűdök, az önálló használathoz kapcsolódó biztonságérzet, valamint az autonómia szubjektív élménye ugyancsak fontos dimenziói lehetnek annak, hogy a digitális kompetencia társadalmi különbségeit pontosabban értsük.

A vidéki kontextus elemzése rávilágított arra, hogy a szűk, stabil használati repertoárra épülő technológiahasználat nem pusztán egyéni attitűdök vagy életkori különbségek következménye, hanem olyan strukturális feltételekhez is kötődik, mint a korlátozott munkaerőpiaci mobilitás, a szűkös tanulási lehetőségek és az informális segítségnyújtás kiemelt szerepe. A technológiai modernizáció hatásai így nem egységesek, hanem társadalmilag differenciált adaptációs mintázatokban öltenek testet.

A kutatás feltáró jellege nem teszi lehetővé az eredmények általánosítását, ugyanakkor hozzájárul ahhoz, hogy árnyaltabb képet kapjunk a technológiai változások társadalmi következményeiről. Az elemzés eredményei azt sugallják, hogy a technológia társadalmi hatásainak megértéséhez elengedhetetlen a munkahelyi és a mindennapi technológiahasználat összekapcsolt vizsgálata, valamint a digitális kompetencia autonómiára és kockázatra érzékeny értelmezése – különösen olyan vidéki ipari kontextusokban, ahol a stabilitás elsődleges értékévé válik.

A tanulmány eredményei rávilágítanak arra is, hogy a digitális egyenlőtlenségek nem csupán hozzáférési vagy készségbeli különbségek, hanem az osztálystruktúra újratermelődésének mechanizmusaival is összhangban vannak. Van Dijk (2020) harmadik szintű digitális szakadéka – a használati autonómiájának és társadalmi hasznának különbségei – pontosan azt tükrözi, amit a gyártósori munkások esetében megfigyelhetünk: bár sokan rendelkeztek modern eszközökkel és alapvető készségekkel, a technológia használatának autonómiája, a tanulás és fejlődés lehetősége, valamint a technológia saját célokra való felhasználása korlátozott maradt.

Ez azt jelenti, hogy a technológiai modernizáció önmagában nem feltétlenül csökkenti az osztályalapú egyenlőtlenségeket, mivel a használati autonómia hiánya a társadalmi különbségek újratermelődéséhez is hozzájárulhat. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy a jelen kutatásban nem szerepeltek középosztálybeli résztvevők, ezért a középosztálybeli és munkásosztálybeli technológiahasználat különbségeire vonatkozó megállapítások nem saját összehasonlító empirikus adatokon alapulnak. Az összevetés alapját azok a szakirodalmi megközelítések adják, amelyek szerint a magasabb iskolázottsággal, stabilabb gazdasági erőforrásokkal és erősebb kulturális tőkével rendelkező csoportok számára a technológiahasználat gyakrabban kapcsolódhat önálló tanuláshoz, karrierépítéshez, önmegvalósításhoz vagy kapcsolati erőforrások bővítéséhez. Ehhez képest a jelen kutatásban vizsgált munkásosztálybeli jellegzetességekkel rendelkező csoportban a technológia elsősorban a mindennapi működés biztosításának kiszámítható eszközeként jelent meg. A különbség így nem közvetlen empirikus összehasonlításként, hanem szakirodalmi alapon értelmezett, strukturálisan eltérő lehetőséghorizontként ragadható meg.

FÜGGELÉK

F1. táblázat. Az interjúalanyok általános jellemzői

Nem	Kor	Iskolai végzettség	Lakhely	Munkaviszony hossza az aktuális munkahelyén (év) ⁴
Nő	64	Általános iskola	Község	7
Nő	49	Általános iskola	Község	34
Nő	56	Általános iskola	Község	16
Nő	45	Általános iskola	Község	6
Nő	59	Szakképzett	Község	7
Nő	63	Általános iskola	Község	9
Nő	53	Általános iskola	Község	23
Nő	42	Szakképzett	Község	14
Nő	56	Szakképzett	Község	35
Nő	55	Szakképzett	Község	13
Nő	43	Általános iskola	Község, külterület	14
Nő	55	Általános iskola	Község	2
Nő	42	Általános iskola	Község	15
Férfi	60	Szakképzett	Község	17
Férfi	40	Érettségizett	Város	1
Férfi	34	Általános iskola	Község	14
Férfi	27	Szakképzett	Község	9
Férfi	21	Érettségizett	Község, külterület	2

Forrás: saját szerkesztés.

⁴ A válaszadók között volt három olyan személy, akik aktuális munkahelyükön rövid ideje dolgoztak. Egy esetben az interjúalany fiatal volt, első munkahellyel. A másik két esetben a válaszadók a településen, de más munkahelyen, hasonló pozícióban hosszabb ideig dolgoztak korábban.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. – Kmetty Z. – Kristóf L. – Róbert P. – Szabó A. (2018) Mapping the Post-communist Class Structure: Findings from a New Multidimensional Hungarian Class Survey. *East European Politics and Societies: And Cultures*, 32(3), 544–565. <https://dx.doi.org/10.1177/0888325417739954>.
- Alhloul, A. – Kiss, E. (2022) Industry 4.0 as a Challenge for the Skills and Competencies of the Labor Force: A Bibliometric Review and a Survey. *Sci*, 4(3), 34. <https://dx.doi.org/10.3390/sci4030034>.
- Bijker, W. E. – Hughes, T. P. – Pinch, T. J. (szerk.) (1993) *The social construction of technological systems: new directions in the sociology and history of technology*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Bourdieu, P. (1986) The Forms of Capital. In Richardson, J. G. (szerk.) *Handbook of theory and research for the sociology of education*. 1. kiadás, New York: Greenwood Press, 241–258.
- Budai B. B. (2022) A digitális kompetencia növekvő szerepe. *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 10(2), 30–59. <https://dx.doi.org/10.32575/ppb.2022.2.2>.
- Budai B. B. – Bozsó G. – Csuha S. – Tózsai I. (2024) Digital literacy and the capability to manage e-government in today's Hungary. *Regional Statistics*, 14(6), 1222–1248. <https://dx.doi.org/10.15196/RS140608>.
- Bukovics B. – Kollár D. (2021) Digitalizációs trendek a magyar társadalomban. In Barthel-Rúza Z. – Fűrész G. – Pillók P. – Stefkovics Á. (szerk.) *Magyarország 2021: társadalom, gazdaság és politika napjainkban*. Budapest: Századvég, 373–406.
- Cherns, A. (1987) Principles of Sociotechnical Design Revisited. *Human Relations*, 40(3), 153–161. <https://dx.doi.org/10.1177/001872678704000303>.
- Clegg, C. W. (2000) Sociotechnical principles for system design. *Applied Ergonomics*, 31(5), 463–477. [https://dx.doi.org/10.1016/S0003-6870\(00\)00009-0](https://dx.doi.org/10.1016/S0003-6870(00)00009-0).
- Dijk, J. van (2020) *The digital divide*. Cambridge, UK; Medford, MA: Polity.
- DiMaggio, P. – Hargittai, E. – Celeste, C. – Shafer, S. (2004) Digital Inequality: From Unequal Access to Differentiated Use. In Neckerman, K. M. (szerk.) *Social Inequality*. New York, NY: Russell Sage Foundation, 355–400.
- Eubanks, V. (2018) *Automating inequality: how high-tech tools profile, police, and punish the poor*. First Picador edition. New York: Picador St. Martin's Press.
- Filippi, E. – Bannò, M. – Trento, S. (2023) Automation technologies and their impact on employment: A review, synthesis and future research agenda. *Technological Forecasting and Social Change*, 191, 122448. <https://dx.doi.org/10.1016/j.techfore.2023.122448>.
- Györgyi Z. (2025) Iskolai végzettség és munkaerőpiaci esélyek. *Educatio*, 34(2), 222–237. <https://dx.doi.org/10.1556/2063.2025.00012>.
- Hötte, K. – Somers, M. – Theodorakopoulos, A. (2022) Technology and jobs: A systematic literature review. arXiv. <http://dx.doi.org/10.48550/ARXIV.2204.01296>.
- Huszár Á. (2022) Osztályszerkezet és jövedelemeloszlás Magyarországon 1982 és 2019 között. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport*. TÁRKI Társadalomkutatási Intézet Zrt., 159–173.
- Illéssy M. – Huszár Á. (2022) Technológiai fejlődés és munkaerőpiac: hogyan hat az automatizáció a munkahelyekre Magyarországon? *Statisztikai Szemle*, 100(2), 137–161. <https://dx.doi.org/10.20311/stat2022.2.hu0137>.
- KSH (2025) Helyzetkép, 2024 – Digitális társadalom. Elérhető: <https://www.ksh.hu/kiadvanyok/helyzetkep/2024/#/kiadvany/digitalis-tarsadalom> [Letöltve: 2026-04-02].
- Lareau, A. (2011) *Unequal childhoods: class, race, and family life*. 2. kiadás, Berkeley: University of California Press.
- Liao, Y. – Deschamps, F. – Loures, E. D. F. R. – Ramos, L. F. P. (2017) Past, present and future of Industry 4.0- a systematic literature review and research agenda proposal. *International Journal of Production Research*, 55(12), 3609–3629. <https://dx.doi.org/10.1080/00207543.2017.1308576>.
- Martini, E. – Sgambato, M. C. (2025) Digital Inequalities and Access to Technology: Analyzing How Digital Tools Exacerbate or Mitigate Social Inequalities. *Societies*, 15(11), 318. <http://dx.doi.org/10.3390/soc15110318>.
- Marzan, M.-D. – Stamate, A. – Spiru, L. (2024) Digital Competence Among Older Adults: Is Self-Assessment Reliable? *Cureus*, 16(11), e73543. <http://dx.doi.org/10.7759/cureus.73543>.
- Mumford, E. (2006) The story of socio-technical design: reflections on its successes, failures and potential. *Information Systems Journal*, 16(4), 317–342. <https://dx.doi.org/10.1111/j.1365-2575.2006.00221.x>.

- Róbert P. (2015) Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban. *Replika*, (92–93), 77–93.
- Schwab, K. (2017) *The fourth industrial revolution*. First published in Great Britain by Portfolio. London, UK: Portfolio Penguin.
- Sennett, R. – Cobb, J. (1972) *The hidden injuries of class*. 1. kiadás, New York: Knopf.
- Szabó Z. R. (2025) Digitális megosztottság. *Magyar Tudomány*, 186(6), 1195–1202. <https://dx.doi.org/10.1556/2065.186.2025.6.20>.
- Szalavetz A. (2021) Digital technologies and the nature and routine intensity of work (No. Working Paper 2021.01). Brussels: European Trade Union Institute. Elérhető: <https://www.etui.org/publications/digital-technologies-and-nature-and-routine-intensity-work> [Letöltve: 2026-04-02].
- Számel K. – Huszár Á. – Horváth M. – Rudas S. – Rakovics Z. – Koltai J. (2025) Social Class and Digital Divide: Analyzing Digital Inequalities on Census and Digital Behavioral Data. *Socius: Sociological Research for a Dynamic World*, 11, 23780231251357646. <https://dx.doi.org/10.1177/23780231251357646>.
- Szocio-Gráf (2024) Az elektronikus hírközlési piac fogyasztóinak vizsgálata. Szocio-Gráf Piac és Közvélemény-kutató Intézet. Elérhető: https://nmhh.hu/cikk/251638/Az_elektronikus_hirkozlesi_piac_fogyasztoinak_vizsgalata_2024__haztartasi_felmeres [Letöltve: 2026-04-02].
- Varga (megjelenés előtt) Egy dél-alföldi község gyártósori munkásainak szociológiai jellemzése. *METSZETEK Társadalomtudományi Folyóirat*.
- Volti, R. – Croissant, J. (2024) *Society & technological change*. 9. kiadás, Long Grove, Illinois: Waveland Press, Inc.
- Vraňaková, N. – Gyurák Babeřová, Z. (2025) The Roles of Technology Acceptance and Technology Use Frequency in Employees' Quality of Work Life. *Systems*, 13(10), 893. <https://dx.doi.org/10.3390/systems13100893>.
- Weil, D. (2014) *The Fissured Workplace: Why Work Became So Bad for So Many and What Can Be Done to Improve It*. Pilot project. Cambridge, MA: Harvard University Press. <https://dx.doi.org/10.4159/9780674726123>.
- Wu, K. – Tang, Z. – Zhang, L. (2025) A Study on the Impact of Industrial Robot Applications on Labor Resource Allocation. *Systems*, 13(7), 569. <https://dx.doi.org/10.3390/systems13070569>.
- Z. Karvalics L. (2015) Mesterséges intelligencia – a diskurzusok újratervzésének kora. *Információs Társadalom*, 15(4), 7–41. <https://dx.doi.org/10.22503/inftars.XV.2015.4.1>.

ABSZTRAKT

A tanulmány a partner nélkül gyermeket vállaló magyarországi nők családról alkotott elképzeléseit vizsgálja. A kutatás abból a társadalmi kontextusból indult ki, hogy miközben a magyar családpolitika erőteljesen támogatja a gyermekvállalást, a család fogalmát elsősorban a kétszülős, heteronormatív családmodellhez kapcsolja. Félig strukturált interjúkat készítettünk 30 olyan nővel, akik asszisztált reprodukció vagy örökbefogadás révén, partner nélkül váltak anyává. Az elemzés a családi gyakorlatokat hangsúlyozó „*doing family*”, a család társadalmi megjelenítését középpontba állító „*displaying family*”, valamint a szimbolikus család elméleti megközelítéseire épül. Eredményeink szerint a résztvevők többsége eredetileg párkapcsolatban képzelte el a gyermekvállalást, az egyedüli anyaságot pedig hosszabb mérlegelési folyamat eredményeként választotta. A családot elsősorban a gondoskodás, az érzelmi elköteleződés és a mindennapi családi gyakorlatok alapján definiálták, ugyanakkor a genetikai kapcsolatok jelentősége továbbra is fontos referenciapont maradt. A résztvevők családi hálózataikat gyakran a tágabb rokonság, barátok és választott családtagok bevonásával bővítették, miközben a donorokhoz, donorféltestvérekhez vagy biológiai rokonokhoz kapcsolódó szimbolikus családi narratívákat is kialakítottak. Az interjúk arra is rámutatnak, hogy a partner nélkül gyermeket vállaló nők folyamatos legitimációs munkát végeznek családjuk társadalmi elfogadtatása érdekében, mivel az intézményi gyakorlatok és a családpolitikai diskurzusok továbbra is elsősorban a kétszülős családmodellt tekintik normának. A tanulmány hozzájárul a család fogalmának kortárs értelmezéséhez, és rámutat arra, hogy a partner nélkül gyermeket vállaló nők nem a strukturális jegyeket – például a párkapcsolatot vagy a vérrokonságot – hangsúlyozó és a családi gyakorlatokra épülő családfelfogás közötti éles törésként, hanem e két szemlélet folyamatos újratárgyalásának példaként értelmezhetők.

Kulcsszavak: single mothers by choice; partner nélkül gyermeket vállaló nők; családkoncepció; családi gyakorlatok; család társadalmi megjelenítése; kvalitatív kutatás

¹ Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Társadalom- és Médiatudományi Intézet, Szociológia Tanszék.

² ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Kutatóintézet.

³ ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Kutatóintézet; Budapesti Corvinus Egyetem.

⁴ A szerzők az alábbi támogatásokban részesültek: Bognár Adrienn munkáját a Pécsi Tudományegyetem Rectori Tudományos Pályázat (009_2025_PTE_RK/5); Szalma Ivett munkáját a LENDÜLET_Pályázat (2021-78); Herke Boglárka munkáját a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

THE FAMILY CONCEPT OF SINGLE MOTHERS BY CHOICE (SMBC) IN HUNGARY

ABSTRACT

This study explores the family concepts of Single Mothers by Choice (SMBCs) in Hungary. It is situated within a social context in which Hungarian family policy strongly encourages childbearing while primarily defining family through a heteronormative, two-parent model. The analysis is based on semi-structured interviews with 30 women who became mothers without a partner through assisted reproduction or adoption. The study draws on the theoretical perspectives of “doing family”, which emphasises everyday family practices, “displaying family”, which focuses on the social recognition and public presentation of family, and the concept of symbolic family. The findings show that most participants had originally envisioned becoming mothers within a relationship and chose solo motherhood only after a prolonged process of reflection. They primarily define family through care, emotional commitment, and everyday family practices, although genetic relatedness remains an important point of reference. Participants frequently expand their family networks by incorporating extended kin, friends, and chosen family members, while also constructing symbolic family narratives involving donors, donor siblings, or biological relatives. The interviews further demonstrate that SMBCs engage in continuous work to legitimise their family form and gain social recognition, as institutional practices and family policy discourses continue to privilege the two-parent family as the normative model. The study contributes to contemporary understandings of family by showing that the experiences of SMBC families should not be understood as reflecting a sharp divide between a structural understanding of family – which centres on features such as the presence of a couple or blood relationship – and an understanding of family based on family practices. Rather, they can be understood as illustrating an ongoing renegotiation of these two perspectives.

Keywords: single mothers by choice; family concepts; family practices; displaying family; qualitative research

PARTNER NÉLKÜL GYERMEKET VÁLLALÓ NŐK
CSALÁDRÓL ALKOTOTT ELKÉPZELÉSEI MAGYARORSZÁGON

BEVEZETÉS

Az elmúlt években Magyarországon a családpolitika kiemelt társadalompolitikai területté vált. A 2010 és 2026 közötti Fidesz–KDNP-kormányok számos intézkedéssel igyekeztek ösztönözni a gyermekvállalást (Szikra 2019), miközben a közpolitikai diskurzusban a család gyakran a heteronormatív, apa–anya–gyermek modellként jelent meg (Pap 2018; Herke 2023), és a támogatások is elsősorban ezt a családtípust célozták. Mindeközben a nemzetközi trendekhez hasonlóan hazánkban is egyre sokszínűbbé válnak a családi életformák, és a családok jelentős része kívül esik a korábbi kormányok által idealizált családformán. Ezekről a családtípusokról növekvő számú kutatás áll rendelkezésre, úgymint az egyszülős családok demográfiai jellemzőiről, társadalmi megítéléséről és állami támogatásáról (Herke 2022; Monostori 2013), a különélő apák kapcsolattartási mintázatairól (Szalma–Rékai 2019), a mozaikcsaládok jellemzőiről és a családi szerepekről (Harcza–Monostori 2020; Kukucska 2022), valamint az azonos nemű párok örökbefogadásával kapcsolatos attitűdökről (Takács–Szalma 2022). Korábbi kutatások azt is vizsgálták, hogy milyen az örökbefogadásban érintett családok (Neményi–Takács 2015) és a mesterséges megtermékenyítéssel gyermeket vállalók megítélése (Szalma–Pélyi 2025), ugyanakkor egyelőre nincs hazai szakirodalom azokról az anyákról, akik partner nélkül egyedül vállalnak gyermeket.

Az európai és az amerikai szakirodalomban azonban egyre inkább előtérbe kerül ez a jelenség, tekintve hogy egyre több nő dönt úgy, hogy egyedül vállal gyermeket. A tanulmányok többek között az ezzel kapcsolatos döntést (Jadva–Badger–Morrisette 2009; Volgsten–Schmidt 2023; Goldberg–Scheib 2016), a megszületett gyermekek fejlődését (Bergh–Wennerholm 2020; Golombok et al. 2020; Avenevoli–Sessa–Steinberg 2014), valamint a társadalmi elfogadást vizsgálják (Daley–Ortiz–Eagly 2025; Valiquette–Tessier–Vandette–Gosselin 2016). A nemzetközi szakirodalomban őket *Single Mothers by Choice (SMBC)* néven említik. Esetükben az egyedülálló anyaság nem egy kapcsolat felbomlásának következménye, hanem egy önálló reprodukciós döntés eredménye. Az észak-amerikai és európai szakirodalom szerint a partner nélkül gyermeket vállaló nők többsége párkapcsolatban képzelte el a gyermekvállalást, azonban annak felbomlása vagy minősége, illetve a pártalálás nehézségei miatt döntött úgy, hogy egyedül vállal gyermeket (Volgsten–Schmidt 2021; Steenberg et al. 2024). Az egyedülállóként gyermeket tervező és vállaló nők jellemzően magasan iskolázottak, anyagilag stabilak, és teljes munkaidőben dolgoznak (Jadva–Badger–Morrisette 2009; Volgsten et al. 2019). Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a partner nélkül gyermeket vállaló nők körében megfigyelhető kedvező társadalmi-gazdasági jellemzők részben szelekció eredményei. Az asszisztált reprodukciós eljárások igénybevétele jelentős gazdasági, információs és intézményi erőforrásokat igényel, ezért ez a gyermekvállalási út elsősorban azok számára jelent reális lehetőséget, akik kedvezőbb társadalmi-gazdasági helyzetben vannak. Döntésüket többnyire az motiválja, hogy korábbi párkapcsolataik nem tették lehetővé a gyermek-

vállalást (Jadva–Badger–Morrisette 2009; Volgsten et al. 2019), vagy nem találtak megfelelő partnert, és életkoruk előrehaladtával úgy érezték, nem várhatnak tovább a megfelelő partnerre (Volgsten–Schmidt 2019). A partner nélkül gyermeket vállaló nők többsége donoros megtermékenyítéssel (leggyakrabban anonim spermadonorral) vállalt gyermeket (Jadva–Badger–Morrisette 2009), és bár fontosnak tartják, hogy a gyermeknek legyen férfi szerepmodellje (Jadva–Badger–Morrisette 2009; Volgsten et al. 2019), a jövőben nem mindenki tervez párkapcsolatot (Jadva–Badger–Morrisette 2009).

A legfrissebb magyarországi vizsgálatok szerint a 15–49 éves népesség több mint fele (52%) volt gyermektelen 2022-ben, és a 40–49 éves korosztályban is 23% volt, ami ráadásul 11 százalékpontos növekedést jelent 2001-hez képest (Szilágyi–Rövid 2024). A kutatások szerint a gyermektelenség hátterében leggyakrabban éppen a megfelelő partner hiánya vagy a párkapcsolat instabilitása áll (Szalma–Takács 2015).

Mindeközben a reprodukciós technológiák fejlődése lehetővé teszi, hogy egyre több – gyermeket vágyó, de megfelelő partnert nem találó – nő dönthesen donor ivarsejt igénybevételével végzett mesterséges megtermékenyítési eljárások⁵ (MME) mellett. Ezt – ahogyan a partner nélküli gyermekvállalás egy másik lehetséges formájának a partner nélküli örökbefogadásnak a választását is – egyaránt befolyásolják a jogi szabályozások, a szolgáltatásokhoz való hozzáférés és a társadalmi normák (Werner et al. 2021; Henriksson–Bergnehr 2021; Zalcberg–Block et al. 2023).

Magyarországon 2006-tól vált lehetővé, hogy egyedülálló nők is részt vehessenek asszisztált reprodukciós eljárásban, amennyiben életkoruk vagy egészségi állapotuk miatt természetes úton nagy valószínűséggel nem vállalhatnának gyermeket (Sipos–Szalma 2023). Ugyanakkor a petesejt-donáció továbbra is rendkívül szigorú szabályozás alá esik és gyakorlatilag alig elérhető Magyarországon (Szalma–Takács 2022; Szalma 2021). Ráadásul a petesejt-donációért Magyarországon jelenleg nem jár anyagi ellentételezés, ami tovább csökkenti a donorok számát. Emiatt sok magyar nő kénytelen külföldre utazni, leggyakrabban Csehországba vagy Szlovákiába, ahol a petesejt-donáció elérhetőbb, bár ott is korlátozott feltételekkel – és a szabályozás gyakran a heteroszexuális párokat részesíti előnyben (Kocourková–Šťastná–Burcin 2023; Volejníková–Šťastná–Burcin 2025). A saját petesejt egészségügyi indok nélküli lefagyasztását 2025-ben tette csak lehetővé a kormány.

Az örökbefogadás lehetősége korlátozott. A 2020-as törvénymódosítás⁶ óta egyedülállók csak abban az esetben fogadhatnak örökbe, ha a területi gyermekvédelmi szakszolgálatok országos örökbefogadási rendszerén keresztül sem található a gyermek számára megfelelő házaspár, és minden esetben a miniszter személyes jóváhagyásához kötött az eljárás (Herke 2023; Sipos–Szalma 2023). Mindez rendkívül leszűkítette az örökbefogadás lehetőségét az egyedülálló nők számára, így a legtöbb partner nélkül gyermeket vállaló nő számára az MME maradt az egyetlen reális lehetőség.

Az örökbefogadás ilyen módon történő szabályozása illeszkedik a 2010 és 2026 közötti Fidesz–KDNP-kormányok egyedülálló szülőkkel kapcsolatos politikájába. Korábbi kutatások szerint a kormányzati diskurzus nem stigmatizálta egyértelműen a gyermeküket egyedül nevelő szülőket, ugyanakkor a kormányzat által ideálisnak tekintett, házasságban élő, heteroszexuális pár és gyermekeik alkotta családmódelhez

5 Donoros reprodukciós eljárás alatt olyan mesterséges megtermékenyítési eljárás értendő, amelynek során harmadik személytől származó hímivarsejtet (donor spermiumot), női ivarsejtet (donor petesejtet), illetve adományozott embriókat használnak fel.

6 2020. évi CLXV. törvény 100. és 104. §, amely módosította a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvényt, valamint a Polgári Törvénykönyvről szóló 2013. évi V. törvény örökbefogadásra vonatkozó rendelkezéseit.

képest kevésbé fogadta el és támogatta őket. Ezt tükrözi többek között, hogy az Alaptörvényben rögzített családfogalom kétértelműen fogalmaz arról, hogy az egyszerűsök beletartoznak-e a definícióba, továbbá az is, hogy több családtámogatási intézkedés is kizárta őket a jogosultak köréből, vagy nem vette figyelembe azt a strukturális hátrányukat, hogy a háztartásukban csupán egy kereső van jelen (Herke 2023).

Az egyedülálló anyák társadalmi megítélésével kapcsolatos hazai kutatások eredményei ugyanakkor azt mutatják, hogy a társadalom jelentős többsége családként tekint az egyszerűs családokra (Husz–Herke 2022a), és alapvetően pozitív kép él az egyedülálló anyákról, akiket olyan anyákként látnak, akik sokat dolgoznak, mindent megtesznek gyermekük felneveléséért, és további támogatást érdemelnének az államtól. A kétszülős családmódel ugyanakkor továbbra is a preferált családmódelként jelenik meg a társadalmi attitűdökben (Herke 2022).

A partner nélkül gyermeket vállaló nők helyzete különösen érdekes Magyarországon, egy olyan társadalmi környezetben, ahol a gyermekvállalás társadalmilag támogatott, ugyanakkor a család fogalma gyakran normatív módon jelenik meg: a párkapcsolatban élő, két heteroszexuális szülő által alapított családot tekintve az elvárt családformának.⁷ A partner nélkül gyermeket vállaló nők egyszerre felelnek meg a gyermekvállalás társadalmi elvárásának és kérdőjelezi meg ennek a normatív családmódelnek a kizárólagosságát. Ez felveti azt a kérdést, hogy miként értelmezik saját családjukat, hogyan legitimálják családformájukat önmaguk és környezetük számára, valamint milyen intézményi és társadalmi kihívásokkal szembesülnek a mindennapokban. Miközben a nemzetközi kutatások elsősorban e jelenség okait, a gyermekek jóllétét és a társadalmi elfogadottságot vizsgálták, jóval kevesebb figyelem irányult arra, hogy ezek a nők miként értelmezik magát a család fogalmát, különösen olyan társadalmi környezetben, ahol a család normatív definíciója erősen intézményesült. Tanulmányunk ezt a kérdést vizsgálja a magyarországi családpolitikai és társadalmi kontextusban.

Tanulmányunk célja a Magyarországon egyedülállóként anyává váló nők családkoncepciójának feltárása. A családi gyakorlatokra fókuszáló megközelítés (*doing family*), a család láthatóvá tétele / megjelenítése (*displaying family*) és a szimbolikus család elméleti megközelítéseire támaszkodva azt vizsgáljuk, hogy a partner nélkül gyermeket vállaló nők hogyan definiálják a családot, milyen jelentőséget tulajdonítanak a biológiai és a társadalmi rokonsági kapcsolatoknak, hogyan jelenik meg a családforma legitimálása narratíváikban, valamint milyen támogatási szükségleteket és intézményi hiányosságokat azonosítanak saját tapasztalataik alapján.

ELMÉLETI KERET

Az, hogy mit tekintünk családnak, többféleképpen definiálható, és a családszociológiában is számos eltérő megközelítés létezik (Husz–Herke 2022b; Szalma–Takács 2022). Míg a korai definíciók egy része (mint például a strukturális-funkcionális definíciók) elsősorban a család strukturális jellemzőire, például a vérségi kapcsolatokra, a házasságra vagy a közös háztartásra helyezte a hangsúlyt, az újabb, konstruktivista irányzatok túllépnek ezen a szemléleten. E megközelítések a családformák sokféleségét figyelembe véve, a családot a tagok közötti interakciók és az azokhoz kapcsolódó jelentésalkotási folyamatok eredményeként értelmezik. A hangsúly így azokra a családi gyakorlatokra kerül, amelyek révén a család létrejön és fennmarad (Finch 2007). A „*doing family*” – magyarul a családi gyakorlatok – megközelítése szerint a családot a benne részt

⁷ A tanulmányban a normatív család fogalma arra a családformára utal, amely társadalmilag széles körben elfogadott és kívánatosnak tekintett.

vevő személyek mindennapi cselekvései hozzák létre és tartják fenn (Morgan 1996). A család tehát nem önmagában, meghatározott szerepek és normák által létezik, hanem az egyének folyamatos cselekvései révén alakul és nyer jelentést.

Ez a megközelítés azt is magában foglalja, hogy a családhoz nem kizárólag a vérségi vagy jogi kötelékek által meghatározott kapcsolatok tartozhatnak, hanem olyan személyek is, akik részt vesznek a családi gyakorlatokban, valamint a kölcsönös gondoskodás különböző formáiban. Így a család részévé válhatnak az egyén által választott kapcsolatok is, létrehozva az úgynevezett „választott családokat” (*families of choice*). Ezek a kapcsolatok érzelmi és anyagi támogatást nyújthatnak, valamint hozzájárulhatnak az összetartozás érzésének kialakulásához és fenntartásához. Ennek megfelelően a családba egyaránt beletartozhatnak vérségi és nem vérségi kapcsolatok, amennyiben az érintettek magukat családként határozzák meg, és kapcsolatukat családi jellegűnek élik meg (Weston 1991). Továbbá a családi kapcsolatok túlmutatnak a háztartáson: magukban foglalhatják a válás után fennmaradó kapcsolatokat, a jelenlegi vagy korábbi együttélési viszonyokból származó kötelékeket, a mozaikcsaládok tagjai közötti kapcsolatokat, a tágabb rokonságot, az azonos nemű partnerkapcsolatokat, valamint a szoros barátságokat is. Emellett a migráció következtében a családi kapcsolathálók földrajzilag is egyre inkább kiterjednek, gyakran országokon és kontinenseken átívelő kapcsolatokat foglalnak magukban (Williams 2004).

Finch (2007) a családi gyakorlatok (*doing family*) elméleti megközelítését kiegészítve arra hívta fel a figyelmet, hogy a család nemcsak a mindennapi gyakorlatokban jön létre, hanem azt a külvilág felé folyamatosan láthatóvá is kell tenni (*displaying family*) cselekvések, narratívák és szimbólumok révén. A családként való meghatározás egyrészt a családtagok közötti értelmezési folyamat eredménye: az adott cselekvésben részt vevők mindegyikének családi cselekvésként kell azt elismernie. Másrészt a családi gyakorlatok társadalmi elismertsége is meghatározó, amely a környezet visszaigazolásán keresztül valósul meg, amikor mások az általuk megfigyelt vagy megismert kapcsolatokat szintén családi kapcsolatként ismerik el.

Egy másik elméleti megközelítés szintén túlmutat a család struktúráján és a szimbolikus értelmezéseket állítja a középpontba. Gillis (1996) családtörténeti perspektívából közelített a család fogalmához, és amellett érvelt, hogy az egyéneknek nemcsak az a családja van, amiben élnek, hanem egy szimbolikus is, amelybe nemcsak az aktuálisan velük élő és interakcióba lépő tagok tartoznak bele, hanem azok is, akik valahogyan megjelennek a család emlékezetében, szokásaiban, narratíváiban. Így akár a már nem élő és a személyesen nem ismert családtagok is a szimbolikus család részét képezhetik, és kihatással lehetnek az egyének életére, az egyének emlékezetét és képzeletét formálva, különböző mintákat biztosítva. Eszerint a család jelentősége nem kizárólag a mindennapi gyakorlatokban ragadható meg, hanem azokban a szimbolikus reprezentációkban és emlékezeti folyamatokban is, amelyek révén a család folytonossága fennmarad.

A partner nélkül gyermeket vállaló nők családjai kapcsán a családi gyakorlatok (*doing family*), a család láthatóvá tétele (*displaying family*) és a szimbolikus család fogalmai mind releváns elméleti keretet szolgáltatnak. E nők nem támaszkodhatnak a gyermekeik apjára vagy egy partnerre, így a nukleáris apa-anyja-gyermek típusú család helyett esetlegesen más szereplők, a kiterjesztett család, más rokonok vagy a barátok, egyéb személyek is családi szereplőként jelenhetnek meg. Emellett a donor segítségével született gyermekek esetében a donor, a donortestvérek, az örökbefogadott gyermekek esetén pedig a biológiai szülők és testvérek mind olyan potenciális személyeket jelölnek, akik megjelenhetnek a szimbolikus család részeként. A donorféltestvérekkel kialakított kapcsolat sokszor kiterjesztett családként is értelmezhető. Az ilyen kapcsolatok ki-

alakulását támogatják azok a digitális platformok és közösségi hálózatok, amelyeket meddőségi intézmények és magánkezdeményezések működtetnek annak érdekében, hogy az azonos donortól fogant gyermekeket nevelő családok egymásra találhassanak.

A donor által fogant személyek, szülők és donorok tapasztalatait vizsgáló nemzetközi kutatásokat összegző szisztematikus áttekintés szerint a szülők jelentős része él e kapcsolatteremtési lehetőséggel (Indekeu et al. 2021). Egyre több hosszú távon fennmaradó kapcsolati konfiguráció formálódik olyan egymással rokon viszonyban nem álló szülők között, akiknek gyermekei genetikai értelemben rokonok. Ezek a hálózatok jellemzően online terekben szerveződnek, lehetőséget biztosítva a részvétel intenzitásának rugalmas alakítására. Vannak olyan családok, amelyek a személyes interakciók irányába mozdulnak el, többen közülük szelektíven, csupán egy-két családdal alakítanak ki mélyebb és tartósabb kapcsolatokat (Hertz–Mattes 2011). A kutatások három fő motivációt azonosítottak arra vonatkozóan, hogy a szülők miért keresik gyermekeik donorhoz kapcsolódó féltestvéreit: kíváncsiság, identitással kapcsolatos megfontolások, valamint a családi kötelékek kialakításának vágya (Indekeu et al. 2021).

Nelson (2006) az Egyesült Államokban készített interjúkat egyedülálló anyákkal, és az eredmények azt mutatták, hogy körükben gyakran jelennek meg nagyszülők, egyéb rokonok a család tagjaként, s a családi konfliktusok leginkább a fegyelmezés, a szülői jogok körül alakulnak ki, míg a szórakozás, az együtt töltött idő kapcsán kevésbé. Nordqvist (2017) pedig angliai és walesi mintán a mesterséges megtermékenyítéssel gyermeket vállalók körében vizsgálta a genetika jelentőségét, és azt találta, hogy a genetikai kapcsolat nem önmagában volt fontos a pároknak, hanem azért, mert mindaz a társadalmi képzeletben olyan kíváncsú jelentésekkel társult, mint a kapcsolódás és összetartozás, a családtagok közötti hasonlóságok, a pozitív tulajdonságok továbbörökítése, illetve a vitathatatlan szülői státusz.

MÓDSZERTAN

Jelen elemzés egy 2025 márciusa és októbere között végzett kvalitatív kutatás adatain alapul. A vizsgálat során 30 olyan magyar nővel készítettünk félig strukturált interjút, akik egyedülálló nőként, asszisztált reprodukció vagy örökbefogadás révén váltak anyává. Az interjúszempontsor kitért a válaszadók döntésének előzményeire, az anyaság megélésére, a környezetük reakcióira, a támogatásra, amit kapnak vagy amit hiányolnak, a gyermekkel való kommunikációra, a gyermek jövőjére vonatkozó elképzelésekre, valamint a donorral és a donorféltestvérekkel való kapcsolatra.

A résztvevők toborzása közösségimédia-csoportokban, egy országos online hírportálon megjelent felhívás segítségével, valamint hólabda-mintavétel alkalmazásával történt. A kutatásban azok a nők vehettek részt, akik megfeleltek az előre meghatározott kiválasztási kritériumoknak: legalább egy, mesterséges megtermékenyítés útján született vagy örökbefogadott, legfeljebb 18 éves gyermek él velük egy háztartásban; a fogantatás, illetve az örökbefogadás időpontjában, valamint az adatfelvétel idején is egyedülállók voltak; továbbá gyermekeikkel partner nélkül éltek együtt. Az interjúk készítésének idején egy résztvevő még várandós volt, egyedülálló nőként asszisztált reprodukciós eljárás segítségével várta gyermekét; esetében a beszélgetés elsősorban az anyává válás motivációira fókuszált.

A résztvevők életkora 37 és 53 év között mozgott, és 35–51 éves koruk között váltak szülővé. A mintában szereplő nők közül huszonhárman mesterséges megtermékenyítés (MM) révén, heten pedig örökbefogadás útján lettek anyák. Hat résztvevő kettős ivarsejt-donáció vagy embriódonáció segítségével fogant gyermeket

nevelt, míg tizenheten spermadonációt vettek igénybe. Tizennégy résztvevő kizárólag Magyarországon részesült kezelésben, öten kizárólag külföldön, négyen pedig Magyarországon és egy másik országban is kaptak reprodukciós kezelést. Az örökbefogadó anyák mindegyike Magyarországon fogadott örökbe gyermeket. Az adatfelvétel időpontjában két résztvevő külföldön élt, míg a fennmaradó huszonnyolc Magyarországon lakott.

A résztvevők többsége egy gyermeket nevelt, három nőnek két gyermeke volt, egy résztvevő pedig három gyermeket nevelt. Egy kivétellel valamennyi résztvevő felsőfokú végzettséggel rendelkezett, és többségük stabil anyagi helyzetről számolt be. A minta főbb jellemzőit a Függelékben található 1. táblázat foglalja össze.

Összhangban azokkal a kutatásokkal, amelyek igazolták az online interjúkészítés hatékonyságát (Jenner–Myers 2019), az interjúkat online készítettük azokban az esetekben, amikor a személyes találkozás nem volt megvalósítható. Több esetben a földrajzi távolság indokolta az online adatfelvételt, míg a kisgyermekes édesanyák gyakran időbeli korlátaik miatt részesítették előnyben ezt a formát. Az interjúk átlagosan 1,5 órát vettek igénybe.

A személyes interjúk során a résztvevők tájékoztatáson alapuló beleegyezési nyilatkozatot kaptak, amelyet aláírtak és visszajuttattak a kutatók számára. Az online interjúk esetében a résztvevők előzetesen részletes tájékoztatást kaptak a kutatásról, és beleegyezésüket szóban vagy írásban adták meg online. A résztvevők anonimitásának és adatainak védelme érdekében az azonosításra alkalmas információkat elkülönítve tároltuk a kutatási adatoktól, és valamennyi interjúátiratban, valamint kutatási jelentésben álneveket használtunk. A résztvevők lakóhelyére vonatkozó konkrét információkat nem rögzítettük, továbbá minden potenciálisan azonosításra alkalmas részletet eltávolítottunk az interjúk szövegéből.⁸

Az adatok elemzése a tematikus elemzés elveit követve történt (Braun–Clarke 2006), ötvözve az induktív és deduktív megközelítéseket.

Az eredmények értelmezésekor figyelembe kell venni azokat a korlátokat, amelyek a mintavételi módból és a minta összetételéből fakadnak. A kutatás során alkalmazott toborzási stratégia valószínűsíthetően befolyásolta az eredményeket, mivel feltehetően előnyben részesítette azokat a nőket, akik már kapcsolódtak online közösségekhez, és nyitottabbak voltak a tapasztalataik megosztására. A mintában felülreprezentáltak a magas iskolai végzettségű és stabil anyagi helyzetű nők, ami korlátozhatja a feltárt tapasztalatok heterogenitását. Emellett az örökbefogadó anyák alacsonyabb arányú reprezentációja tovább szűkítheti az eredmények értelmezhetőségét e csoport sajátos tapasztalataira vonatkozóan.

A tanulmány korlátját jelenti továbbá, hogy az interjúalanyok olyan csoportot képviselnek, amely csoport-hovatartozást részben maga az asszisztált reprodukcióhoz való hozzáférés szelektál. Mivel ez a gyermekvállalási út jelentős gazdasági, információs és intézményi erőforrásokat igényel, a mintában felülreprezentáltak a kedvezőbb társadalmi-gazdasági helyzetű nők. Nem zárható ki ezért, hogy a hagyományos családmodellhez való viszony, valamint a családalapítás legitimálásának módjai részben e sajátos társadalmi pozícióhoz is kapcsolódnak.

A tanulmány további korlátja, hogy a résztvevők beszámolóit nem közvetlenül a döntéshozatal időpontjában rögzített attitűdöket tükrözik, hanem a jelen perspektívájából újrakonstruált narratívákat. Ezért nem állapítható meg egyértelműen, hogy a normatív családmodellhez való kezdeti kötődés a döntési folyamat

⁸ A kutatás etikai engedélyét a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Kutatásetikai Bizottsága adta ki (engedélyszám: 2/2025. (III. 14.).)

tényleges kiindulópontja volt-e minden esetben, vagy részben olyan legitimációs narratívaként értelmezhető, amely a társadalmilag domináns családnormákhoz való viszonyt fejezi ki.

Jelen kutatás egy nagyobb projekt része, amelyben a partner nélkül gyermeket vállaló anyák mellett olyan anyákkal is készítettünk interjúkat, akik esetében az egyedülálló anyaság válás, párkapcsolat felbomlása vagy megözvegyülés, a partner halála révén alakult ki. Az interjúk feldolgozása során azt tapasztaltuk, hogy a partner nélkül gyermeket vállaló nők sok tekintetben hasonló tapasztalatokról számolnak be, mint más egyedülálló anyák, ugyanakkor lényeges különbség, hogy esetükben az egyedülálló anyaság már a gyermekvállalási döntés óta fennálló, választott családi helyzet. Ez a különbség a családjuk önmaguk, közvetlen környezetük és a tágabb társadalom előtti értelmezését és legitimálását is sajátossá teszi. A tanulmányban ezért arra helyeztük a hangsúlyt, hogy az a körülmény, hogy az anya a gyermekvállalás kezdetétől egyedül vállalja a szülői szerepet, milyen módon alakítja tapasztalatait, döntéseit, valamint azt, ahogyan saját családját értelmezi és mások felé legitimálja.

EREDMÉNYEK

A PARTNER NÉLKÜLI ANYASÁG VÁLASZTÁSA

A kutatásban részt vevő, partner nélkül gyermeket vállaló nők motivációja homogén képet mutat. Minden interjúalanyunk azt fogalmazta meg, hogy alapvetően partnerrel és gyerek(ek)kel képzelte el az életét, és ehhez a normatív ideálhoz igazította volna a családalapítási gyakorlatát. Elmondásuk szerint nagyon erős vágyat éreztek arra, hogy gyermekük szülessen, de vagy olyan párkapcsolatban éltek, ahol a másik fél nem szeretett volna gyermeket (vagy a hosszas, sikertelen gyermekvállalási próbálkozás örölte fel a kapcsolatot), vagy nem találtak partnert. Bianka (43 éves, fővárosban élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) például így fogalmazott: *„Már egész kis tinikorom óta az volt a fejemben, hogy én szeretnék gyereket, meg szeretnék családot, férjet, de nem igazán voltak olyan kapcsolataim, ahol azt viszonzták volna.”*

Az egyedülálló anyaság melletti döntés nem hirtelen választásként, hanem egy hosszabb mérlegelési folyamat eredményeként alakult ki. A család láthatóvá tételének (*displaying family*) fontossága megmutatkozott abban, hogy a nők a lehető legtovább halogatták ezt a döntést, abban a reményben, hogy mégiscsak sikerül a társadalmilag legitimált úton – párkapcsolatban – családot alapítaniuk. Ebben meghatározó szerepet játszott az idő múlásának tapasztalata. Az életkor előrehaladtával, a növekvő időnyomás hatására döntöttek az asszisztált reprodukciós technológiák igénybevétele vagy az örökbefogadás mellett, hogy ne kelljen lemondaniuk a szülővé válásról. Ez az időbeli sürgetettségérzés gyakran a ketyegő órák és a bezáruló ablakok metaforáiban jelent meg. Laura (45 éves, megyeszékhelyen élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) így fogalmazta meg ezt a nyomást: *„És akkor aztán elég volt, aztán egyszer csak nagyon azt éreztem, hogy hoppácska, ketyeg az idő.”*

Minden interjúalanyunk hangsúlyozta, hogy az egyedüli gyermekvállalás csak a „B terv” volt számukra, és mindannyian „az utolsó pillanatig” reménykedtek abban, hogy a normatív életút szerint, egy partnerrel hozhatnak létre családot. Ez a narratíva jól illusztrálja, hogy valamennyi interjúalany először vérségi alapon szeretett volna gyermeket vállalni, és az ettől való eltérést nehezen fogadták el. Eredményeink szerint a résztvevők közül sokan a családalapításhoz megfelelő partner megtalálásának reményében egészen „az utolsó pillanatig” halogatták a gyermekvállalással kapcsolatos döntést. Daniella (48 éves, fővárosban élő,

örökbefogadó nő) így fogalmazta meg ezt a várakozást: *„Tényleg az utolsó perzig reménykedtem, hogy... hogy ez nekem normális úton össze fog jönni.”*

A kivárás/halogatás több interjúalanyunk narratívájában is megjelent: elmondásuk szerint a végsőig vártak annak a döntésnek a meghozatalával, hogy egyedül vállaljanak gyereket. E döntésnek a halasztott meghozatala miatt többeknek, akik a mesterséges megtermékenyítést választották, már nem volt lehetősége a saját petesejttel történő fogantatásra. Zara (47 éves, fővárosban élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) a hosszas halogatással kapcsolatban így nyilatkozott: *„Nagyon nehéz volt elengednem azt az elképzelést, hogy egy partnerrel vállaljak gyermeket. Bizonyos értelemben még azt is sajnálom, hogy nem kezdtem el korábban – talán akkor lett volna esélyem arra, hogy [petesejt]donor nélkül szülessen gyermekem.”*

Eredményeink azt mutatják, hogy a vizsgálatunkba bevont nők nem a család jelentőségét kérdőjelezték meg, hanem annak fogalmát értelmezték újra: a család létrejöttét nem elsősorban strukturális feltételekhez – például partnerkapcsolathoz vagy házassághoz –, hanem a gondoskodásra, az elköteleződésre és a szülői szerepvállalásra épülő kapcsolati gyakorlatokhoz kötötték. Vanda (40 éves, városban élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) például így fogalmazott a döntésével kapcsolatban: *„Én nagyon-nagyon vágytam egy babára mindig is, tehát már tizenévesen mondogattam, hogy nekem egy célom van a világon, hogy én legyek a nagyon jó anyuka... az ment végig bennem, hogyha... ha én nem próbálok meg mindent addig, amíg lehet, én ezt nem fogom magamnak megbocsájtani. Tehát hogyha én úgy kelek fel egy nap, hogy... hogy kész, ha megtettem mindent és nem sikerül, azt is nagyon nehéz elviselni, de hogyha még abszolút azt, hogy... hogy még csak meg se tettem, amit lehetett, azt mondom, azt én nem élem túl.”*

Az interjúalanyok az anyaság iránti vágyat többnyire régóta fennálló, személyes késztetésként beszélték el. Bianka már *„egész kis tinikora óta”* gyermekre és családra vágyott, Vanda pedig úgy fogalmazott, hogy *„mindig is”* szeretett volna gyermeket, és már tizenévesen egyik legfontosabb életcéljának tekintette, hogy *„nagyon jó anyuka”* legyen. Ezek a retrospektív narratívák azonban nem feltétlenül egy eleve adott vagy kizárólag biológiai eredetű anyaságvágy bizonyítékai. Arra is rámutathatnak, hogy a gyermekvállalás és az anyaság a korai szocializáció során a kívánatos női életút, valamint a teljes felnőtt élet meghatározó elemeként rögzült. Ezt a magyarországi pronatalista családpolitikai és közéleti diskurzus is megerősíti, amely a gyermekvállalást kiemelt társadalmi értéként jeleníti meg. Az anyaság iránti vágy így a résztvevők narratíváiban egyszerre jelenik meg mélyen személyes törekvésként és társadalmilag közvetített, belsővé tett elvárásként.

A partner nélküli gyermekvállalás ebből a szempontból nem az anyaság normájával való szembefordulást jelenti, hanem két normatív elvárás – a gyermekvállalás, valamint a kétszülős, párkapcsolaton alapuló családmódel – közötti feszültségre adott választ. E folyamat ezért a normatív életúttal kapcsolatos elvárások átrendeződését is tükrözi: a párkapcsolat kialakításának és a gyermekvállalásnak a sorrendje ezekben a narratívákban felcserélhetővé vált. A nők elbeszéléseiben az életút nem lineáris pályaként jelenik meg; döntéseik egyre inkább a rendelkezésükre álló lehetőségekhez és az érzékelt időbeli korlátokhoz igazodtak. Többen az egyedüli gyermekvállalást sem végleges, statikus családmódelként értelmezték, és nem zárták ki annak a lehetőségét sem, hogy később párkapcsolatban neveljék gyermeküket. Vanda (40 éves, városban élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) így fogalmazott: *„... tényleg az volt bennem, hogyha 45 évesen találom meg álmaim pasiját, tök mindegy, mert már késő lesz. Viszont, ha 45 évesen szingli anyuka vagyok, akkor még amellet esetleg megtalálhatom álmaim pasiját, de fordítva nem megy.”*

Az anyaság és a párkapcsolat szétválasztása nem csupán a párkapcsolat szerepének újrapozicionálását vonja maga után, hanem a család fogalmának átrendeződését is: nem szükségszerű, hogy későbbi partnerük a gyermekük vér szerinti felmenője legyen. Laura (45 éves, megyeszékhelyen élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) ezt így fogalmazta meg: *„Jó döntés volt. Életem legjobb döntése. Abszolút és én nagyon-nagyon hálás vagyok, hogy ő, hogy ő [a gyermeke] van. Vagy mi így, hogy mi így vagyunk. Majd jön egy apa és akkor leszünk hárman. Ki tudja, talán jön egy kistesó is, meglátjuk.”*

Laura narratívája jól szemlélteti, hogy a család nem egy lezárt és előre rögzített struktúraként jelenik meg, hanem nyitott, alakuló formációként. A jelenlegi anya–gyermek kapcsolat már önmagában családként értelmeződik, amelyhez a jövőben egy partner vagy akár további gyermekek is csatlakozhatnak.

A szigorú szabályozás miatt az örökbefogadás sok alanyunk számára eleve nem is jelent meg lehetőségként. Néhány interjúalany az MME-kezeléssel párhuzamosan örökbefogadást is kérelmezett. Ők elsősorban az MME sikerében reménykedtek, míg az örökbefogadás inkább másodlagos vagy tartaléktervként szolgált, gyakran azért is, mert az örökbefogadott gyermek nevelését nehéznek gondolták. Azok a nők, akik örökbefogadás által váltak anyává, azért ezt az utat választották, mert az MME sikertelen volt esetükben, vagy nem próbálkoztak azzal fizikai egészségüket féltve. Volt, aki vallási okból nem választotta az asszisztált reprodukciós eljárást, illetve olyan is akadt, aki kifejezetten segítő szándékkal szeretett volna egy roma gyereket örökbe fogadni.

A GENETIKAI KAPCSOLAT JELENTŐSÉGE ÉS ÚJRAÉRTELMEZÉSE

Az interjúk alapján a résztvevők többsége eredetileg fontosnak tartotta, hogy gyermekével genetikai kapcsolatban álljon. Ahogyan a párkapcsolatban történő gyermekvállalásról való lemondás sem volt egyszerű számkra, úgy a genetikai rokonság elengedése is sok esetben nehéz és hosszú folyamatnak bizonyult. Többen hangsúlyozták, hogy mindig is saját, biológiai gyermekre vágytak, és a családalapításról alkotott elképzeléseik szorosan kapcsolódtak a genetikai kötelékhez. Abigél (46 éves, fővárosban élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) így fogalmazott a genetikai kötődéssel kapcsolatban: *„én nagyon vágytam egy saját gyerekre, és amennyire csak lehet, olyan olyanra tehát, [...] nagyon megéreztem annak a nehézségét, hogy milyen egy máshova született gyereket felnevelni.”*

A genetikai kapcsolat sokak számára olyannyira fontos volt, hogy többen arról számoltak be, hogy az orvosi javaslat ellenére is ragaszkodtak a saját petesejttel történő fogantatás lehetőségéhez. Többen, ahogy Anna is, arról számoltak be, hogy a donorpetesejt használatára vonatkozó szakmai javaslatot követően is újabb próbálkozást tettek saját petesejttel, mivel nehezen tudtak lemondani a genetikai rokonság lehetőségéről. Anna (51 éves, megyeszékhelyen élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) a donorpetesejttel kapcsolatos döntését így értelmezte: *„Hát úgy mentem ki, hogy akkor saját petesejttel szeretném. Akkor kint [külföldi klinikán] már mondták, hogy hát nem olyan jók az eredmények, gondoljam át a donorpetesejtet. Én meg mondtam, hogy szeretném sajátal, megpróbáltam sajátal még kint is, de akkor sem sikerült.”*

Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a donorpetesejtes eljárások elutasítása vagy halasztása nem kizárólag a genetikai kapcsolat iránti igényből fakadt. A magyarországi szabályozási és intézményi környezetben a petesejt- és embriódonáció korlátozott hozzáférhetősége szintén hozzájárult ahhoz, hogy a nők sok esetben akkor is a saját petesejttel történő fogantatást részesítették előnyben, amikor annak sikerességi esélyei alacsonyok voltak.

Eredményeink ugyanakkor azt is mutatják, hogy a genetikai rokonság jelentése nem egységes a résztvevők körében. Azok a nők, akik végül donorpetesejt vagy embriódonáció segítségével váltak anyává, gyakran újraértelmezték a biológiai kapcsolat fogalmát. Narratíváikban a várandósság és a gyermek kihordásának tapasztalata olyan kapcsolódási formaként jelent meg, amely részben helyettesíti vagy átalakítja a genetikai kötelék jelentőségét. A gyermekhez való kapcsolódás nem kizárólag a közös genetikai állományon keresztül nyert értelmet, hanem a testileg megélt várandósságon és a mindennapi gondoskodás tapasztalatain keresztül is. Olívia (50 éves, fővárosban élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) is így vélekedett: „... Az, hogy az én pocakomban növekedett az én véreimből vonta ki a mindenféle anyagokat. Kiderült egy kutatásból, mert 80%-nál több gyerek hasonlított a szülő anyukájára... A méhlepényből génrészletek mennek át, amik felerősítenek bizonyos tulajdonságokat. Tehát benne vagyunk mi is. [...] A gyerekem úgy néz ki, mint a nagyapja. Szakasztott mása a nagyapjának.”

A genetikai kapcsolat fontossága mellett több esetben annak szimbolikus megjelenítése is hangsúlyos volt. Figyelemre méltó, hogy néhány résztvevő számára nem feltétlenül maga a genetikai rokonság, hanem annak látható jelei voltak fontosak. Olívia (50 éves, fővárosban élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő), aki embriódonációval vált anyává, például olyan donorokat választott, akik bizonyos külső tulajdonságokban hasonlítottak rá, hogy a gyermek megjelenésében fennmaradhasson valamiféle érzékelt rokonság. Ő a választással kapcsolatban így nyilatkozott: „Úgy választottam, hogy az egyik donor kék szemű legyen. Hogy legalább genetikusan úgy, ahogy bennem is bennem van, hogy legalább genetikusan lehessen benne a gyereken, hogy neki születhessen esetleg kék szemű utódja.”

A külső hasonlóság így nem csupán a fizikai megjelenés kérdéseként jelent meg, hanem a családi összetartozás látható bizonyítékeként is szolgált. A gyermek és az anya közötti érzékelhető hasonlóság hozzájárulhatott ahhoz, hogy a külvilág egyértelműen családként ismerje el őket.

A genetikai eredet és a származás kérdése szintén fontos témaként jelent meg az interjúkban. Bár a résztvevők többsége nem választhatott anonim és nem anonim donor között, mivel ezt az adott ország jogi szabályozása határozta meg, sokan hangsúlyozták, hogy azt a donációs formát tartják ideálisnak, amely lehetővé teszi, hogy a gyermek nagykorúvá válása után megismerhesse a donor személyazonosságát. Érvelésük középpontjában elsősorban nem saját igényeik, hanem gyermekeik jövőbeli érdekei álltak. Fontosnak tartották, hogy gyermekük felnőttkorában lehetőséget kapjon genetikai gyökereinek megismerésére és arra, hogy kapcsolatba léphessen a donorával. Nikolett (49 éves, fővárosban élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) például azt hangsúlyozta, hogy „...direkt ezért mentem Portugáliába, hogy a gyerek majd felvehesse a kapcsolatot a donorokkal”.

Az örökbefogadó anyák számára annak elfogadtatása környezetükben, hogy egyedül vállalnak gyermeket, nemcsak az örökbefogadással kapcsolatos előítéletek leküzdésével kapcsolódott össze, hanem a romákkal szembeni előítéletekkel is, hiszen egyedülálló szülőként nagy eséllyel roma gyermeket tudtak örökbe fogadni. Az egyik anya az örökbefogadás előtt más anyának segített, és felmérte, hogy mennyire zavarják azok a pillantások a játszótéren, amelyeket azért kap, mert egy roma származású gyermekkel van.

Az örökbefogadó anyák több esetben beszéltek arról is, hogy a kinézetükben jelentkező eltérések kérdéseket vetettek fel a környezetükben. Sztella kinézete például teljesen eltérő gyermekétől, ami őt nem zavarja, de a környezete gyakran reflektál erre: „Nagyon szép, tehát barna bőrű barna szemű barna hajú, szerintem nagyon szép gyerek, hatalmas nagy szemei vannak, nagy szemöldöke, nagyon aranyos, én meg hát, én sző-

ke vagyok, én nagyon magas vagyok, ő szerintem nem lesz magas, és ilyen kis vékony, vékony gyerek tehát, hogyha valaki minket lát, nem biztos, hogy azt gondolja, hogy örökbe fogadtam, de hát azt mindig mondják, hogy apukájára hasonlít, ugye?” – Sztella (46 éves, fővárosban élő, örökbefogadó nő).

Összességében eredményeink arra mutatnak rá, hogy ugyan a genetikai kapcsolat a résztvevők számára fontos referenciapont maradt, ugyanakkor jelentése és szerepe a különböző családalapítási utak mentén eltérő módon alakult. Míg egyes nők a genetikai rokonság megőrzésére törekedtek, mások a várandósság testi tapasztalatán vagy a külső hasonlóság hangsúlyozásán keresztül értelmezték újra a biológiai köteléket. Feltételezhető, hogy a partnerkapcsolatban gyermeket vállalók is hasonló preferenciával rendelkeznek, de erre vonatkozó adatunk nincs, fontosnak tartjuk ennek a későbbi vizsgálatát. Az örökbefogadó anyák esetében ezzel szemben a genetikai kapcsolat hiánya nem a családi kötelék gyengülésének érzését eredményezte, hanem új kihívásokat teremtett annak társadalmi megjelenítése során. Narratíváik azt mutatják, hogy a családi kapcsolatok legitimációja nem kizárólag a vérségi kötelékeken alapul, hanem a gondoskodás, az elköteleződés és a mindennapi együttélés gyakorlataiban jön létre.

A CSALÁD FOGALMÁNAK KISZÉLESÍTÉSE

A családi hálózat kiterjesztése érdekében sok nő két – egymástól elkülönülő, de akár párhuzamosan is alkalmazott – stratégiát alkalmazott. Az egyik, a családi gyakorlatok (*doing family*) elméleti megközelítésével összhangban, a mindennapi támogatást nyújtó környezet – például rokonok, szülők, barátok vagy szomszédok – kiterjesztett családként való értelmezésére és bevonására épül. A másik stratégia a genetikai rokonsági kapcsolatok feltárására irányul.

A genetikai kapcsolatok keresése

A mesterséges megtermékenyítéssel gyermeket vállaló interjúalanyok többsége előnyösnek tartja a donor-féltestvérek (*donor siblings* vagy *diblings*) felkutatását. Ezt elsősorban gyermekeik szempontjából tartották fontosnak. Ennek megfelelően az interjúalanyok többsége kísérletet tett gyermeke donor által fogant féltestvéreinek felkutatására, és közülük többen is sikerrel jártak.

Az esetek egy részében a féltestvérek megtalálása nem eredményezett jelentős változást a résztvevők életében. Az interjúalanyok által megtalált féltestvérek többsége más országban, olykor más kontinensen élt, ami jelentősen korlátozta a személyes találkozások lehetőségét. Ennek ellenére bizonyos esetekben a szülők és a gyermekek között az online térben fenntartott kapcsolatok alakultak ki. Az egyik anya beszámolója szerint a gyermekek kölcsönösen felkészítették egymást születésnapjuk alkalmából, fényképeket osztottak meg egymással, és ily módon laza kapcsolatot tartottak fenn. Egy másik anya emellett pozitív élményként írta le a gyermekek közötti fizikai és viselkedésbeli hasonlóságok megfigyelését.

A mintában van olyan résztvevő is, aki már több, Európában élő féltestvérrel és családjával személyesen is találkozott. Az ő esetében a féltestvérkeresés folyamata úgy kapcsolódott össze más családokkal, hogy az egyik már korábban megkezdte a genetikailag is közös rokonok felkutatását, így az interjúalany rövid időn belül öt féltestvércsaláddal lépett kapcsolatba. Bár eredeti motivációja az volt, hogy elősegítse gyermeke kapcsolatteremtését genetikai rokonaival, narratívájában a folyamat legjelentősebb fordulópontja saját érzelmei feldolgozásához kapcsolódott. Az egyedülálló anyasághoz társuló korábbi szégyenérzete és bűntudata megszűnt. Nóra (52 éves, fővárosban élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) így fogalmazta

meg ezt a változást: „Sokáig volt bennem a büntudat és a szégyen kettőse, és ezen én rengeteget dolgoztam. Ilyen terápia, olyan coach, mit tudom én, milyen csoportok, és sehogy nem múlt el, mígnem aztán ugye hála a Facebook-csoportoknak rátaláltam a gyerekeknek a testvéreire, és ott ez elmúlt hirtelen.”

Néhány interjúalany nyitott lett volna a gyermeke féltestvéreinek családjával való kapcsolattartásra, azonban a másik fél részéről ez nem talált viszonzásra. Emellett néhány résztvevő nem is rendelkezett információval arról, hogy ilyen keresési lehetőség egyáltalán létezik, míg mások etikai dilemmákkal szembesültek a keresés megkezdésének helyességét illetően, ahogy Gabriella (48 éves, városban élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) is: „Nagy meglepetésemre egy Facebook-csoportból tudtam meg, hogy ma már testvéreket is lehet keresni. Ez komoly dilemmát jelentett számomra. Az elmúlt egy-két évben, amióta tudomást szereztem erről a lehetőségről, sokat vívódtam magamban ezen, és a gyermekeimmel sem igazán beszéltem róla.”

Az örökbefogadó anyák esetében kevésbé hangsúlyosan jelent meg az aziránti törekvés, hogy kapcsolatba lépjenek a gyermekek biológiai szüleivel, testvéreivel. Legtöbbször azt tervezték, hogy megvárják, amíg a gyermekük már nagykorúvá válik vagy legalábbis, amíg eléri a tizennégy éves kort – törvény szerint ezt megelőzően nem is lehetséges a biológiai szülők megkeresése – és maga a gyermek döntheti el, hogy szeretné-e ezt kezdeményezni. Többször tudtak a biológiai szülőkről, arról, hogy milyen körülmények közül, hány testvér mellől származott a gyermekük, és voltak, akiknek fotója is volt a biológiai anyáról, amit megmutattak gyermeküknek. A család kiszélesítése tehát abban a formában, hogy kapcsolatba lépjenek a biológiai rokonokkal, az örökbefogadó családoknál kevésbé jelent meg. Ugyanakkor például egy gyermek tudott arról, hogy van egy féltestvére, akit számontartott, és amikor megkérdezték tőle, hogy van-e testvére, akkor ő mindig említette. Egy másik gyermeknek pedig ugyan volt lehetősége találkozni a testvérével, de ez csak egy egyszeri találkozás maradt.

A mintánkba bekerült örökbefogadó anyákat minden esetben a teljesen nyílt kommunikáció jellemezte, gyermekeikkel az örökbefogadás pillanatától kezdve beszéltek arról, hogy ők örökbefogadott gyermekek, és a rendelkezésükre álló információk alapján meséltek nekik a biológiai szüleikről is. Míg a biológiai szülőkkel kevésbé, addig a nevelőszülőkkel – ahol átmenetileg akár több évig is tartózkodtak a gyermekek – többször tartották a kapcsolatot, amit fenntartani is terveztek. Daniella (48 éves, fővárosban élő, örökbefogadó nő) például amiatt is fontosnak gondolta a nevelőszülőkkel tartani a kapcsolatot, mert ott egy másik családi mintát lát a gyermeke: „Vagy 4–5 évig velük élt, és ők egy olyan mintaszerű házaspár. Tehát ilyen jó kapcsolatban vannak, apa, anya, tehát, hogy egy minta is a gyerekeknek így, hogy most én így egyedül vagyok neki, az szerintem sokat fog jelenteni kamaszkorban, az ő kapcsolatuk, amit látott, úgyhogy velük fogjuk tartani a kapcsolatot, a vér szerintivel nem valószínű.” Egy másik esetben ugyan az anya szeretne volna tartani a kapcsolatot a nevelőszülőkkel, de egy rosszul sikerült találkozó után a nevelőszülők elzárkóztak ettől. Arra is volt példa, hogy egy idősebb nő volt a gyermek nevelőanyja, aki nagymamafunkciót töltött be a gyermek életében, így az örökbefogadó anya és gyermeke is mamaként emlegették az egykori nevelőanyát.

A kiterjesztett család bevonása

A másik stratégia a tágabb kapcsolati védőháló biztosítása: a genetikai rokonság szűkösségének kompenzálása érdekében a kiterjesztett családra való támaszkodás. Több nő említette, hogy a családtagokkal való rendszeres kapcsolattartással, valamint a szélesebb baráti körrel való kapcsolat ápolásával próbálják ellen-

súlyozni azt, hogy nincs jelen az apa, illetve az apa rokonai a gyermek életében. Zoé (48 éves, városban élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) is azok közé tartozik, akik hangsúlyozzák a másokkal való szorosabb kapcsolatot „*Azt gondolom, hogy nyilván azért próbáljuk ellensúlyozni [azt, hogy nincs apja], hogy azért van itt egy család körülötte.*”

Sok nő tudatosan szorosabb kapcsolatot tart fenn a származási családjával, hogy gyermekének erősebb kötődése legyen a felmenőikhez, ezáltal e kapcsolatok minősége kompenzálja a hiányzó rokonok jelenlétét. Imola (41 éves, megyeszékhelyen élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) például így nyilatkozott: „*Amióta megszületett Frida, tudatosan tartom a kapcsolatot apukámmal..., és sokkal jobb is lett a kapcsolatunk.*” Több anya ennek kapcsán utalt arra a gyakran használt kifejezésre, hogy „egy falu kell a gyermek felneveléséhez”. Egyedülálló szülőként úgy érezték, hogy még nagyobb szükségük van erre a „falura”, amelyet sok esetben maguknak kell felkutatniuk és megteremteniük: segítséget kerestek korábbi kapcsolataikban, illetve új kötelékeket alakítottak ki. Viviana (43 éves, jelenleg külföldön élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) tapasztalata jól mutatja, hogyan válhatnak a baráti kapcsolatok a „falu” fontos részévé: „*Mint mondják, hogyha egyedül vállal valaki gyereket, akkor legyen körülötted egy falu, mert hogy egyedül, hát nem lehet. De itt vannak barátaim is, szerencsére mellettem van egy barátnőm, aki majdnemhogy velem egyszerre lett terhes, és így sikerült, így csomó mindent együtt csinálni.*”

Interjúalanyaink többsége elsősorban szüleire és testvéreire támaszkodhat, ugyanakkor többen számoltak be arról, hogy közeli rokonaik a földrajzi távolság miatt nem elérhetők, vagy idős szüleik maguk is támogatásra szorulnak. Ilyen helyzetekben az anyák gyakran egyedül kénytelenek megküzdeni a mindennapi nehézségekkel. Vagy fizetett gyermekfelügyeletet vesznek igénybe, vagy távolabbi rokonok, ismerősök és barátok segítségére támaszkodnak. A családi gyakorlatok (*doing family*) koncepciójával összhangban több esetben is megfigyelhető, hogy a gondoskodási és támogató gyakorlatok révén nem vér szerinti kapcsolatok is családi jelentőséget nyernek, és az egyedülálló anyák számára tényleges segítő családtagként funkcionálnak. Nikolett (49 éves fővárosban élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) „fogadott nagymamaként” említette a lépcsőházukban lakó idősebb nőt, aki rendszeresen vigyáz a gyermekére: „*Akkor van a fogadott nagymama a lépcsőházban. Ő egy heti egy délután, ő hosszabb időt szokott játszani Annamáriával, meg ő el is viszi.*”

Hasonló módon több interjúalany narratívájában „fogadott nagypapák” is megjelentek. Bianka (43 éves, fővárosban élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) egy családi barát édesapjáról mesélt, aki a várandósságtól kezdve aktívan támogatta őket: „*Ő vitt be a kórházba, amikor szülni mentem, ő hozott minket haza, segített kifesteni. Szóval, mint egy ilyen nagypapaszerepet betöltve igyekszik mindenben segíteni a mai napig.*” A résztvevő azt is elmondta, hogy apák napján őt vagy gyermeke keresztaját szeretné bevinni az ünneplésbe, ami jól mutatja, hogy a hagyományosan az apához kötődő szerepek egy része ezekben a családokban más, érzelmileg fontos férfi szereplők között oszlik meg.

Egy másik anya, Zoé (48 éves városban élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) pedig olyan személyre támaszkodhat, akinek hozzá fűződő rokonságát maga is „kacifántosnak” nevezte, hiszen nem valódi rokoni kötelék fűzi őket egymáshoz: „*kacifántos, de az exsógornőm új férje, mindegy, tehát így vagy úgy, de családtag. [...] Ők is szoktak segíteni.*”

Interjúalanyaink beszámolóí alapján a tágabb támogató hálózat szerepe jelentős változatosságot mutatott. Egyes esetekben ezek a kapcsolatok elsősorban alkalmi, praktikus segítségnyújtásra korlátozódtak, és

egy-egy konkrét élethelyzet vagy nehézség áthidalását szolgálták. Más esetekben azonban a támogató személyek tartósan beépültek a család mindennapi életébe, és a résztvevők a család működésének szerves részeként tekintettek rájuk.

A szimbolikus család megjelenítése

Kutatási eredményeink szerint több nő arra törekedett, hogy gyermeke biológiai vagy genetikai rokonságának fizikailag nem jelen lévő tagjai is helyet kapjanak a családi történetben. Örökbefogadás és donor segítségével történő fogantatás esetén a családok sok esetben csak korlátozott információval rendelkeznek a gyermek biológiai, illetve genetikai származásáról és rokonairól. Így ezekhez a személyekhez gyakran nem személyes emlékek, hanem elképzelt történetek és fantáziaképek kapcsolódnak. Több anya igyekezett ezeket a fizikailag távol lévő vagy ismeretlen személyeket érzékelhetőbbé tenni gyermeke számára: donoros fogantatás esetén a donort vagy a donortestvéreket, örökbefogadás esetén pedig a biológiai szülőket és testvéreket. Mese-könyvek, illetve – amennyiben rendelkezésre álltak – fényképek és fotóalbumok segítségével jelenítették meg őket, és ily módon próbálták a családi történetbe beleszőni azokat a szereplőket is, akik fizikailag nincsenek jelen. Sztella beszámolója jól szemlélteti, hogyan válhat a fényképalbum a gyermek származástörténetének közvetítését segítő eszközzé, amely alkalmat teremt a biológiai család tagjainak fokozatos bevonására is a közös történetbe: *„Elővettem a kis fényképalbumát, és én kérdeztem, hogy nézzünk-e képeket, amikor még kisbaba voltál. És akkor nézünk. És aztán elkezdtek és talán egy oldalt néztünk meg az ugye 8 kép és akkor már mondta, hogy csukjam be. Én meg mondtam neki, hogy igen, és akkor még a nagymama vitt téged haza a kórházból. Meg egyszer már meséltem neki vagy megemlékeztem azt is, hogy volt még egy néni, akinek a hasában volt, aki megszülte”* (Sztella – 46 éves, fővárosban élő, örökbefogadó nő).

A donorral gyermeket vállaló anyák körében a családról alkotott narratívák nem közösen megélt emlékekre, hanem gyakran a donorral kapcsolatos fantáziákra épülnek. A donor alakja a rendelkezésre álló tények, a hozzá kapcsolódó hiedelmek és olykor idealizált elképzelések összefonódásából formálódik, és ezáltal a családi jelentésalkotás részévé válik.

Noha a gyermekek nem ismerik a donort (Magyarországon csak anonim donort választhatnak, míg a külföldön végzett mesterséges megtermékenyítési eljárások során olyan donor is választható, akinek személyazonosságát a leszármazottak nagykorúvá válásuk után megismerhetik), az anyák egyetértettek abban, hogy gyermeküknek ismernie kell a saját fogantatásának és származásának történetét. Többen voltak, akik egészen a gyermek kiskorától kommunikálták ezt, míg voltak, akik később, de kora gyermekkorban gondolták ezt szükségesnek. Akik már meséltek gyermeküknek a fogantatásukról, többségükben a donort is beleszőtték ebbe a történetbe. A nők többsége semlegesen tekintett a donorra, de voltak, akik hálával gondoltak rá, és ezt gyermeküknek is elmondták. Barbara (42 éves, megyeszékhelyen élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) beszámolója jól szemlélteti, hogyan jelenhet meg a donor a gyermek számára elmesélt fogantatástörténetben pozitív, érzelmileg jelentős szereplőként: *„Igazából mindig elmondom a kislányomnak, milyen hálás vagyok az apukájának. Ezt szoktam neki mondani.”*

Néhány anya kifejezetten pozitív, olykor idealizált képet alkotott a donorról, amelynek eredményeként a genetikai apa nem a hiányt vagy az ismeretlenséget reprezentálja, hanem egy idealizált férfiképként jelenik meg a szimbolikus családi konstrukcióban. Laura (45 éves, megyeszékhelyen élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) elbeszélése jól példázza ezt az idealizáló viszonyulást, amelyben a donor a gyermek

megszületését lehetővé tevő, pozitív és érzelmileg jelentős szereplőként jelenik meg: *Az ő apukája egy csodálatos ember – bocsánat sírok –, ő egy nagyon-nagyon aranyos és tökéletes ember, aki lehetővé tette, hogy ő legyen.”*

A donort vagy a genetikai szülőket többen szimbolikusan, azok kultúráján keresztül emelték be a családba. Azok közül, akiknek idegen kultúrából származó donor adott ivarsejtet, többen hangsúlyozták, hogy a genetikai apa kultúráját is szeretnék megmutatni gyermeküknek, így a donor kultúráján keresztül kapcsolódhat össze a gyermek a felmenőjével. Bianka, egy 43 éves fővárosban élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő beszámolója jól példázza, hogyan jelenik meg a donor kulturális háttere a gyermek származástörténetének részeként: *„Annyit tudok róla, hogy portugál, és igazából én igyekezni fogok mindent ezzel a kultúrával kapcsolatban megmutatni neki. Tehát én akarom, hogy ő tudja ezt, mindent, amit én tudok, azt tudjon ő is az apukájáról.”*

A roma gyermeket örökbe fogadó anyák emellett említették azt is, hogy igyekeznek eljárni olyan eseményekre is, amelyek a roma identitást segítik erősíteni a gyermekekben. Például a Romadopt Klub eseményeit említették, amely egy olyan klub, ami kifejezetten a roma gyermeket örökbefogadó szülőknek és gyermekeknek szervez programokat.

Két olyan nő, aki donor hímvarsejtes mesterséges megtermékenyítéssel vált anyává, fontosnak tartotta azt is, hogy a gyermek neve kifejezze a származásához való kötődését. A név általában szimbolikus jelentőséggel bír, ebben az esetben pedig a gyermek nevét úgy választották ki, hogy a származására utaljon. Imola, egy 41 éves, megyeszékhelyen élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő így fogalmazott: *„én nem szerettem volna megfosztani az ő kis backgroundjától és ezért választottam neki tudatosan egy XXX [itt az alany azt az országot említette, ahonnan a donor hímvarsejt érkezett] nevet, amit elfogadnak Magyarországon is.”*

A NORMATÍV CSALÁDMODELLEL VALÓ ÖSSZEHASONLÍTÁS

Az interjúkból az is kirajzolódott, hogy a partner nélkül gyermeket vállaló nők gyakran hasonlítják családjukat a kétszülős családokhoz. Az összehasonlításban egyszerre jelent meg az, hogy referenciapontként tekintenek erre a családra, és az is, hogy közben átértékelik annak jelentőségét, hogy apa is legyen a családban, hiszen sok tekintetben úgy látják, hogy nem feltétlenül ez a strukturális szempont az, ami meghatározza a család működését.

Az, hogy az eredeti családalapítási tervet másik úton tudták elérni, vagyis hogy a kétszülős normatív család helyett egyedül vállaltak gyermeket, sok anyában kudarc- és/vagy szégyenérzettel vagy büntudattal párosult, esetleg amiatti aggodalommal, hogy a gyermeket hátrány éri. Volt, aki a társadalmi kirekesztés miatt aggódott, vagy az apakép hiányának lehetséges következményei miatt. Alexandra elbeszélése jól szemlélteti, milyen erősen hathat a kétszülős család normája az anyák saját családjuk megítélésére: *„És régebben, amikor így olyan helyzetben voltam, hogy házaspárok voltak ott, meg anyuka, apuka, ... nehéz volt azt megélni nekem, hogy én nem bírtam egy ilyen apukát szerezni a gyerekemnek, hogy micsoda lúzer vagyok már, szegény gyerekek nem lesz apja. Én nem vagyok olyan értékes, mint az a család, mert ott van mindenki, itt meg nincs”* (Alexandra – 53 éves, fővárosban élő, örökbefogadó nő).

Néhányan azonban kifejezetten büszkeséget éreztek az anyává válásuk útjára gondolva, ahogy Imola, egy 41 éves, megyeszékhelyen élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő is megfogalmazta: *„Én*

büszkeségnek élem meg, és én úgy is fogom nevelni a gyereket, hogy legyen erre büszke. Tehát ez, ez egy csodálatos dolog... Én, én így fogom nevelni Fridát.”

A normatív családdal való összehasonlítás során sokan arra a nehézségre helyezték a hangsúlyt, ami abból következik, hogy partner nélkül kell helytállniuk. Emma – egy 39 éves, városban élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő – példája azt mutatja, hogy a partner hiánya nemcsak érzelmi vagy szimbolikus értelemben jelent különbséget a kétszülős családdal szemben, hanem a mindennapi gondozási és szervezési feladatok koncentrációjában is: *„Meg az, hogy nyilván, ahol párban vannak, ott tényleg az van, hogy akkor a bevásárlást azt elintézi a másik fél. Vagy akkor, ha elfogy a tápszer, akkor ő hazafelé be tud ugrani a patikába, vagy elfogyott a pelus, akkor a DM-be. Nekünk mindig, tehát nekem előre kell ezeket látnom, hogy terveznem, szerveznem, hogy akkor ne legyen úgy, hogy elfogy a tápszer vagy a pelenka, hanem mindig legyen itthon, és akkor ugyanígy a kajával.”*

Ugyanakkor megfigyelhető az a jelenség is, hogy amikor a partner nélkül gyermeket vállaló nők saját döntésüket és jelenlegi élethelyzetüket értelmezték, gyakran a normatív családdal való viszonyítva relativizálták az általuk megélt nehézségeket. E narratívákban nem elsősorban a hiány vagy a kihívások kerülnek előtérbe, hanem annak hangsúlyozása, hogy bizonyos, a normatív családdal szemben potenciálisan jelen lévő konfliktusokkal és nehézségekkel nekik nem kell szembenézniük. Saját helyzetüket többen kifejezetten olyan negatív ellenpéldákhoz viszonyítva konstruálták meg, amelyekkel összehasonlítva élethelyzetük kedvezőbbnek és stabilabbnak látszik. Anna – egy 51 éves, megyeszékhelyen élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő – narratívája azt mutatja, hogyan válhatnak a problémás párkapcsolatok és válások olyan ellenponttá, amelyekhez képest a partner nélküli gyermekvállalás kedvezőbb élethelyzetként jelenik meg: *„Örülök, hogy így döntöttem, mert látom, hogy sokan benne ragadnak egy rossz kapcsolatban, vagy elválnak a szülők, és akkor az megviseli a gyerekeket. Meg többen mondták már, hogy bárcsak én is így csináltam volna, nem lennék összekötve egy örült pasival...”*

Habár többen az apakép hiányából következő lehetséges hátrányok miatt aggódtak, voltak olyan válaszadók is, akik a normatív családdal való eltérés kapcsán a rossz apai minta elkerülésének lehetőségét emelték ki, ahogy Olívia – egy 50 éves, fővárosban élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő – is: *„Tehát, hogy ezek, mondjuk így, fontosak, hogy nem lát olyan rossz példát, hogy apu nem iszik otthon. Apu nem verekszik otthon. Apu nem dumál bele olyan témába, ami nem rá tartozik.”*

A tudatosság, a stabilitás és a felkészültség sok nőnek a döntése helyessége mellett szóló fontos érvek. A tudatos és megfontolt döntés hangsúlyozásával, a felkészültség előtérbe helyezésével több interjúalany azoktól igyekezett elhatárolni magát, akik „véletlenül” kerülnek ebbe a helyzetbe. Barbara – egy 42 éves, megyeszékhelyen élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő – érzékletesen fogalmazta meg ezt az elhatárolódást: *„...amikor belevágtam ebbe, akkor tudtam, hogy mibe vágok bele. [...] Erős nőként gondolunk saját magunkra is, és ezt szeretnénk mutatni a külvilág felé is. Tehát, hogy azt mindenképpen, azt észrevettem magamon már a terhesség alatt, hogy nem szeretném, hogy azt higgyék, hogy megestem, hogy sajnáljanak, hogy velem valami tragédia történt. Mert az a nő sajnálatra méltó, én pedig ezt örömmel vállaltam ezt a gyermeket, és öröm volt, hogy sikerült végre az ötödik alkalommal, és nem szerettem volna, ha így gondolnak rám.”*

Több interjúalany említette azt is, hogy az örökbefogadás vagy a mesterséges megtermékenyítés egy korrekt, mindenkivel szemben tisztességes döntés azzal ellentétben, hogy valaki a partner becsapásával

vagy alkalmi szexuális kapcsolat létesítésével esik teherbe. Ez a döntés az anya szempontjából is kisebb kompromisszumot jelent, mint megalkudni egy rossz párkapcsolattal, valamint a gyermek számára is kedvezőbb. A tudatos, megfontolt és korrekt döntés kiemelése megjelenik Brenda – egy 49 éves, városban élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő – elbeszélésében is: „Szerettem volna tükörbe nézni tiszta lelkiismerettel. Szerettem volna a gyerekem szemébe nézni, hogy tiszta a lelkiismeretem, hogy nincs miért szégyenkeznie neki se, nekem se. Tehát a racionalitás vitt idáig. Tehát hogy más lehetőséget, más kiutat én ebből nem láttam.”

Az eredmények arra utalnak, hogy a partner nélkül gyermeket vállaló nők családról alkotott értelmezései ambivalens módon viszonyulnak a normatív, apa-anya-gyermek(ek) családmodellhez: egyrészt amikor az idealizált normatív családhoz viszonyítják családjukat, akkor a hiányokat hangsúlyozzák saját családjuk kapcsán, míg az olyan diszfunkcionális családi mintázatokhoz képest, mint például konfliktusos kapcsolat a szülők között, az előnyök kerülnek előtérbe. E perspektívák nem egymást kizáró módon jelennek meg, hanem párhuzamosan is érvényesülhetnek. Ugyanakkor valamennyi interjú tartalmazza az összehasonlítás valamilyen formájának spontán beépülését a családi narratívákba.

A CSALÁD LÁTHATÓVÁ TÉTELE – INTÉZMÉNYI ÉS TÁRSADALMI KIREKESZTETTSÉG

A partner nélkül gyermeket vállaló nők esetében a család társadalmi láthatóvá tétele és elismertetése (*displaying family*) különösen fontos feladattá válik, mivel családformájuk számos intézményi és társadalmi környezetben eltér a normatív családdétől. Az intézmények (bölcsőde, iskola, hivatalok) és a társadalmi környezet gyakran nincsenek felkészülve e családformára, ezért e nőknek külön erőfeszítéseket kell tenniük annak érdekében, hogy családjukat elfogadtassák.

Az iskolai jelentkezési lapokon, a bölcsődei nyomtatványokon gyakran mindkét szülő adatait és aláírását kérik – ez a helyzet arra kényszeríti az érintett nőket, hogy aktívan, magyarázatokkal tegyék láthatóvá eltérő családszerkezetüket.

Luca – egy 44 éves, megyeszékhelyen élő, örökbefogadó nő – beszámolója jól példázza ezt az erőfeszítést: „A jelentkezési lapra ugye bekérték mindenkinek az adatait, és mindkét szülő aláírását. [...] Mit magyarázok én, csak kihúztam az apját, hadd szokják. [...] egy pár hét után felhívtak az iskolatitkár néni, legálabb annyira zavarban, mint én, hogy mi a helyzet.” Laura – egy 45 éves, megyeszékhelyen élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő – hasonló tapasztalatról számolt be a bölcsődei jelentkezés kapcsán: „A jelentkezésnél kellett, hogy apa is egyezzen bele, nálunk ugye ilyen nincsen.”

Az interjúk alapján a résztvevők két alapvető stratégiát alkalmaztak ezeknek a helyzeteknek a kezelésére. Egy részük – szükség esetén konfliktusokat is felvállalva – magyarázta el környezetének saját helyzetét. Mások ugyanakkor a kellemetlen kérdések és az esetleges stigmatizáció elkerülése érdekében igyekeztek a normatív családmodellhez közelítő narratívákat kialakítani. Többen beszámoltak arról, hogy bizonyos társadalmi helyzetekben egy távol élő vagy külföldön dolgozó apa történetét mesélték el, hogy elkerüljék a magyarázkodást.

A partner nélkül gyermeket vállaló nők nem csupán külső megítéléssel szembesültek, hanem maguk is reflektáltak arra, hogyan látja őket környezetük. Narratíváikban gyakran egyszerre jelenik meg a szégyen, a kudarcélmény és a büszkeség érzése. Elena (43 éves, megyeszékhelyen élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) például hosszú ideig egy kitalált történettel magyarázta gyermeke fogantatásának

körülményeit: „Most ott tartok, hogy szakítottunk, ami tehát, hogy így most, már sajnálom. [...] abban az állapotban valahogy úgy szégyelltem, hogy így egyedül vállalom gyereket [...] de most már nem gondolom ezt, tehát most már büszke vagyok magamra”.

Elena esete jól mutatja a család láthatóvá tételének (*displaying family*) egy sajátos formáját: mivel szégyellte a valós helyzetet, egy kitalált, részben normatív keretek közé illeszkedő történetet alkotott, hogy a környezete számára elfogadhatóbbá tegye a családját. Ez a stratégia ugyanakkor belső feszültséget is okozott – a szégyen idővel büszkeséggé alakult.

Kyra (45 éves, jelenleg külföldön élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) még nyersebben fogalmazta meg a sikertelenség és a külső megítélés összefonódását:

„Szerintem ezt inkább magamban kell helyre rakni [...] jártam még régebben egy pszichológushoz, de ő kb. többet ártott, mint használt. Mert volt egy olyan mondata, hogy én annyira akarok magamnak férfit, hogy inkább veszek magamnak egyet. [...] szóval inkább, nekem még, főleg a terhesség alatt, hogy így kicsit ilyen, szégyelltem magamat [...] mint hogyha ilyen bélyeg lenne rajtam, hogy én egy, annyira sikertelen vagyok, hogy én nem tudtam összehozni egy párkapcsolatot.”

Ugyanakkor számos nő számolt be a büszkeség érzéséről is. Barbara (42 éves, megyeszékhelyen élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő) így fogalmazott: „A pozitív érzés az a büszkeség, vagánynak tartom. Tehát én nagyon büszke vagyok erre.” A büszkeség itt nem csupán a döntés vállalását jelenti, hanem a normatív családi életúttól való eltérés pozitív újraértelmezését is. A partner nélküli gyermekvállalás nem feltétlenül hiányként vagy kudarcként jelenik meg a résztvevők narratíváiban, hanem olyan tudatos döntésként, amely lehetővé tette számukra a szülővé válást.

Az intézményi kirekesztettség ugyanakkor nem korlátozódott az oktatási vagy adminisztratív rendszerekre. Több interjúalany arra is reflektált, hogy a magyarországi családpolitikai és társadalmi diskurzusok elsősorban a házasságon alapuló, kétszülős családmodellt tekintik családnak. Ennek következtében a partner nélküli női gyermekvállaláson alapuló családok (és az egyszülős családok általánosságban) gyakran láthatatlanok maradnak a családpolitikai kommunikációban, és számos támogatási forma kialakítása során sem jelennek meg önálló családtípusként, vagy nem tartoznak bele a támogatandó családok körébe. Bár a résztvevők többsége nem elsősorban az anyagi támogatások hiányáról számolt be, többen úgy érezték, hogy a családról alkotott kormányzati narratívák nem tekintik teljes értékű családnak az általuk létrehozott családformát. Ezt a tapasztalatot fogalmazta meg Vanda – egy 40 éves, városban élő, mesterséges megtermékenyítéssel anyává váló nő – is: „Most ugye kötelező ez az etika tantárgy [...] a család definíciója az feltétlenül házasság, két gyerekkel kell, hogy járjon [...] a hivatalos tankönyv szerint az én gyereke nem létezik.”

A résztvevők beszámolóit alapján tehát a partner nélkül gyermeket vállaló nők számára a család legitimálása folyamatos munka. A család mindennapi megélése mellett újra és újra szükség van annak láthatóvá tételére és társadalmi elismertetésére is. Bár a partner nélkül gyermeket vállaló nők által alapított családok a magyar társadalom létező családformáját képviselik, az intézményi gyakorlatok és a családpolitikai diskurzusok gyakran továbbra is a kétszülős családmodellt tekintik normának. Ennek következtében a résztvevők sokszor azt tapasztalták, hogy családjukat újra és újra meg kell magyarázniuk és legitimálniuk kell a társadalmi elfogadás érdekében.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban a partner nélkül gyermeket vállaló anyák családképét és a társadalom ezzel kapcsolatos visszajelzéseit vizsgáltuk kvalitatív interjúk segítségével. Elméleti keretként a családszociológia különböző „újabb”, nem strukturális jegyeken alapuló családdefinícióit vettük alapul, így a családi gyakorlatok jelentőségét hangsúlyozó *doing family* (Morgan 1996), a család megjelenítését középpontba helyező *displaying family* (Finch 2007), valamint a szimbolikus család (Gillis 1996) elméleteit, amelyek a családi interakciókra, a család külvilág általi elfogadottságára, valamint a család által létrehozott szimbolikus jegyekre és narratívákra fókuszálnak.

Eredményeink azt mutatják, hogy a strukturális és a családi gyakorlatokra fókuszáló családfelfogás közötti vívódás hangsúlyosan megjelent alanyaink életében, melyet erősen meghatározott az is, hogy egy olyan társadalmi közegben kellett megvalósítaniuk ezt a családformát, amelyben a normatív elvárások továbbra is elsősorban a két szülőre épülő, házasságon alapuló családmodellt részesítik előnyben. Alanyaink is elsősorban ezt az ideált tartották előnyösnek, párkapcsolatban szerettek volna gyermeket vállalni. Amikor azonban ez nem valósult meg, és egyre kevesebb idejük maradt a gyermekvállalásra, akkor elgondolkodtak az egyedül történő gyermekvállaláson. Így tehát a strukturális, normatív családfogalom kereteinek átlépése elsőként saját döntéshozatali folyamatukban történt meg. Ez, ahogy többen beszámoltak róla, egy elhúzódozó, reflexív folyamat volt, mely során azt is mérlegelték, hogy az egyedüli gyermekvállalás nem zárja ki azt, hogy a későbbiekben partnert találjanak, így a döntésüket nem látták úgy, mint ami véglegesen meghatározná a családformájukat – a családra tehát egy időben formálható egységként tekintettek.

Korábbi nemzetközi eredményekhez hasonlóan (Nordqvist 2017) a család strukturális értelmezése a genetikai kapcsolathoz való ragaszkodásban is megjelent: a mesterséges megtermékenyítést választók többsége fontosnak tartotta, hogy genetikailag kapcsolódjon gyermekéhez. Ugyanakkor a mintánkban olyan nők is voltak, akik számára nem elsősorban a genetikai kötelék, hanem a biológiai kapcsolódás, a terhesség és a szülés megtapasztalása bírt jelentőséggel – vagyis olyan gyakorlatok, amelyek a család és a szülőség megéléséhez kapcsolódnak. Eredményeink így arra utalnak, hogy a mesterséges megtermékenyítés választása mögött eltérő családfelfogások húzódnak meg: egyesek számára a vérségi, strukturális kapcsolódás volt meghatározó, míg mások esetében a családi gyakorlatokhoz kötődő testi és érzelmi tapasztalatok kerültek előtérbe. A döntés tehát egyszerre kapcsolódhatott a család strukturális és gyakorlati dimenzióihoz, ezek relatív jelentősége azonban egyénenként eltérő volt.

Az örökbefogadó anyák tapasztalatai tovább árnyalják ezt a képet. Több esetben az örökbefogadás másodlagos lehetőségként jelent meg, amelyet a genetikai vagy biológiai kapcsolódás iránti vágy megelőzött. Ugyanakkor voltak olyan interjúalanyok is, akik nem tulajdonítottak kiemelt jelentőséget a genetikai köteléknek, és gyermekvállalási motivációik között hangsúlyosan az jelent meg, hogy egy gyermek számára családot és biztonságos környezetet biztosítsanak. Esetükben a család értelmezése elsősorban a gondoskodási gyakorlatokhoz és a szülői szerep megéléséhez kapcsolódott.

Eredményeink azt is mutatják, hogy a család határainak kijelölése során a tágabb rokonság, a választott kapcsolatok, valamint a normatív családmaghoz kapcsolódó vérségi szálak egyaránt fontos szerepet kaptak. A partner nélkül gyermeket vállaló nők – más egyedülálló anyákhoz hasonlóan (Nelson 2006) – elsősorban szüleikre és testvéreikre támaszkodtak, akik aktívan részt vettek a mindennapi gondoskodási feladatokban, például a gyermekfelügyeletben vagy a közös szabadidős programok szervezésében. A választott kapcsolatok

nem csupán gyakorlati támogatást biztosítanak: egyes férfi szereplők a gyermek számára fontos férfimin-taként is szolgáltak, annak ellenére, hogy nem töltenek be apai szerepet a szó hagyományos értelmében. Ugyanakkor a család kiterjesztése nem kizárólag a mindennapi gyakorlatokon keresztül történt. A donorivar-sejt felhasználásával anyává váló interjúalanyok közül többen jelentőséget tulajdonítottak a donorral vagy a donorféltestvérekkel való kapcsolat kialakításának, illetve fenntartásának, míg az örökbefogadó anyák első-sorban a gyermekükre bízta, hogy a későbbiekben kapcsolatba lépnek-e a biológiai szülőkkel. A donorfél-testvérekkel való kapcsolatfelvétel így egyrészt a strukturális családfelfogás elemeinek továbbélését mutatja, ugyanakkor a donorok (kifejezetten a férfi, a dupla donorosok esetében is) és az örökbefogadók esetében a biológiai szülők és testvérek a szimbolikus család részét is képezik. A partner nélkül gyermeket vállaló nők a rendelkezésre álló információk alapján beszéltek gyermekeiknek ezekről a személyekről, a kultúráról, amit képviselnek (külföldi donorok esetén), a történetekről, amiket róluk tudnak.

A strukturális és a gyakorlatokon alapuló családfelfogás közötti feszültség abban is megjelent, ahogyan az alanyok a gyermekük számára ideális családi környezetet értelmezték. Bár többségük eredetileg a két szülőre épülő normatív családot tekintette a gyermekvállalás kívánatos keretének, tapasztalataik alapján később so-kan ártértékelték ennek jelentőségét. Többen úgy vélték, hogy gyermekük számára kedvezőbb egy egyszülős, de stabil és támogató családi környezet, mint egy olyan kétszülős család, amelyet konfliktusok, bizonytalan kapcsolatok vagy egyéb problémák jellemeznek. Az interjúk alapján így a „jó család” meghatározásában a strukturális jellemzők – például a két szülő jelenléte – háttérbe szorultak a kapcsolatok minőségével és a mindennapi gondoskodási gyakorlatokkal szemben. Mindez összecseng korábbi nemzetközi kutatási eredményekkel is, amelyek szerint a partner nélkül gyermeket vállaló nők a döntésük legitimálása érdekében gyakran hasonlítják magukat a kétszülős, normatív családmódelhez (Bock 2000).

A család megjelenítésének (*displaying family*) gyakorlataiban is kirajzolódott a strukturális és a gyakorlat-központú családfelfogás egyidejű jelenléte. A mesterséges megtermékenyítést választó anyák közül többen hangsúlyozták például a genetikai kapcsolat fontosságát olyan szempontból is, hogy a külvilág egyértelmű-en családként azonosítsa őket. A gyermekkel való fizikai hasonlóság így a családi összetartozás társadalmi bizonyítékeként is működött. Az örökbefogadó anyák esetében, különösen azoknál, akik roma gyermeket neveltek, a család társadalmi elfogadtatása további kihívásokat jelentett. Beszámolóik alapján nemcsak az örökbefogadás tényét kellett kezelniük, hanem azokat a társadalmi előítéleteket is, amelyek a roma származású gyermekekhez kapcsolódnak. Ezenkívül a partner nélkül gyermeket vállaló nőknek gyakran maguknak kellett fellépniük egyes intézményekkel szemben, hogy elfogadtassák családjukat. A különböző oktatási in-tézmények több esetben nem voltak felkészülve arra, hogy miként kezeljék azt a helyzetet, amikor nincs apa a családban. Ehhez hasonlóan a családpolitikára is jellemző, hogy sok támogatás esetében nem számol az egyedülálló anyákkal, és a családpolitikai diskurzus is kizárja őket a család fogalmából.

Eredményeink összességében arra utalnak, hogy a gyermeküket tudatosan egyedül vállaló anyák család-képében a strukturális családfelfogás és a családi gyakorlatokra épülő megközelítések egyszerre vannak je-len, és ezek a különböző élethelyzetekben eltérő mértékben kerülnek előtérbe. A strukturális családfelfogás továbbra is fontos referenciapont marad számukra: ez megjelenik a kétszülős család ideáljában, a genetikai kapcsolódás jelentőségének hangsúlyozásában, valamint a donorhoz vagy a donorféltestvérekhez fűződő kapcsolatok iránti érdeklődésben. Ugyanakkor a család mindennapi működésének értelmezésében nagyobb jelentőséget kapnak azok a gyakorlatok, kapcsolatok és gondoskodási formák, amelyek a családot a hétköz-napok során létrehozzák és fenntartják. A résztvevők nem a család jelentőségét kérdőjelezték meg, hanem

azt a feltételezést, hogy a család létrejöttének és működésének kizárólagos feltétele egy párkapcsolat vagy házasság lenne. A gyermeket tudatos választás alapján egyedül vállaló anyák tapasztalatai ezért nem a strukturális és az értelmezéseket középpontba állító családfelfogások közötti éles törésként, hanem azok együttes jelenlétének és folyamatos újratárgyalásának példaként értelmezhetők.

A tanulmány egyik legfontosabb tanulsága, hogy a gyermeket tudatos választás alapján egyedül vállaló anyák sajátos helyzetet foglalnak el a magyar családpolitikai és társadalmi környezetben. Miközben gyermekvállalásukkal megfelelnek a pronatalista társadalmi elvárásoknak, családformájuk eltér a családpolitikai diskurzusokban és intézményi gyakorlatokban domináns és normatív kétszülős családmoddeltől. Ennek következtében családjuk legitimálása és társadalmi elfogadtatása gyakran folyamatos munkát igényel, miközben a családról alkotott elképzeléseiket is jelentős mértékben formálja ez a társadalmi kontextus: narratívákban visszatérő referenciapontként jelenik meg saját családjuknak a normatív családképhez való hasonlítása.

Más társadalmi környezetben, ahol a családpolitika, a kapcsolódó jogszabályok és szolgáltatások könnyebben elérhetővé teszik a partner nélküli gyermekvállalást, és ahol a társadalmi normák kevésbé mereven kapcsolják össze a gyermekvállalást a párkapcsolattal, a család efféle legitimálásának szükségessége várhatóan kevésbé hangsúlyos, és a család értelmezése is kevésbé kötődik a kétszülős családmoddellhez való viszonyításhoz. Dán és svéd példák ugyanakkor azt mutatják (Werner et al. 2021; Henriksson–Bergnehr 2021), hogy a párkapcsolaton alapuló család ideálja ezekben a kontextusokban is hatással van arra, hogyan értelmezik és mutatják be saját családjukat a partner nélkül gyermeket vállaló nők, és a család legitimálása esetükben is fokozatos folyamat, amely a családdal kapcsolatos normák újragondolását és a társadalmi elfogadás keresését is magában foglalja.

Eredményeink tehát arra utalnak, hogy a partner nélkül gyermeket vállaló nők által alapított családok újragondolják a család határait, miközben továbbra is kapcsolódnak a családról alkotott normatív elképzelésekhez. A család a résztvevők narratíváiban nem elsősorban strukturális kategóriaként jelenik meg, hanem olyan kapcsolati és gondoskodási gyakorlatok összességéeként, amelyekben a biológiai, a társadalmi és a szimbolikus kötelékek egyaránt szerepet kapnak.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetet mondunk azoknak a nőknek, akik részt vettek az interjú vizsgálatban.

HIVATKOZÁSOK

- Avenevoli S. – Sessa F. M. – Steinberg L. (2014) Family structure, parenting practices, and adolescent adjustment: An ecological examination. In Parke R. D. – Elder G. H. (szerk.) *Family-peer relationships: Modes of linkage*. New York: Psychology, 65–90. <https://doi.org/10.4324/9781410602893-6>
- Bergh, C. – Wennerholm, U.-B. (2020) Long-term health of children conceived after assisted reproductive technology. *Upsala Journal of Medical Sciences*, 125(2), 152–157. <https://doi.org/10.1080/03009734.2020.1729904>
- Bock, J. D. (2000) Doing the right thing? Single mothers by choice and the struggle for legitimacy. *Gender & Society*, 14(1), 62–86. <https://doi.org/10.1177/089124300014001005>
- Braun, V. – Clarke, V. (2006) Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp0630a>
- Daley, J. S. – Ortiz, N. – Eagly, A. H. (2025) Impoverished ascriptions: Investigating stereotypes of single parents from a social role perspective. *Journal of Social and Personal Relationships*, 42(1), 291–317. <https://doi.org/10.1177/02654075241288895>
- Finch, J. (2007) Displaying families. *Sociology*, 41(1), 65–81. <https://doi.org/10.1177/0038038507072284>
- Gillis, J. R. (1996) *A world of their own making: Myth, ritual, and the quest for family values*. New York: Basic Books.
- Goldberg, A. E. – Scheib, J. E. (2016) Female-partnered women conceiving kinship: Does sharing a sperm donor mean we are family? *Journal of Lesbian Studies*, 20(3–4), 427–441. <https://doi.org/10.1080/10894160.2016.1089382>
- Golombok, S. – Zadeh, S. – Freeman, T. – Lysons, J. – Foley, S. (2020) Single mothers by choice: Parenting and child adjustment in middle childhood. *Journal of Family Psychology*, 35(2), 192–202. <https://doi.org/10.1037/fam0000797>
- Harcza I. – Monostori J. (2020) A mozaikcsaládok. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 10(2), 1–26. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2020.2.1>
- Henriksson, H. W. – Bergnehr, D. (2021) Reluctantly solo? Representations of single mothers via donor procedure, insemination and IVF in Swedish newspapers. In: Åström, B. – Bergnehr, D. (szerk.) *Single parents: Representations and resistance in an international context*. Cham: Palgrave Macmillan/Springer Nature, 215–234. https://doi.org/10.1007/978-3-030-71311-9_11
- Herke B. (2022) Az egyedülálló anyák vélt jóléti érdemessége Magyarországon: Intézményrendszer, kormányzati diskurzus és társadalmi attitűdök. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 12(3), 131–147. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.3.131>
- Herke B. (2023) Az egyszülős családok érdemességének kérdése a 2010-es évek kormányzati diskurzusában. In: Husz I. (szerk.) *Mi a család? Tanulmányok a család fogalmáról a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Akadémiai, 121–141.
- Hertz, R. – Mattes, J. (2011) Donor-shared siblings or genetic strangers: New families, clans, and the internet. *Journal of Family Issues*, 32(9), 1129–1155. <https://doi.org/10.1177/0192513X11404345>
- Husz I. – Herke B. (2022a) A család sokszínű fogalma a szociológiában. In Husz I. (szerk.) *Mi a család? Tanulmányok a család fogalmáról a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.
- Husz I. – Herke B. (2022b) Lakossági vélekedések a család fogalmáról. In: Husz I. (szerk.) *Mi a család? Tanulmányok a család fogalmáról a jelenkori Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.
- Imrie, S. – Golombok, S. (2020) Impact of new family forms on parenting and child development. *Annual Review of Developmental Psychology*, 2(1), 295–316. <https://doi.org/10.1146/annurev-devpsych-070220-122704>
- Indekeu, A. – Maas, A. J. B. M. – McCormick, E. – Benward, J. – Scheib, J. E. (2021) Factors associated with searching for people related through donor conception among donor-conceived people, parents, and donors: A systematic review. *F&S Reviews*, 2(2), 93–119. <https://doi.org/10.1016/j.xfnr.2021.01.003>
- Jadva, V. – Badger, S. – Morrisette, M. – Golombok, S. (2009) ‘Mom by choice, single by life’s circumstance...’ Findings from a large scale survey of the experiences of single mothers by choice. *Human Fertility*, 12(4), 175–184.
- Jenner, B. M. – Myers, K. C. (2019) Intimacy, rapport, and exceptional disclosure: A comparison of in-person and mediated interview contexts. *International Journal of Social Research Methodology*, 22(2), 165–177. <https://doi.org/10.1080/13645579.2018.1512694>
- Kocourková, J. – Šťastná, A. – Burcin, B. (2023) The influence of the increasing use of assisted reproduction technologies on the recent growth in fertility in Czechia. *Scientific Reports*, 13(1), 10854. <https://doi.org/10.1038/s41598-023-37071-7>
- Kukucska Z. (2022) „Szólíthatlak apának?” – Szerepek és családszerkezetek a mozaikcsaládokban. *Kultúra és Közösség*, 13(1), 109–119. <https://doi.org/10.35402/kek.2022.1.10>
- Monostori J. (2013) Az egyszülős családdá válás társadalmi meghatározottsága. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 3(3), 22–44.

- Morgan, D. H. J. (1996) *Family connections: An introduction to family studies*. Cambridge: Polity.
- Nelson, M. K. (2006) Single mothers “do” family. *Journal of Marriage and Family*, 68(4), 781–795. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2006.00292.x>
- Neményi M. – Takács J. (2015) Örökbefogadás és diszkrimináció Magyarországon. *Esély: Társadalom és Szociálpolitikai Folyóirat*, 27(2), 32–61.
- Nordqvist, P. (2017) Genetic thinking and everyday living: On family practices and family imaginaries. *The Sociological Review*, 65(4), 865–881. <https://doi.org/10.1177/0038026117711645>
- Pap A. L. (2018) *Democratic decline in Hungary: Law and society in an illiberal democracy*. London: Routledge.
- Sipos A. – Szalma I. (2023) A reprodukcióra vonatkozó politikák változása Magyarországon 2010 és 2022 között. *Metszetek*, 12(3), 32–57. <https://doi.org/10.18392/metsz/2023/3/2>
- Steenberg, M. – Koert, E. – Schmidt, L. – Bogstad, J. – Sylvest, R. (2024) Single mothers by choice- experiences of single women seeking treatment at a public fertility clinic in Denmark: A pilot study. *Midwifery*, 134, 104013. <https://doi.org/10.1016/j.midw.2024.104013>
- Szalma I. (2021) Mesterséges megtermékenyítési eljárásokkal kapcsolatos attitűdök a fiatal gyermektelen nők körében Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 11(1), 125–146. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.1.125>
- Szalma I. – Pélyi L. (2025) Selective pronatalism and reproductive autonomy: Attitudes toward medically assisted reproduction in Hungary. *Social Inclusion*, 13, 10390. <https://doi.org/10.17645/si.10390>
- Szalma I. – Rékai K. (2019) Szülői felügyeleti jog, kapcsolattartás és tartásdíjfizetés a különélő magyar szülők gyakorlatában. *Szociológiai Szemle*, 29(4), 83–114. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2019.4.4>
- Szalma I. – Takács J. (2015) Who remains childless? Unrealised fertility plans in Hungary. *Sociologický Časopis*, 51(6), 1047–1076. <https://doi.org/10.13060/00380288.2015.51.6.228>
- Szalma I. – Takács J. (2022) *Családszociológiai mozaik*. Debrecen: Debreceni Egyetemi.
- Szikra D. (2019) Ideology or pragmatism? Interpreting social policy change under the “System of National Cooperation”. In Kovács J. M. – Trencsényi B. (szerk.) *Brave new Hungary: Mapping the “System of National Cooperation”*. Lanham, MD: Lexington Books, 225–241.
- Szilágyi D. – Rövid I. (2024) A gyermektelenség jellemzői a népszámlálási adatok tükrében. *Kapocs*, 7(1–2), 3–13. <https://doi.org/10.63582/KAPOCS.2024.1-2.1>
- Takács J. – Szalma I. (2022) A homoszexualitással kapcsolatos társadalmi attitűdök a 21. század elején Magyarországon. In Kolosi T. – Szelényi I. – Tóth G. (szerk.) *Társadalmi Riport 2022*. Budapest: TÁRKI Zrt., 473–491.
- Valiquette-Tessier, S. C. – Vandette, M. P. – Gosselin, J. (2016) Is family structure a cue for stereotyping? A systematic review of stereotypes and parenthood. *Journal of Family Studies*, 22(2), 162–181. <https://doi.org/10.1080/13229400.2015.1049955>
- Volejníková, A. – Šťastná, A. – Kocourková, J. (2025) Cross-border reproductive care in Czechia: Insights from national registry data. *Comparative Population Studies*, 50. <https://doi.org/10.12765/CPoS-2025-12>
- Volgsten, H. – Schmidt, L. (2021) Motherhood through medically assisted reproduction – characteristics and motivations of Swedish single mothers by choice. *Human Fertility*, 24(3), 219–225. <https://doi.org/10.1080/14647273.2019.1606457>
- Volgsten, H. – Schmidt, L. (2023) Exploring Swedish single women’s decision to choose motherhood through medically assisted reproduction- a qualitative study. *Human Fertility*, 26(2), 237–248. <https://doi.org/10.1080/14647273.2021.2017026>
- Volgsten, H. – Schmidt, L. – Skoog Svanberg, A. – Ekselius, L. – Sundström Poromaa, I. (2019) Psychiatric disorders in women and men up to five years after undergoing assisted reproductive technology treatment – a prospective cohort study. *Human Fertility*, 22(4), 277–282. <https://doi.org/10.1080/14647273.2018.1474279>
- Weston, K. (1991) *Families we choose: Lesbians, gays, kinship*. New York: Columbia University.
- Werner, A. – Funderskov, K. F. – Nielsen, M. K. – Mørkholm, H. – Danbjørg, D. B. – Rothmann, M. J. (2021) The journey to solo motherhood – an explorative study. *Sexual & Reproductive Healthcare*, 27, 100586. <https://doi.org/10.1016/j.srhc.2020.100586>
- Williams, F. (2004) *Rethinking families*. London: Calouste Gulbenkin Foundation.
- Zalcborg-Block, S. – Malka, S. – Zychlinski, E. (2023) The experience of single mothers by choice in Israeli Jewish society. *Women’s Studies International Forum*, 98, 102716. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2023.102716>

FÜGGELÉK

1. táblázat. A válaszadók főbb jellemzői

Név	Életkor	Településtípus	MM (mesterséges megtermékenyítés) vagy örökbefogadás	Mikor lett anya?	Gyermekek száma és életkora
Zoé	48	Város	MM	44	Egy 5 évnél fiatalabb gyermek
Gabriella	48	Megyeszékhely	MM	37	Két 10 év feletti gyermek
Laura	45	Megyeszékhely	MM	43	Egy 5 évnél fiatalabb gyermek
Aurora	44	Megyeszékhely	MM	41	Egy 5 évnél fiatalabb gyermek
Abigél	46	Megyeszékhely	MM	40	Egy 5 évnél idősebb, de 10 évnél fiatalabb gyermek
Anna	51	Megyeszékhely	MM	43	Egy 5 évnél idősebb, de 10 évnél fiatalabb gyermek
Barbara	42	Megyeszékhely	MM	41	Egy 5 évnél fiatalabb gyermek
Kyra	45	Város, külföldön él	MM	42	Egy 5 évnél fiatalabb gyermek
Emma	39	Város	MM	38	Egy 1 évnél fiatalabb gyermek
Zara	47	Főváros	MM	47	Egy 1 évnél fiatalabb gyermek
Bianka	43	Főváros	MM	41	Egy 5 évnél fiatalabb gyermek
Olivia	50	Főváros	MM	49	Egy 5 évnél fiatalabb gyermek
Nikolett	49	Főváros	MM	47	Egy 5 évnél fiatalabb gyermek
Vanda	40	Város	MM	38	Egy 5 évnél fiatalabb gyermek
Imola	41	Megyeszékhely	MM	40	Egy 5 évnél fiatalabb gyermek
Cintia	53	Város	MM	51	Egy 5 évnél fiatalabb gyermek
Nóra	52	Főváros	MM	38	Két 10 évnél idősebb gyermek
Zselyke	44	Főváros	MM	35	Egy 5 évnél idősebb, de 10 évnél fiatalabb gyermek és két 5 évnél fiatalabb gyermek
Natasa	49	Főváros	MM	47	Egy 5 évnél fiatalabb gyermek
Viviana	43	Város, külföldön él	MM	41	Egy 5 évnél fiatalabb gyermek
Elena	43	Megyeszékhely	MM	43	Egy 1 évnél fiatalabb gyermek
Sztella	46	Főváros	Örökbefogadás	45	Egy 5 évnél fiatalabb gyermek
Kelli		Főváros	Örökbefogadás		Egy 10 év feletti gyermek
Alexandra	53	Főváros	Örökbefogadás	45	Egy 10 év feletti gyermek
Daniella	48	Főváros	Örökbefogadás	48	Egy 5 évnél idősebb, de 10 évnél fiatalabb gyermek
Rebeka	48	Főváros	Örökbefogadás	46	Egy 20 év feletti gyermek és egy 5 évnél fiatalabb gyermek
Amelia	42	Megyeszékhely	Örökbefogadás	42	Egy 1 évnél fiatalabb gyermek
Brenda	49	Város	MM	40	Egy 5 évnél idősebb, de 10 évnél fiatalabb gyermek
Luca	44	Megyeszékhely	Örökbefogadás	39	Egy 5 éves gyermek
Ella	37	Főváros	MM		Az adatfelvétel idején várandós

LONCSÁK NOÉMI¹

VÁROSRÓL FALURA

Diplomás fiatalok vándorlási motivációi és életmódja az Észak-Alföld régióban

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2026.2.53>

Cikkazonosító: e202619

ABSZTRAKT

A tanulmány a diplomás fiatalok falvakba irányuló vándorlásának motivációit és életmódbeli sajátosságait vizsgálja az Észak-Alföld régió kistelepüléseiben. A kutatás célja annak feltárása volt, hogy a klasszikus gazdasági magyarázatokon túl milyen életmódbeli, értékorientációs és identitásbeli tényezők befolyásolják a falusi lakóhely választását. A kvalitatív módszertanra épülő empirikus vizsgálat 45 félig strukturált interjú elemzésén alapul, amelyeket 40 év alatti, diplomával rendelkező fiatalok körében készítettünk. Az eredmények azt mutatják, hogy a falvakba költözés vagy ott maradás komplex döntési folyamat, amelyben az életmód mint integratív dimenzió kiemelt szerepet játszik. A kutatás négy ideáltípusos csoportot azonosított: a helykötődőket, a familistákat, az életmódvándorokat és a megérkezetteket. A típusok eltérő társadalmi hátterekkel, értékrendekkel és életszervezési stratégiákkal jellemezhetők, ami rámutat arra, hogy a falusi tér különböző jelentésekkel telítődik a fiatal diplomások számára. Az eredmények árnyalják a jóléti és életmód-migráció elméleteit, és hangsúlyozzák, hogy a falusi lakóhelyválasztás nem pusztán gazdasági racionalitás mentén szerveződik, hanem az életminőség újradefiniálásához, a helyhez való kötődéshez és az egyéni életstratégiákhoz kapcsolódik. A tanulmány hozzájárul a dezurbanizációs folyamatok jobb megértéséhez, és rámutat az életmód szerepének fontosságára a migrációkutatásban.

Kulcsszavak: falu, migráció, fiatalok, életmód, vidéki dzsentrifikáció

¹ Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék; HUN-REN-DE High-tech Technológiák a Fenntartható Gazdálkodásban Kutatócsoport.

FROM CITY TO VILLAGE

Migration Motivations and Lifestyles of Young Graduates in the Northern Great Plain Region

ABSTRACT

This study examines the migration motivations and lifestyle characteristics of young graduates moving to rural villages in the Northern Great Plain region of Hungary. It aims to explore how lifestyle, value orientations, and identity-related factors shape residential decisions beyond classical economic explanations. The empirical analysis is based on 45 semi-structured interviews conducted with degree-holding individuals under the age of 40. The findings suggest that choosing a rural place of residence is a complex decision-making process in which lifestyle functions as a key integrative dimension. Four ideal-typical groups are identified: the locally attached, the familists, the lifestyle migrants, and the arrived. These groups differ in their social backgrounds, value systems, and life strategies, highlighting that rural space carries diverse meanings for young graduates. The results contribute to refining theories of amenity and lifestyle migration by demonstrating that rural relocation is not solely driven by economic rationality, but is closely linked to the redefinition of quality of life, place attachment, and individual life strategies. The study advances the understanding of counter-urbanization processes and underscores the importance of incorporating lifestyle into migration research.

Keywords: village, migration, youth, lifestyle, rural gentrification

VÁROSÓRÓL FALURA

DIPLOMÁS FIATALOK VÁNDORLÁSI MOTIVÁCIÓI ÉS ÉLETMÓDJA AZ ÉSZAK-ALFÖLD RÉGIÓBAN

BEVEZETÉS

A kistelepülések, falvak jövője fontos társadalomtudományi kérdéskörre vált, lakónépességük jellemzően csökkenő tendenciát mutat, miközben az elmaradottság és a marginalizálódás problémái is egyre erőteljesebben érintik ezeket a településeket. Egy település jövőjének alakulásában a fiatal értelmiségiekre jelentős szerep hárul. Azt, hogy egy falu társadalmi struktúrája miként fog változni, azt az ottmaradók és az odaköltözők társadalmi összetétele és alapvető jellemzői nagyban befolyásolják. A vándorlás, térbeli mobilitás kérdése központi eleme az aktuálpolitikáknak, a mindennapi és tudományos diskurzusoknak. A rurális térségek településeinek lakosságáról ugyanakkor még mindig kevés empirikus anyag születik. A falvakból történő elvándorlásnak mint domináns vándorlási iránynak – ahogyan minden migrációs típusnak – létezik egy ellenáramlata, az emberek egy csoportja napjainkban is kistelepülést választ lakóhelyének. Jelen empirikus kutatás középpontjában azok a – hagyományos migrációs motivációkat felsorakoztató elméletek oldaláról nézve – leginkább „irracionalisnak” tekinthető vándorlási döntések megismerései állnak, amelyek során egy fiatal, diplomászerzést követően egy városoktól távol eső faluba költözik, egy kisfalvat választ lakóhelyéül.

A kutatás célja a döntési tényezők megismerése, az interjúkban elhangzottak alapján tipikus életutak azonosítása, motivációs kategóriarendszer felállítása annak érdekében, hogy jobban értelmezhetővé váljanak a hazai dezurbanizációs folyamatok. Ugyan Magyarországon a belső migrációra a szuburbanizáció dominanciája a jellemző, amit azonban egyre többen megkérdőjeleznek, mivel a belső vándorlási folyamatok egyre gyakoribb célterületeivé válnak a kisebb települések, falvak és kisvárosok (Balogh–Kovács 2021). A települések közötti belső vándorlási egyenlegek kiegyenlítetttségének megszűnésére hívták fel a figyelmet Bálint és Obádovics (2018) is, akik kiemelték a községek növekvő nyereségeit a nagyvárosokkal szemben. A kistelepülések rendszerében kialakulnak a vándorlási szempontból kedvezőbb és kevésbé kedvelt térségek.

Az emberek mozgásának más és más kiváltó okai lehetnek, a mozgás leírására, magyarázatára a legalapvetőbb eszközöket a migráció elméleti apparátusa szolgáltatja. Kiemelt fókuszot kapnak azok a nemzetközi és hazai elméletek, amelyek valamilyen formában beemelik az életmód szerepét a vándorlási okok közé. Meg kívánom ragadni azokat a tényezőket, amelyek magyarázattal szolgálhatnak a diplomás fiatalok községekbe történő vándorlására, és hozzájárulhatnak a fiatalok döntési mechanizmusainak megértéséhez.

MIGRÁCIÓ ÉS ÉLETMÓD

A gazdasági tényezők által motivált migrációs elemek vizsgálata helyett, az életminőség a központi eleme azoknak a nemzetközi megközelítéseknek, amelyek a migrációs folyamatokat az életmóddal kapcsolják össze.

A kutatási téma szempontjából a jóléti migráció (*amenity migration*) folyamata, értelmezése kiemelt jelentőségű. A fogalmat az észak-amerikai hegyvidéki térségek vizsgálata kapcsán Moss vezette be 1986-ban, de már akkor felhívta rá a figyelmet, hogy egy folyamatosan növekvő társadalmi jelenségről van szó, amely a neoliberais kapitalizmus kibontakozásával más térségekben is megfigyelhetővé válik (Moss 2014).

A jóléti migráció általánosságban úgy határozható meg, mint a magasabb társadalmi státuszú városi vagy külvárosi lakosság vidéki, falusi térségekbe történő vándorlása, a jobb életmódbeli alternatívák és megélhetési lehetőségek miatt, mint például a természeti táj közelsége, a gazdag szabadidős lehetőségek, a helyi kultúra vagy a lokális értékek, tradíciók és hagyományok (Abrams et al. 2012). A fogalom elterjedtebb használata az új, atipikus foglalkoztatási formák elterjedésének (rugalmas és/vagy részmunkaidő, távmunka, önfoglalkoztatás stb.) köszönhető (Champion 1998), amely ugyanakkor a korábban említett neoliberais kapitalizmus egyik attribútumaként is értelmezhető.

A jóléti migráció – hívta fel rá a figyelmet Moss (1994) – minden történeti korszakban létező jelenség volt, a különbség az, hogy a megváltozott motivációk és a megnövekedett vándorlási képességek következtében jelentős mértékű növekedést és egyre szélesebb körű terjedést mutathat a jövőben. Moss a folyamat társadalmi hajtóerejét hat kulcsfontosságú tényezőben határozta meg: 1. a természeti környezet és a kulturális különbözőség felértékelődése; 2. nagyobb figyelem fordul a szabadidőre, a tanulásra és a szellemi fejlődésre; 3. a szabadidő megnövekedett; 4. a diszkrecionális, szabadon felhasználható jövedelem nőtt; 5. hatékonyabb kommunikációs és szállítási technikák jelentek meg; 6. a távol eső települések rehabilitálása, elérhetővé, élhetővé tétele megy végbe.

A jóléti migrációt az elsők között az Alpokban vizsgálta Perlik (2006), Flognfeldt (2006) leírta a második otthon és a norvégok jóléti vándorlásának kapcsolatát, Müller (2006) pedig a svéd hegyekben kutatta a jelenséget. A jóléti migráció elméleti hazájának Európában mégis Csehországot nevezhetjük, számos szerző közül kiemelhető: Librová (1994, 2003), Bartoš, Kušová (2005) és Bartoš et al. (2008) munkássága. Librová (1994, 2003) szociológiai szempontból tárgyalta a jóléti migrációt, azokat az okokat kereste, amelyek miatt az emberek megváltoztatják életmódjukat, és a nagyvárosokból a távoli vidéki területekre költöznek azért, hogy hagyományos vidéki módon éljenek, korábban nem használt gazdasági épületekben, tanyákon. Gerlach, Lošťák és Mooney (idézi: Novotná et al. 2013) a kelet-európai „új társadalmi mozgalmak” paradigmájának összefüggésében írták le a „neo-ruralistákat”, akik a leginkább hajlamosak a vidéki életmód öntudatos védelmére.

Magyarországon a jóléti migrációval kapcsolatban csak korlátozott számú kutatás és tanulmány készült, ezek a jóléti migráció célterületeiként leginkább a gazdag természeti környezettel vagy kulturális örökséggel rendelkező területekről írnak (Fejős–Szijártó 2002, Járosi 2006). Lennert és Farkas (2018:11) felhívta azonban a figyelmet arra, hogy „a térségbeli megjelenése és a folyamatban résztvevők száma viszonylag ugyan még korlátozott, azonban egy jövőbeli társadalmi-gazdasági változás ezen alapjaiban változtatható.”

A jóléti migrációval rokonítható, abban gyökerező, attól csak árnyalataiban eltérő fogalom az életmód-migráció (*lifestyle migration*), ami egy egyre elterjedtebb jelenség. Benson és O'Reilly (2009) vezette

be a fogalmat a magasabb társadalmi státuszú egyénekre vonatkozó vándorlás egy típusaként, mely azokra jellemző elsősorban, akik jobb életminőséget keresnek egy új lakóhelyen. Ebben a migrációs típusban központi szerepet töltenek be az életstílus megváltoztatásához kapcsolódó célok, míg a gazdasági tevékenységek többnyire e célok megvalósítását szolgálják és nem önálló célként jelennek meg. Emellett a migrációs döntéseket gyakran esztétikai és szociokulturális tényezők is befolyásolják (Benson–Osbaldeston 2014). A jelenség különösen Európában elterjedt, ahol számos észak-európai a kedvezőbb életmód reményében költözik délebbre (Torkington 2012).

A migrációra vonatkozó döntést befolyásolja az új helyen érzékelt életminőség, valamint az egyéni és kollektív társadalmi identitások építése (Eimmermann 2013). Ngan és Chan (2022) ezt a felvetést a családorientált motivációk irányába bővítik, megállapításaik szerint a falvakba visszavándorló hongkongi szülők körében nem az egyéni előrejutás, hanem a családi életminőség javításának vágya áll a középpontban.

Benson és O'Reilly (2009) szerint az életmód-migrációban azok vesznek részt, akik el akarják kerülni az általuk elképzelt és rettegett jövőt, és így „újra feltalálják” a munka és a magánélet egyensúlyát. Torkington (2012) kiemelte, hogy az életmód kialakítása egyre inkább kulcsfontosságú kérdéssé válik. Torkington (2012) interjú vizsgálata mélyreható betekintést adott a szabadidővel és életmóddal kapcsolatos viták dinamikájába a jóléti migráció kontextusában. Az életmódváltásból adódó migráció maga is a kortárs életvitel egyik vitatémájaként jelenik meg, sőt egyfajta megküzdési stratégiát is képvisel az egyének számára. Novotná és munkatársainak tézise (2013), hogy a diplomával rendelkező csoportok azok, akik a leginkább hajlamosak a vidéki életmód védelmére, annak fenntartására és megőrzésére. A jövőbeli társadalmi és gazdasági folyamatok, ahogyan azt hazai kutatók is jelezték (Lennert–Farkas 2018), előidézhetik e csoportnak a folyamatosan növekvő számát a falvak világában.

Az elméletek egy másik csoportja, amely a városból vidékre költözés folyamatát tárgyalja, és amely szintén épít életmódbeli elemekre a dzsentrifikációra fókuszál, bár kezdetben a dzsentrifikáció főként a városzociológiát érintette és ott jelentős kutatási hagyományt is teremtett (Tomay–Orbán 2024). A várositól megkülönböztetve a vidéki dzsentrifikációt először Phillips (1993) írta le, amit a további szerzők (Stockdale 2010, Hines 2010) is hangsúlyoztak, hogy a vidéki jelenség nem azonos a városi dzsentrifikációval. A folyamat lényegét Kovách (2012) úgy írta le, hogy a városból kivándorló középosztály tagjai a természeti és társadalmi értékek miatt választják a falvakat lakóhelyül, ami miatt ezeknek a kistelepüléseknek megváltoznak a gazdasági és társadalmi jellemzői. Ennek a folyamatnak fontos eleme, hogy a dzsentrifikátorok a saját értékrendjük és ideáljaik szerint próbálják alakítani a helyi közösségeket, a természeti környezetet és az infrastrukturális feltételeket. Fontos eleme továbbá, hogy a beköltözőknek lehet egy kiszorító, kirekesztő hatása a helyiekre nézve, amely lehet spontán vagy tervezett, kívülről irányított is (Tomay 2008). A vidéki dzsentrifikáció további fontos tényezőjeként jelenik meg, hogy a dzsentrifikátorok erősen vonzódnak a vidéki tájhoz, a természethez, ami életmódjukat is formálja, a szabadidejük eltöltése iránti érdeklődésükön keresztül (Csurgó 2013). Összességében tehát míg a városi kontextusban a dzsentrifikáció szorosan kapcsolódik a tőkebefektetésekhez és az ingatlanpiaci logikákhoz, addig vidéken nagyobb szerepet kapnak a kulturális reprezentációk, a helyhez való kötődés és az életmódválasztás (Hines 2010, Stockdale 2010). Különbség lehet továbbá, hogy a vidéki dzsentrifikáció gyakran kevésbé koncentrált és kevésbé látványos folyamat, valamint nem minden esetben jár együtt közvetlen kiszorítással, inkább a helyi társadalmak fokozatos átalakulását eredményezi (Kovács 2012, Csurgó 2013). A vidéki dzsentrifikáció kevésbé írható le tisztán gazdasági folyamatként, és inkább az életmód, az identitás és a térhez kapcsolódó jelentések átalakulásán keresztül érthető meg.

A migrációs elméletekben azonosított motivációkon túl, az életmódkutatások további szempontjai lehetőséget teremtenek arra, hogy figyelembe vehetők legyenek az egyéni élettörténetek, választások és a bennük meghúzódó kollektív identitások elemei, amelyek képesek hozzájárulni a vándorlási döntés pontosabb megértéséhez. Ha a vándorlást az egyéni döntés oldaláról vizsgáljuk, akkor alapvetően befolyásolja az egyén elégedettsége, jellemzően, ha az egyén elégedetlen az életkörülményével vagy annak egyik dimenziójával, akkor útnak indul. Az elégedettséget, a szükségleteket több tényező együttesen befolyásolhatja, például az egyén alapvető társadalmi helyzetének mutatói, mint például az életkor, az iskolázottság, a jövedelmi helyzet, az egyén életciklusa, vagy olyan tényezők is befolyásolhatják, mint például a tanulmányok, a szabadidő, vagy az egyén értékrendje, preferenciái.

A jelen tanulmány célja, hogy kitágítsa a korábbi migrációs elméletekben taglalt életmódelemek vizsgálati térréumát. Továbbá azonosítsa azokat a főbb hajtóerőket, amelyek a diplomás fiatalok kisfalvakba történő vándorlását idézik elő. Célunk, hogy közös motívumokat azonosítsunk a vizsgált célcsoport vándorlási döntése mögött.

Az életmódhoz kapcsolódó fogalmak széles tárházával rendelkező hazai szakirodalommal szemben a nemzetközi társadalomtudományok az életmód kapcsán leginkább az életstílust és az ezekhez kapcsolódó fogyasztási szokásokat vizsgálják. Hazánkban a legtöbben az életmód alatt Utasi (1984, 2005) fogalomgyűjteményét használva, a lehetőségek és a szükségletek összetett rendszerén alapuló tevékenységek együttesét értik. Az életfeltételek, életlehetőségek sok esetben a szükségleteknek is határokat, kereteket jelentenek, azonban az egyéni választás, a választások közötti rangsorolás minden esetben fennáll. Az életstílust is be kívánom emelni mint vizsgálati tényezőt, ami elsősorban fogyasztási szokásokat és kulturális tartalmakat tömörít, továbbá fontos eleme az önreprezentálás. A fogyasztás elemeihez pedig az egyének jelképes tartalmakat rendelnek, amellyel csoporthovatartozásukat, eszme- és értékrendjüket kívánják kifejezni. Továbbgondolásra lehetőséget adó fogalmak lehetnek a téma szempontjából: a divat, a szimbolikus javak, az ízlés, a habitus, a státusz és az élménytársadalom. Egy-egy ilyen struktúráképző elem hatással lehet a fiatalok vándorlására, lakóhelyválasztására, érdekes vizsgálati terület lehet a jövőben, hogy az élménykeresés leszűkült formájaként aposztrofált falusi környezet hogyan fejt ki hatását, tudatos választás-e ez a fiatal diplomások részéről, jelent-e egyfajta „élményracionálisitást” (Schulze 2000).

A tanulmány alapjául szolgáló kutatási kérdés, hogy a társadalmi miliő objektív és szubjektív elemei egy faluban eltérő életmódok, életstílusok kialakulásához vezetnek-e, összehasonlítva azt egy várossal. A másik oldalról közelítve: azonosítható-e azoknál a diplomás fiataloknál, akik egy községet választanak lakóhelyül egy-egy megragadható, jól körülhatárolható gondolkodási és viselkedési mintázat.

További kutatási kérdés, hogy a diplomás fiatalok életmódjának, életstílusának mely elemei játszanak szerepet vándorlási, lakóhelyválasztási döntésükben. Milyen hatása van a választásra az életformának, a kialakult igényeknek, szükségleteknek, találhatunk-e közös jellemzőket, értékpreferenciákat a diplomás fiatalok között?

A KUTATÁS MÓDSZERTANA

A kutatás célja a falvakat lakóhelyül választó diplomás fiatalok motivációinak megismerése, döntési tényezőik azonosítása. Mit jelent számukra a kistelepülés? Mi jellemzi az életmódjukat, életstílusukat? A falvak életterei mivel képesek őket a kistelepülésen be- vagy visszaköltözésre/maradásra ösztönözni? A kitágított vizsgálati dimenziókkal céloim a falvakat választó fiatal diplomások típusainak azonosítása, keresve az azonos motivációkat mint csoportképző elemeket.

A tágabb kutatási terepet az Észak-Alföld régió azon települései jelentik, amelyek a 2017. január 1-jei jogállás alapján a községek kategóriájába sorolhatóak. A települések közötti választás lépcsőzetes rétegzett mintavétellel történt. Elérhető statisztikai mutatók alapján törekedtünk a falvak közötti variációk széles skálájának elérésére, összesen 12 kistelepülés került kiválasztásra, melyek közös jellemzője volt, hogy nagyvárosoktól távol eső települések, lakosságszámuk 2500 fő alatti, illetve, hogy a 2022-es népszámlálási adatok alapján 10 százalékot meghaladta a diplomások aránya a lakosságon belül (utóbbinak gyakorlati célja volt, hogy a statisztikákban fellépő torzítás miatt valószínűleg is elérhető legyen a faluban élő 40 év alatti diplomás). Ezen mutatókon felül cél volt az interjúalanyok jellemzőiben a heterogenitásra való törekvés annak érdekében, hogy a fiatalok döntési tényezőire a falu jellemzőinek eltérő hatása is értelmezhető legyen.

A kutatás célcsoportját a kistelepülésekben lakó 40 év alatti diplomával rendelkező fiatalok jelentették. A magasabb korhatárra azért volt szükség, hogy ne zárja ki a vizsgálat azokat sem, akik a diplomaszerezést követően néhány évet városokban éltek, és csak ezt követően költöztek kistelepülésekre.

A kutatás módszertana alapvetően kvalitatív technikák alkalmazására épült. Összesen 45 félig strukturált interjút készítettünk. A megkérdezettek közül 14 volt férfi és 31 nő. Életkorukat tekintve a legfiatalabb 24 éves volt, a legidősebb pedig 39. Az interjúalanyok kiválasztása nem valószínűségi hólabdás és maximumvariációs mintavételi módszerekkel történt a kiválasztott községekben, hanem helyi szakértő, kulcsinformátor bevonásával, illetve az interjúalanyok további ajánlásai alapján.

Az általánosnak mondható narratív kérdés mellett alternatívnak tekinthető kutatási elemeket is tartalmaztak az interjúk a döntések, motivációk mélyebb megértése érdekében. Az interjú felénél a fiatalok értékrendjének vizsgálatához egy értéklístát (lásd: Függelék) adtunk, amiben szabad asszociációs és értelmezési lehetőséget kaptak arra, hogy az egyes értékekkel kapcsolatban állást foglaljanak, értelmezzék azokat, és mondják el, hogy saját életük során azok mennyire meghatározóak, mi jut eszükbe róluk. Az interjú egy következő szakaszában – alternatívnak tekinthető mérési módszerként – a kérdezettek képi világát is szeretnénk volna használni, elsősorban ahhoz, hogy az általuk választott képeken keresztül mutathassák be, interpretálják, hogy számukra mit jelent egy város és egy falu. Elméleti alapként Strauss és Corbin (1998) megalapozott elmélet (*grounded theory*) megközelítését alkalmaztuk, amely alapján szükségszerű az előzetes átfogó irodalmi feldolgozás a kutatási kérdések megfogalmazásához, kritikával kezelve a már létező elméleteket. Többlépcsős kódolási folyamat eredményeként alkottuk meg az egyes változókat, majd a kategóriákat, a megalapozott elméleten belül Strauss és Corbin (1998) hármas logikáját követve. A kategóriákat csökkentve, összevonva rajzoltuk ki a későbbiekben főbb változóknak nevezett elemeket, amelyek alapján típusokat állítottunk fel.

A KISFALVAKBA VÁNDORLÓ DIPLOMÁS FIATALOK AZONOSÍTOTT CSOPORTJAI – KUTATÁSI EREDMÉNY

A kisfalvakat választó diplomás fiatalok széles körű megismeréséhez és tipizálásához multidimenzionális megközelítést alkalmaztunk. Az életutak differenciáltsága és szerteágazó tulajdonsága miatt kezdetben nagyon nehéznek bizonyult a „*miért választották a falut*” kérdésre adott válaszok között azonosságokat találnunk, azonban amikor az egyes kutatási dimenziók és felállított változócsoporthoz kialakításra kerültek, kirajzolódtak azok a területek, amik a leginkább meghatározóak, és amik hatással voltak az összes többi jellemzőre.

Az első a gyermekkor eltöltésének helyszíne, a származási település típusa volt. Meghatározónak tűnt a csoportképzésnél, hogy valaki rendelkezett-e gyermekkorai falusi kötődésekkel. A második a települési integráltság, amely szerint mindkét származási csoporton belül (falusi/városi gyermekkor) meg lehetett különböztetni a magas vagy alacsony mértékben integrálódott diplomásokat. Azokat a fiatalokat, akik ismertek és/vagy elismertek saját településükön, esetleg valamilyen központi szerepet is betöltenek, soroltuk a „magasan integrált” csoportba. Akik pedig érdemben nem vesznek részt a település életében vagy csak saját, helyben élő családtagjaikkal állnak kapcsolatban, azokat az „alacsonyan integráltak” közé soroltuk. Az interjúkban elhangzott, számukra domináns értékek mentén felálló kategorizálás alapján, az „inkább tradicionális” és az „inkább modern” megkülönböztetést használtuk. A fiatalok életmódja, életszervezésük központi eleme alapján a könnyebb típusba sorolás érdekében a kategóriásor összevonásaival két csoportot határoztunk meg: azokat, akiknél a család került a középpontba, és azokat, akiknél ugyanez a szerepkör a munkára, munkavégzésre irányult. Ez volt az az aspektus, ami a leginkább meghatározta, hogy hogyan szervezik a napjukat, hol és mivel töltik hétköznapijait és szabadidejét. Mindezek alapján négy típust azonosítottunk: a helykötődőket, a familistákat, az életmódvándorokat és a megérkezetteket (1. táblázat).

1. táblázat. A kisfalvakba vándorló diplomás fiatalok típusai

Dimenziók	Főbb változók			
Gyermekkor	falusi		városi	
Települési integráltság	magas	alacsony	alacsony	magas
Értékek	tradicionális	tradicionális	tradicionális	modern
Életszervezés	család	család	család	munka
Típus elnevezése	Helykötődők	Familisták	Életmódvándorok	Megérkezettek

Forrás: saját szerkesztés

A falvakat lakóhelyül választó diplomás fiatalok első csoportja a „*helykötődők*” nevet kapta (N=13). Kutatásunk alapján ebbe a típusba olyan fiatalok tartoznak, akik kistelepülésen töltötték a gyermekkorukat, többségükben ugyanazon a településen laknak jelenleg is, de olyan megkérdezett is került a csoportba, akinek a párja volt helyi származású. Magas települési integráltságuk oka elsősorban maga a származás, továbbá betöltenek helyi tisztségeket, tagjai civil szervezeteknek vagy egyházi csoportoknak, aktívan részt vesznek a település rendezvényein, programjain. Rokoni és baráti kapcsolataik többnyire a településen vagy közeli falvakban vannak, kapcsolathálójuk gazdag, a helyi közösségben ismerik és többségében elismerik őket. Értékkörükben inkább tradicionálisak, fontos számukra a biztonság, a családi hagyományok, a helyi közösség, általában politikailag elkötelezettek és politikai véleményt nyilvánítanak. Hétköznapijait meghatározó eleme a családjuk, többnyire helyben töltik a szabadidejét, fogyasztásukra jellemző a magaskultúra helyi vagy távolabbi településekre is kiterjedő fogyasztása. A vidéki teret abszolút idealizálják, a városhoz legin-

kább mint fogyasztók kapcsolódnak, elismerik a város által nyújtott lehetőségeket, viszont kifejezik, hogy számukra az nem egy kedvező lakóhelytípus. Jövőterveikben az látszik, hogy egy számukra ideális esetben mindig a településen fognak élni, helyben képzelik el jövőjüket.

A falut lakóhelyül választó fiatalok ezen csoportja jellemzőiben azonos Kovách (2017, 2020) és kollégái „lokálisan integráltak” csoportjával, melyet az országos integrációs vizsgálatokban felállított társadalmi csoportként azonosítottak. Eredményeik alapján ez a csoport a magyar társadalmon belül falusi kötődésű, magas iskolai végzettségű, erősen integrált és intenzív kultúrafogyasztó. Kiemelték továbbá magas civil és politikai aktivitásukat, kapcsolatgazdagságukat, és a közép-, felső középosztályi szubjektív osztályhelyzetüket (Kovách et al. 2016).

Halfacree (2006) definíciója alapján *pro-rural* reprezentáció, amikor a vidék jelenti az abszolút ideális békét és biztonságot, társadalmi szempontból ehhez kapcsolódik a közösség, amiben mindenki ismer mindenkit (Csurgó–Horzsa–Megyesi 2022). Csurgó és munkatársai (2022) olyan, leginkább a fejlesztéspolitikában használt fogalmakat kapcsolnak még ide a szisztematikus szakirodalomgyűjtésük során, mint a hely érzékelése, a helyhez való kötődés, a hely identitása és a hely megalkotása. A lokálisan integráltak általunk vizsgált csoportját a helyhez kötődés jellemzi, ami végső soron integrálja a helyhez kapcsolódó identitást, annak interiorizálását, és alakítja az emberek konstrukcióit arról, milyen a jó élet (Smith–Csurgó 2021). Bailey, Kearns és Livingston (2012) szerint a helyhez való kötődés az embereknek a helyekkel való kapcsolódását jelenti. Ezt a kötődést kétféleképpen határozták meg: mint érzelmi kötődést és mint funkcionálist. Az érzelmi kötődés az önazonosság támogatásával kapcsolatos, a hely sajátosságai révén az egyén állandó tapasztalatokat szerez, amelyek hozzájárulnak az önértékelésének növekedéséhez. A funkcionális kötődés akkor alakul ki, amikor az egyén személyes (lelki és testi) igényei összhangba kerülnek a hely kínáta lehetőségekkel, aminek következtében életmódja vagy céljai szorosan összekapcsolódnak ezzel a térrel. Csurgó és Légmán (2015) a lokális közösségek megtartó ereje kapcsán kiemelte, hogy ugyanazok a vidéki kisközösségek képesek egyes embereket erősen integrálni, míg másokat kirekeszteni. A diplomával rendelkező, helyben felnevelkedett fiatalok ragaszkodása magas, szeretik a lokális közösségüket, ami együtt járhat saját életminőségük jobb megítélésével.

A „*familisták*” (N=19) elnevezést adtuk a következő típusnak, az e csoportba tartozó fiatalok közös jellemzője, hogy valamennyi vizsgálati dimenzióban, családjuk, gyermekeik és szüleik állnak a döntéseiket befolyásoló tényezők háttérében.

Az elnevezés a familizmusból ered, amit magyarra általában családközpontúságnak fordítanak, és meghatározhatja az értékrendek és az ideológiák szintjét is. Az ideológia alapján a család az élet minden más területénél fontosabb helyen szerepel az emberek értékrendjében. A családi kapcsolatokat szintjén megnevezi a szolidaritást és az önzetlen cselekvést mint ideáltípusos működést, aminek ellentétpárjaként értelmezhető az individualizmus (Dupcsik–Tóth 2008).

A familista típusba sorolt interjúalanyok származásukat tekintve falusiak, rendszerint kisebb falvakban, többen jelenlegi lakóhelyükön nőttek fel, szeretik kistelepülésüket és ragaszkodnak hozzá. Inkább tradicionális értékeket vallanak, hagyományokat annyira nem követnek, inkább sajátokat állítanak fel, gyermekeik számára az anyagi és a fizikai biztonság megteremtését kiemelten fontosnak tartják, jó életminőséget szeretnének teremteni családjuk számára, egy részük vallásos, de jellemzően nem járnak templomba. Településükre vonatkozóan az integráltságuk alacsonynak tekinthető, többen csak saját szüleikkel vannak kapcsolatban.

Amennyiben a településen születtek, úgy általában ismerik őket helyben, de nem kapcsolódnak be a település közösségének életébe. Életmódjukat és életszervezésüket családjuk, gyermekeik töltik ki, valamennyi narratívájukban a család szerepel, ami döntően a szűk, nukleáris családot jelenti, közöttük sokan nem tartanak aktív kapcsolatot távolabbi családtagokkal, még akkor sem, ha azok helyben élnek. Gyakran hivatkoznak a gyermekeikre, egy kistelepülésen szerintük jobb gyermeket nevelni, ideálisabb környezetnek tartják. A települések jellemzőiben náluk kiemelt jelentőségű az oktatási intézmények jelenléte helyben vagy elérhető távolságban.

Pederson és Gram (2018) hasonló célcsoporton és azonos motivációval végzett kutatásának eredményei azt mutatják, hogy az általuk megkérdezett diplomás fiatalok helyi vidéki lakóhelyükhöz fűződő kapcsolatait a kötődés, az elszakadás, a büszkeség és a bezártság konfliktusos érzései jellemzik. Ezek az érzések az identitáskonstrukcióra reflektálnak, és úgy tűnik, fontos szerepet játszanak a jövőbeli migrációs szándékokban. Saját kutatásunk e csoportba tartozó fiataljai boldog falusi gyermekkorról számoltak be, emiatt erőteljes kötődésérzés volt tapasztalható részükről, ugyanakkor kapcsolati szempontból azonosítani tudtuk a bezártságot, bezáródottságot is.

Davies (2008) városi fiatalokat vizsgált, és azt szerette volna feltárni, hogyan látják a vidéki életmódot, és kik azok közülük, akik hajlandóbbak lennének vidékre költözni. A kutatásban feltárta, hogy a vidéki területeken élőknek vagy a korábban ott élőknek az értékítélete a falvakról sokkal pozitívabb, mint azoké, akiknek kevés tapasztalatuk van a vidéki közösségekről. Ennek megfelelően azok, akik korábban vidéki régiókban éltek, sokkal nagyobb valószínűséggel költöztek vagy költöznének a jövőben vidéki területekre. Kutatásában arra a megállapításra jutott, hogy az életmóddal és a foglalkoztatási lehetőségekkel kapcsolatos elképzelések fontos hatással vannak a fiatalok azon hajlandóságára, hogy vidéki közösségekbe költözzenek. Az általunk megkérdezett fiatal diplomások egy nagyobb része származott vagy élt gyermekkorában faluban, ez az arány pedig a familista típushoz sorolt csoportban a legmagasabb.

A gyermekek és a vidék kapcsolatából született hazai társadalomtudományos szakirodalmak döntően a hátrányos helyzettel, a szegénységgel, az oktatási nehézségekkel foglalkoznak. A nemzetközi szakirodalmakban kétféle irány létezik, az egyik szakirodalomcsoport a vidéken élő gyermekekkel kapcsolatosan kiemeli a vidéki élet pozitív aspektusait, például a szabadtéri lehetőségeket és a társas kapcsolatokat (Powell–Smith–Taylor 2016). Shamsuddin és Said (2008) tanulmányukban is ezt támasztották alá, eredményeik szerint a falusi gyermekek nagyobb arányban vannak a szabadban és a környezeti lehetőségek szélesebb körét érik el, ami fokozott fizikai aktivitáshoz és magasabb szintű társadalmi interakciók elsajátításához vezet. A másik irány hasonlóan a magyarországi kutatásokhoz, a falvakban felnőtt fiatalok egyenlőtlenségét, hátrányait elemzi, kiemelten a munkaerőpiacra és oktatásra vonatkozó korlátozott lehetőségeiket (Edington 1970, Roscigno–Crowle 2009). Lange és munkatársai (2012) azonban rámutattak arra, hogy további kutatásokra van szükség a vidékiségre, a falusi származás családi életre és iskoláztatásra gyakorolt hatását illetően, és azt javasolták, hogy nagyobb figyelmet kell fordítani a vidéken felnőtt gyermekek egyedi tapasztalataira, azok empirikus vizsgálatára.

Az „életmódvándoroknak” (N=8) nevezett típusba sorolt fiatalok vándorlási döntése, falusi lakóhelyválasztása rokonítható a migrációs elméleti fejezetben részletesen bemutatott jóléti migrációt motiváló tényezőkkel, úgymint a természeti táj, a szabadidős lehetőségek, a helyi értékek, a tradíciók és a hagyományok követése. Ezek a vizsgált fiatalok döntően városban nőttek fel, onnan költöztek a diploma megszerzése után

közvetlenül vagy kis idő elteltével a kistelepülésekbe. Helyi integráltságuk alacsony szintű, viszont többségükben fennáll a magas fokú helyi bekapcsolódási igény, alapvetően nyitnak a közösség felé. Értékközpontjukat tekintve inkább tradicionálisak, magas az érdeklődésük a hagyományok irányába, fontos számukra a nyugodt, biztonságos élet, kiemelt jelentőségű életszervezésükben és hétköznapijaikban a fenntarthatóság, a tiszta környezet, a növények, állatok közelsége. Több esetben munkájuk is természetközeli elemekben gazdag vagy hobbijuk, szabadidejük kapcsolódik hozzá. A hétköznapijaikat inkább családjukkal töltik, a familista csoporthoz hasonlóan náluk is inkább a gyermekeik állnak a fókuszban, számukra a falusi értékek átadása, a környezet szeretete, egy jobb, nyugodtabb, és „szebb” élet elérése volt a vándorlási döntésük alapja. E csoport munkavégzésében kiemelhetők – ami a jóléti migránsok egy sajátossága is (Champion 1998) – az atipikus foglalkoztatási formák megjelenései, mint a *home office* vagy az önfoglalkoztatás. Hasonló célcsoportot vizsgáló kutatást végzett Pavelka és Draper (2015), akik a jóléti migráció és a szabadidőeltöltés kapcsolatát helyezték vizsgálatuk középpontjába. Kanada egy vidéki térségének lakóit vizsgálták és arra jutottak, hogy a területre való migráció egy módja annak, hogy az emberek elkerüljék a városi élet zaklatott területeit, és olyan szabadidős életmódot válasszanak, amely aktívan kapcsolódik a természethez, és egy hozzájuk hasonló gondolkodású közösséghez. Ez a jelenség az életmódvándorok típusába sorolt fiataloknál is megjelent a mi vizsgálatunkban. Ugyanakkor Pavelka és Draper (2015) arra is rámutattak, hogy a kívánt életmód elérése problémás, és csak a mélyen elkötelezett jóléti migránsok képesek a választott menedékhelyen való valódi életmódbeli átmenetre. Az O'Reilly és Benson (2009) által, az elméleti fejezetben leírtak, megjelennek azoknál a fiataloknál, akiket az életmódvándorok típusba soroltunk, eszerint a migráció során el akarják kerülni, hogy a munka-magánélet egyensúly felboruljon, ezzel elkerülve a korábban elképzelt negatív jövőt.

Torkington (2011) kiemelte, hogy az életmód kialakítása egyre inkább kulcsfontosságú kérdéssé vált, ezzel együtt pedig az életmódváltásból adódó migráció is. Az interjúk közül a jóléti migráns típusba nem sokat soroltunk, nem egy nagy csoport, azonban igazolható Novotná és munkatársainak tézise (2013), ami szerint ez lehet az a csoport, amelynek tagjai a leginkább hajlamosak a vidéki életmód védelmére, annak fenntartására és megőrzésére. Lennert és Farkas (2018) e csoport létszámának folyamatos növekedését jelezték, figyelembe véve a változó társadalmi és gazdasági folyamatokat, és ez a jelenség az interjúalanyok narratíváiban is megerősítést kapott.

A „megérkezettek” (N=5) csoport elnevezése, az empirikus adatfelvétel után, az elemzés kezdeti időszakában a vidéki dzsentrifikáció következtében kiköltözőket jelentette, azonban az idesorolt fiatalok jellemzőinek mélyebb megismerése után az látszik, hogy teljes egészében nem azonosak ezek a fiatalok a szakirodalmak által leírt a dzsentrifikációs jelenség hatására városból kivándorlókkal. A vidéki dzsentrifikáció sajátossága, hogy nem csupán gazdasági, hanem erőteljes életmódbeli és esztétikai motivációk is hajtják: a városból kiköltözők a természeti környezetet, a nyugodt életvitelt és a „vidéki idillt” keresik (Phillips 1993, Halfacree 2006). A vidéki dzsentrifikáció klasszikus leírásai szerint a beköltözők – jellemzően városi középosztálybeli csoportok – gyakran törekednek arra, hogy a választott települést saját értékrendjük, esztétikai preferenciáik és életmódbeli igényeik szerint alakítsák. Phillips már korai munkájában (1993) hangsúlyozta, hogy a vidéki tér „újrafelfedezése” együtt jár a táj, az épített környezet és a helyi funkciók átértelmezésével. Hasonlóan, Hines (2010) is rámutatott arra, hogy a vidéki dzsentrifikáció során a beköltözők nemcsak fogyasztói, hanem aktív formálói is a helyi térnek, például az ingatlanfelújításokon, turisztikai fejlesztéseken vagy kulturális kezdeményezéseken keresztül.

A hazai szakirodalomban Kovách (2012) is kiemelte, hogy a városból érkezők gyakran saját normáik és ideáljaik szerint próbálják alakítani a helyi társadalmi és infrastrukturális viszonyokat. A vidéki dzsentrifikáció hazai empirikus kutatási anyagai szinte minden esetben valamilyen trendszerű folyamatot leírók, és speciális jellemzőkkel, vonzerővel (elsősorban turisztikai) bíró területeken születtek (Szijártó 2002, Csurgó–Nagy Kalamász 2007, Kovács–Bodnár 2016, Tomay–Völgyi 2022). Esetünkben az Észak-Alföld régió kisfalvaira – annak ellenére, hogy kiemelkednek a diplomások aránya szempontjából, és vannak egyéninek mondható jellegzetességeik – nem jellemző, hogy kifejezett célpontjai legyenek a vándorlási folyamatoknak. A megérkezettek csoport tagjai, magasabb státuszukat és érdekérvényesítő képességüket tekintve egyeznek a dzsentrifikációs folyamatban azonosított bevándorlókkal. Azonban az, hogy saját képükre próbálnák formálni a vidéket, egyáltalán nem jellemzi őket, helyette inkább saját életmódjuk, életvitelük megváltoztatására törekcsenek, jellemzően ez motiválta őket a falusi lakóhely választása során is. Korábbi dzsentrifikációs kutatások egy része is ezt hangsúlyozza, a beköltözők változtatási törekvéseinek mértéke és jellege erősen kontextusfüggő. Stockdale (2010) szerint a vidéki beköltözők egy része inkább alkalmazkodik a helyi viszonyokhoz, és nem törekszik aktív átalakításra, különösen periférikus vagy alacsonyabb presztízsű térségekben. Woods (2006) és Halfacree (2006) is arra hívták fel a figyelmet, hogy a „vidéki idill” keresése gyakran inkább a meglévő állapotok megőrzésére, mintsem radikális átalakítására irányul. Emellett a változtatási szándék és képesség függ a beköltözők társadalmi tőkéjétől, helyi integráltságától és érdekérvényesítő lehetőségeitől is. A fiatal diplomások *megérkezettek* típusát jellemzi, hogy városban töltötték gyermekkorukat vagy annak egy jelentősebb részét, magas helyi integráltságra tettek szert bevándorlásuk után, általában valamilyen pozíciót is betöltenek a település társadalmában (polgármester, alpolgármester, helyi képviselő, pap stb.), és minden esetben helyben található a munkahelyük. Értéorientációikat tekintve az „inkább modern” csoportba tartoznak, fontos számukra, hogy valami új dolgot teremtsenek, innovatívak. Életszervezésükben munkájuk a központi elem, akkor is, ha már gyermekeik vannak, élettempójukra jellemző a lassúság iránti vágy, ugyanakkor hétköznapijaik inkább programokkal telítettek. Fogyasztásukban nem szakadtak el a várostól, magas-kultúra fogyasztók, döntően távolabb is hajlandóak ezért elutazni, vagy helyben a digitális készségeiknek köszönhetően otthonról is fogyasztanak. Fontos értéknek tartják a kistelepülést, a falvak világát, tradícióit, hagyományait, amihez mindegyikükük szervesen kapcsolódik, a helyi társadalommal együttélésük szoros, nem konfliktusos, a megérkezettek alkalmazkodása, azonosulási szándéka és a helyi viszonyok adaptációja tapasztalható.

A 2. táblázat összefoglalóan tartalmazza az előzőekben bemutatott, a vándorlási motivációk kutatásban szereplő főbb változói alapján azonosított típusok jellegzetességeit az interjúkban elhangzottak alapján.

2. táblázat. Típusok jellemzői az interjú dimenziói mentén

	Helykötődők (13)	Familisták (N=19)	Életmódvándorok (N=8)	Megérkezettek (N=5)
Felsőoktatási évek	Kollégisták vagy hazajárások voltak. Végzést követően jellemzően nem maradtak városokban.	Kollégisták vagy hazajárások voltak. Végzést követően voltak városban maradók és egyből hazatérők is.	Felsőoktatási éveik alatt otthon laktak vagy albérletben. Végzést követően jellemzően városban maradtak.	Felsőoktatási éveik alatt otthon laktak vagy saját lakásban vagy albérletben.
Munkaerőpiaci, foglalkoztatási	Jellemzően végzettségüknek megfelelő munkájuk van. Helyben vagy szomszédos településen dolgoznak.	Jellemzően végzettségüknek megfelelő munkát végeznek. Helyben dolgoznak, megjelenik a home office is.	Vagy végzettségüknek megfelelő vagy attól eltérő munkát végeznek. Helyben vagy home office-ban dolgoznak, vagy önfoglalkoztatók.	Jellemzően végzettségüknek megfelelő munkájuk van. Helyben dolgoznak.
Hétköznapi eltöltése	Tipikusan helyben töltik hétköznapijait.	Tipikusan helyben töltik hétköznapijait.	Helyben vagy közeli településeken, városokban is.	Programokkal teli hétköznapijait, helyben és távolabb is.
Szabadidő- eltöltés	Településen töltik, rendszerint családjuk, helyben élő barátai körében.	Településen, szűk családjuk körében.	Helyben és távolabbi városokban is. A természetközelség fontos számukra.	Döntően távolabbi helyekre járnak szabadidő-eltöltés céljából.
Értékek	A biztonság, a családi hagyományok és a helyi közösség fontos számukra. Politikailag aktívak.	A biztonság kiemelten fontos, új családi hagyományokat állítanak fel. Gyakori közöttük a "maga módján vallásos".	A hagyományok fontosak, falusi életvitel, fenntarthatóság és természetközelség. Nyugodt, biztonságos életre törekcszenek.	Új dolgok teremtése, innovációk. A hagyományok, a falusi élet, a lassú és nyugodt életvitel fontos számukra.
Városkép	A városi léthez társítják a több lehetőséget, de csak fogyasztóként kapcsolódnak be a városi életbe.	A városi léthez több lehetőséget társítanak, elsősorban gyermekeik szükségleteihez kapcsolódóan.	A városi életben látják a lehetőséget, de a város negatívumait is kiemelik.	A városi léthez társítják a több lehetőséget, de csak fogyasztóként kapcsolódnak be a városi életbe.
Falukép	Vidéki tér idealizálása jellemző rájuk.	Szeretik a vidéki teret, de a várost is szükségesnek találják.	Vidéki tér idealizálása jellemző rájuk.	Vidéki tér idealizálása jellemző rájuk. Városra is szükség van.
Kapcsolat- háló	Rokoni és baráti kapcsolataik is döntően a településről vannak vagy közeli falvakból, kisvárosokból.	Családi kapcsolatok erősek, kevés egyéb kapcsolattal rendelkeznek.	Távolabb vannak a családi és baráti kapcsolataik is.	Távolabb vannak a családi kapcsolataik, barátaik helyben és távolabb is élnek
Fogyasztás	Jellemző a csoportra, hogy online rendel, vagy közelebbi városba jár vásárolni. Saját maguk nem természetnek, nem tartanak állatot.	Jellemzőjük az online rendelés, és a városi fogyasztás is. De saját maguk is gyakran természetnek, vagy kapnak a szüleiktől.	Online is rendelnek, városba is járnak, saját maguk is természetnek.	Városban fogyasztanak.

	Helykötődők (N=13)	Familisták (N=19)	Életmódvándorok (N=8)	Megérkezettek (N=5)
Kultúrafogyasztás	Intenzív a kulturális fogyasztásuk, távolabbi városokba is elmennek egy-egy populáris eseményre, azonban jellemzőbb rájuk a helyben elérhető kultúrafogyasztás.	Inkább popkultúrát, fogyasztanak (gyermekprogramok), de nem gyakori kultúrafogyasztók.	Inkább magaskultúra-fogyasztók, távolabbi városokba is eljárnak érte.	Magaskultúra-fogyasztók, távolabbi városokba is eljárnak érte.
Szubjektív mobilitási döntés	Saját maguk vagy párjuk a településen nőtt fel.	Kistelepülés ideálisabb a gyermeknevelésre.	Település jellemzői miatt költöztek.	Település jellemzői miatt költöztek.
Jövőtervek	Távoli jövőben is a településen terveznek élni.	A jövőben is a településen terveznek élni. Megjelenik a jövőbeli terv/lehetőség, hogy elhagyják a falut, a gyermekek igényei miatt.	A távoli jövőben is a településen terveznek élni.	A távoli jövőben is a településen vagy esetleg másik faluban terveznek élni.

Forrás: saját szerkesztés

ÖSSZEGZÉS

A tanulmány célja az volt, hogy hozzájáruljon a falvakban élő, illetve falvakat lakóhelyül választó diplomás fiatalok vándorlási döntéseinek mélyebb megértéséhez, különös tekintettel azokra az életmódbeli, életstílusbeli és értékorientációs tényezőkre, amelyek a klasszikus migrációs magyarázatokon túlmutatnak. Az empirikus kutatás eredményei azt mutatják, hogy a falusi lakóhely választása nem tekinthető sem pusztán kényszerű, sem kizárólag gazdasági racionalitás alapján szerveződő döntésnek, hanem sokkal inkább komplex, többszintű választási folyamat eredménye, amelyben az életmód mint integratív magyarázó dimenzió kiemelt szerepet játszik.

A bemutatott nemzetközi és hazai szakirodalmak alapján a migráció és az életmód összekapcsolása elsősorban a jóléti migráció és az életmód-migráció elméleti kereteiben jelent meg. Ezek a megközelítések hangsúlyozzák, hogy a térbeli mobilitás egyes formái nem elsősorban a munkaerőpiaci kényszerekre vagy jövedelmi különbségekre adott válaszok, hanem az életminőség javítására, a „jólét” újradefiniálására irányuló törekvések (Moss 1994, Benson–O’Reilly 2009). A jelen kutatás eredményei megerősítik ezen elméletek relevanciáját, ugyanakkor rámutatnak arra is, hogy a falvakba irányuló migráció esetében az életmód nem csupán egy specifikus migrációs típus sajátja, hanem szélesebb körben értelmezhető strukturáló elvként működik.

A falvakban maradás vagy falvakba költözés megértéséhez ezért indokoltnak bizonyult az életmód fogalmának kitágítása, azaz nem csupán a fogyasztási minták, a szabadidő-felhasználás vagy az esztétikai preferenciák vizsgálata, hanem az életszervezés egészének, az értékrendeknek, a kapcsolathálóknak és az identitáskonstrukcióknak az elemzése is. Az eredmények azt mutatják, hogy a diplomás fiatalok vándorlási

döntései szorosan összefonódnak azzal, ahogyan saját életútjukat, jövőjüket és társadalmi szerepüket értelmezik, illetve azzal, hogy a falusi tér milyen jelentésekkel telítődik számukra.

A kutatás egyik fontos tanulsága, hogy a falusi tér nem egységes módon jelenik meg a fiatal diplomások narratíváiban. A falvak különböző csoportok számára eltérő funkciókat töltenek be: egyszerre lehetnek a helyhez kötődés, a biztonság és a kontinuitás terei, a családi élet ideális színterei, az alternatív, természetközeli életmód megvalósításának helyszínei, vagy éppen az önmegvalósítás és az innovatív cselekvés lehetőségének keretei. Ez összhangban áll Halfacree (2006) rurális reprezentációkra vonatkozó megközelítésével, amely szerint a vidék társadalmi jelentései társadalmilag konstruáltak és erősen differenciáltak.

A helyhez való kötődés fogalma különösen relevánsnak bizonyult az empirikus eredmények értelmezésében. A *helykötődők* és részben a *familisták* esetében a falusi tér nem csupán lakóhelyként, hanem identitásformáló közegként jelenik meg, amely érzelmi és funkcionális kötődéseken keresztül stabilizálja az életutakat (Bailey–Kearns–Livingston 2012; Csurgó–Légmán 2015). Ezzel szemben az *életmódvándorok* és a *megérkezettek* esetében a falusi tér inkább választott életmódtérként értelmezhető, amely lehetőséget teremt az életvitel újraszervezésére, a munka és magánélet új egyensúlyának kialakítására, illetve egy kíváncsi jövőkép megvalósítására.

A négy azonosított típus – helykötődők, familisták, életmódvándorok és megérkezettek – nem pusztán empirikus kategóriákként értelmezhetők, hanem olyan ideáltipikus konstrukciókként, amelyek képesek megragadni a falvakban élő diplomás fiatalok közötti strukturális különbségeket. A típusalkotás rámutat arra, hogy a falvakban maradás nem homogén jelenség, hanem eltérő társadalmi hátterekből, értékrendekből és életstratégiákból fakadó döntések összessége. Módszertani kérdés volt a típusalkotás során, hogy az egyes kategóriákat alapvetően egymást kizáróként kezeltük, ugyanakkor előfordulhattak átfedések, a típusok nem feltétlenül vegytiszta, de célunk volt a különbségek megragadása. A kutatás során a típusokba való besorolás a főbb változók meghatározása után már egyszerűnek bizonyult.

A helykötődők és a familisták esetében a falusi lakóhelyválasztás erősen beágyazott a korábbi életútba és a családi kapcsolatokba, míg az életmódvándorok és a megérkezettek döntései inkább reflexív, tudatos életmód-választásként értelmezhetők. Ez az eredmény árnyalja a jóléti migráció és az életmód-migráció elméleteit, mivel azt mutatja, hogy a „jobb élet” keresése nem minden esetben jelent radikális életmódváltást vagy tudatos elszakadást a korábbi társadalmi közegektől, hanem sokszor a meglévő kötődések újrendezésén keresztül valósul meg.

A megérkezettek típusa különösen érdekes elméleti szempontból, mivel részben érintkezik a vidéki dzsentrifikáció fogalmával, ugyanakkor attól több lényeges ponton eltér. Az empirikus eredmények alapján e csoport esetében nem figyelhető meg a helyi társadalom kiszorítására irányuló törekvés, sokkal inkább az adaptáció, az együttélés és a helyi struktúrákba való aktív beilleszkedés jellemző. Ez arra utal, hogy a vidéki dzsentrifikáció hazai kontextusban nem minden esetben alkalmazható változtatás nélkül, különösen olyan periférikus térségekben, amelyek nem számítanak kifejezett migrációs célterületnek.

A tanulmány egyik fő hozzájárulása a hazai migrációs diskurzusokhoz, hogy empirikusan igazolja: a falvakban maradás és a falusi lakóhelyválasztás megértéséhez elengedhetetlen az életmód dimenzióinak bevonása a migrációkutatásba.

Az életmód mint elemzési keret lehetővé teszi a gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők integrált vizsgálatát, és hozzájárul a fiatalok vándorlási döntéseinek árnyaltabb értelmezéséhez. Az eredmények ugyanakkor új kérdéseket is felvetnek. További kutatások szükségesek annak feltárására, hogy a bemutatott típusok hosszabb távon mennyire stabilak, hogyan alakulnak az életciklus előrehaladtával, illetve milyen hatással vannak a helyi társadalmak szerkezetére és működésére. Emellett érdemes lenne kvantitatív eszközökkel is vizsgálni, hogy a bemutatott életmód- és értékorientációk milyen mértékben általánosíthatók más régiókban vagy eltérő településtípusok esetében.

Összességében a tanulmány arra világít rá, hogy a falvak jövője szempontjából kulcsszerepet játszó diplomás fiatalok nem egyetlen logika mentén döntenek lakóhelyükről. A falvakban maradás megértése akkor válik igazán lehetségessé, ha a migrációt nem pusztán térbeli mozgásként, hanem az életmód, az identitás és a társadalmi beágyazottság összetett folyamataként értelmezzük.

HIVATKOZÁSOK

- Abrams, J. B. – Gosnell, H. – Gill, N. J. – Klepeis, P. J. (2012) Re-creating the Rural, Reconstructing Nature: An International Literature Review of the Environmental Implications of Amenity Migration. *Conservation and Society*, 10(3), 270–284. <https://doi.org/10.4103/0972-4923.101837>
- Bailey, N. – Kearns, A. – Livingston, M. (2012) Place Attachment in Deprived Neighbourhoods: The Impacts of Population Turnover and Social Mix. *Housing Studies*, 27(2), 1–24. <https://doi.org/10.1080/02673037.2012.632620>
- Bálint L. – Obádovics Cs. (2018) Belföldi vándorlás. In Monostori J. – Őri P. – Spéder Zs. (szerk.) *Demográfiai portré 2018*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 211–226.
- Balogh K. – Kovách I. (2021) Az örök falu – hanyatlás és fennmaradás. A községi népesség számának változása. *Tér és Társadalom*, 35(1), 29–53. <https://doi.org/10.17649/TET.35.1.3300>
- Bartoš, M. – Kušová, D. – Těšitel, J. – Kopp, J. – Novotná, M. (2008) Amenity Migration in the Context of Landscape-Ecology Research. *Journal of Landscape Ecology*, 1(2), 5–21. <https://doi.org/10.2478/v10285-012-0006-3>
- Bartoš, M. – Kušová, D. (2005) Amenity Migration as Specific Form of Global Migration and Its Influences on Quality of Life. *Životné prostredie*, 39(6), 315–318. <https://doi.org/10.2478/v10285-012-0006-3>
- Benson, M. – O'Reilly, K. (2009) Migration and the Search for a Better Way of Life: A Critical Exploration of Lifestyle Migration. *The Sociological Review*, 57(4), 608–625. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.2009.01864.x>
- Benson, M. – Osbaldiston, N. (2014) *Understanding Lifestyle Migration: Theoretical Approaches to Migration and the Quest for a Better Way of Life*. London: Palgrave Macmillan.
- Champion, T. (1998) Studying Counterurbanisation and the Rural Population Turnaround. In Boyle, P. – Halfacree, K. (szerk.) *Migration into Rural Areas: Theories and Issues*. Chichester: Wiley, 21–40.
- Csurgó B. (2013) Vidéken lakni és vidéken élni. A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására: a város környéki vidék. Budapest: Argumentum.
- Csurgó B. – Légmán A. (2015) Lokális közösség, megtartó közösség. Elméleti megközelítések a lokális közösség integráló szerepének vizsgálatához egy vidéki településen. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2015(4), 51–66. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.4.50>
- Csurgó B. – Nagy Kalamász I. (2007) A szolgáltató vidék: a Művészetek Völgye és az etyeki bor- és gasztronómiai fesztiválok. In Kovách I. (szerk.) *Vidékiek és városiak*. Budapest: L'Harmattan – MTA PTI, 67–84.
- Csurgó B. – Horzsa G. – Megyesi B. (2022) A vidékimázs és helyi identitás kutatásának lehetőségei és módszerei. *Szociológiai Szemle*, 32(1), 15–40. <https://doi.org/10.51624/szocszemle.2022.1.2>
- Davies, A. (2008) Declining Youth In-Migration in Rural Western Australia: The Role of Perceptions of Rural Employment and Lifestyle Opportunities. *Geographical Research*, 46(2), 162–171. <https://doi.org/10.1111/j.1745-5871.2008.00507.x>
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008) Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51(4), 307–328.
- Edington, E. D. (1970) Disadvantaged Rural Youth. *Review of Educational Research*, 40, 69–85. <https://doi.org/10.2307/1169577>
- Eimermann, M. (2013) Lifestyle Migration to the North: Dutch Families and the Decision to Move to Rural Sweden. *Population, Space and Place*, 21(1) 68–85. <https://doi.org/10.1002/psp.1807>
- Fejős Z. – Szijártó Zs. (2002) *Egy tér alakváltozásai: esettanulmányok a Káli-medencéről*. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- Flognfeldt, J. (2006) Second Homes, Work Commuting and Amenity Migrants in Norway's Mountain Areas. In Moss, L. A. G. (szerk.) *The Amenity Migrants: Seeking and Sustaining Mountains and Their Cultures*. Wallingford: CABI, 232–244. <https://doi.org/10.1079/9780851990842.0232>
- Halfacree, K. (2006) Rural space: Constructing a three-fold architecture. In Cloke, P. – Marsden, T. – Mooney, P. (szerk.) *Handbook of Rural Studies*. SAGE, 44–62. <https://doi.org/10.4135/9781848608016.n4>
- Hines, J. D. (2010) Rural gentrification as permanent tourism: The creation of 'New' West Archipelago postindustrial culture space. *Environment and Planning*, 28, 509–523. <https://doi.org/10.1068/d3309>
- Járosi K. (2006) Felkerekedni egy másik világba. Rezidenciaturisták, élmény- és jóléti migránsok magyarországi falvakban. *Regio*, 17(3), 116–139.
- Kovács I. (2012) *A vidék az ezredfordulón*. Budapest: Argumentum.
- Kovács I. (szerk.) (2017) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet: Belvedere Meridionale.

- Kovács I. (szerk.) (2020) *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum.
- Kovács I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmoდეllei. *Szociológiai Szemle*, 26(3), 4–27.
- Kovács T. – Bodnár Zs. (2016) Erdőbénye: A hagyományos és a posztmodern falu között félúton. *A Falu*, (31)3, 31–48.
- Lange, N. D. – Olivier, T. – Geldenhuys, J.L. – Mitchell, C. (2012) Rural school children picturing family life. *Perspectives in Education*, 30, 79–89. <https://doi.org/10.38140/pie.v30i1.1740>
- Lennert J. – Farkas J. Zs. (2018) *Az éghajlatváltozás várható hatása a magyarországi belső migrációs folyamatokra*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete. Elérhető: https://nater.mbfz.gov.hu/sites/nater.mfz.hu/files/files/Belső_migracio_NATeR2.pdf [Letöltve: 2022-05-16].
- Librová, H. (1994) *Pestří a zelení – kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno: Veronica,
- Librová, H. (2003) *The Lax and Infirmed*, Brno: Doplněk Publishing.
- Moss, L. A. G. (1994) Beyond tourism: The amenity migrants. In Mannermaa, M. – Inayatullah, S. – Slaughter, R. (szerk.) *Coherence and chaos in our uncommon futures: Visions, means, action. Finland Futures Research Centre Turku School of Economics and Business*, Turku, 121–128.
- Moss, L. A. G. (2014) The rural change agent amenity migration: Some further explorations. In Moss L. A. G. – Glorioso R. (szerk.) *Amenity migration. Transforming rural culture, economy and landscape*. Canada, The New Ecology Press, 11–30.
- Müller, D. K. (2006) Amenity migration and tourism development in the Tärna Mountains, Sweden, In Moss, L. A. G. (szerk.) *The amenity migrants: Seeking and sustaining mountains and their cultures*, Wallingford, UK and Cambridge, USA, CABI Publishing. 45–58.
- Ngan, L. – Chan, A. (2022) Transnational Familyhood and Migration Strategies among Parachute Kids-turned-Parents from Hong Kong. *Asian Studies Review* 46(2), 1–18. <https://doi.org/10.1080/10357823.2021.1937939>
- Novotná, M. – Preis, J. – Kopp, J. – Bartoš, M. (2013) Changes in migration to rural regions in the Czech Republic: position and perspectives. *Moravian Geographical Reports*, 21(3), 37–54. <https://doi.org/10.2478/mgr-2013-0015>
- Pavelka, J. – Draper, D. (2015) Leisure negotiation within amenity migration. *Annals of Tourism Research*, 50. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2014.11.013>
- Pederson, H. D. – Gram, M. (2018) ‘The brainy ones are leaving’: the subtlety of (un)cool places through the eyes of rural youth. *Journal of Youth Studies*, 21(5), 620–635. <https://doi.org/10.1080/13676261.2017.1406071>
- Perlik, M. (2006) The Specifics of Amenity Migration in the European Alps. In Moss, L.A.G. (szerk.) *The Amenity Migrants: Seeking and Sustaining Mountains and Their Cultures*. Wallingford, UK: CABI Publishing, 215–231.
- Phillips, M. (1993) Rural gentrification and the processes of class colonisation. *Journal of Rural Studies*, 9(2), 123–140. [https://doi.org/10.1016/0743-0167\(93\)90026-g](https://doi.org/10.1016/0743-0167(93)90026-g)
- Powell, M.A. – Smith, A.B. – Taylor, N. (2016) Rural Childhood in New Zealand: A Unique Site of Children’s Agency and Social Participation. *Children Australia*, 41, 275–284. <https://doi.org/10.1017/cha.2016.32>
- Roscigno, V.J. – Crowle, M.L. (2009) Rurality, Institutional Disadvantage, and Achievement/Attainment. *Rural Sociology*, 66, 268–292. <https://doi.org/10.1111/j.1549-0831.2001.tb00067.x>
- Schulze, G. (2000): Élmenytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A mindennapi élet esztétizálódása. *Szociológiai Figyelő*, 4(1–2), 135–157.
- Shamsuddin, M.S. – Said, I. (2008) Middle childhood children interaction with home and neighborhood gardens in urban and rural setting. In 2nd International Conference on Built Environment in Developing Countries, Universiti Sains Malaysia, Pulau Pinang, 1976 –1990. Elérhető: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclclefindmkaj/https://eprints.usm.my/34937/1/HBP50.pdf> [Letöltve: 2022-05-16].
- Smith, M. K. – Csurgó B. (2021) The value of cultural ecosystem services in a rural landscape context. *Journal of Rural Studies* 86(1), 76–86. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2021.05.030>
- Stockdale, A. (2010) The Diverse Geographies of Rural Gentrification in Scotland. *Journal of Rural Studies*, 26(1), 31–40. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2009.04.001>
- Strauss, A. L. – Corbin, J. (1998) *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. London: SAGE.

- Szijártó Zs. (2002) Turizmus és regionalizmus a Káli-medencében. Egy kutatás tapasztalatai, In Fejős Z. – Szijártó Zs. (szerk.) *Egy tér alakváltozásai. Esettanulmányok a Káli-medencéből*. Budapest: Néprajzi Múzeum, 7–21.
- Tomay K. (2008) Dzsentrifikáció Budapesten az ezredfordulón: a belső-pesti területek átalakulása. PhD disszertáció. Kéziratban. Budapest: ELTE TáTK.
- Tomay K. – Völgyi B. (2022) Közösség és dzsentrifikáció egy vidéki településen. *Szociológiai Szemle*, 32(1), 65–87. <https://doi.org/10.51624/szocszemle.2022.1.4>
- Tomay K. – Orbán É. (2024) A vidéki dzsentrifikáció hazai volumene és a turizmus típusai, 2001 és 2022 között. *Területi Statisztika*, 64(2), 212–235. <https://doi.org/10.15196/ts640204>
- Torkington, K. (2012) Place and Lifestyle Migration: The Discursive Construction of ‘Glocal’ Place-Identity. *Mobilities*, 7(1), 71–92. <https://doi.org/10.1080/17450101.2012.631812>
- Utasi Á. (1984) Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák. *Műhelytanulmányok*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Utasi Á. (2005) Az életmód kérdései. In Bayer J. – Jávori I. – Utasi Á. (szerk.) *Társadalomismeret*, Budapest: Dinasztia Tankönyvkiadó, 156–220.
- Woods, M. (2006) Political networks and rural politics. In Cloke, P. – Marsden T. – Mooney, P. (szerk.) *Handbook of Rural Studies*. SAGE, 421–437

FÜGGELÉK

Értéklista – interjúalanyoknak átadott

VALLÁS

HAGYOMÁNY

BIZTONSÁG

FENNTARTHATÓSÁG

TÁRSADALOM

KULTÚRA

POLITIKA

TÁRSADALMI KERETEK, ÚJRAKERETEZVE

Kovács Imre (szerk.) (2024)
Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás
A magyar társadalom a 2020-as évek elején. 1–2. kötet.
Budapest: HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont.²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2026.2.72>
Cikkazonosító: e202620

Kovács Imre és munkatársai 2012-ben kezdték – a továbbiakban az *integrációs* jelzővel megnevezett – kutatássorozatot, illetve az eredményeket közreadó publikációsorozatot, amelynek utolsó darabja az *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás...*³ (Bár az IEP, illetve annak minden egyes tanulmánya önmagában, az előzmények⁴ ismerete nélkül is olvasható).

A kutatássorozat egésze a NER-korszakra vonatkozik, az IEP jelene pedig a 2020-as évek eleje, amikor a szóban forgó rezsím már markánsan kialakult, megszilárdult, de még nem mutatta a válság jeleit. Pusztán ismeretelméleti vagy – tágabb értelemben vett – módszertani szempontból nézve ez egy szerencsés helyzetet teremtett az IEP kutatói számára, függetlenül attól, hogy akár politizáló magánemberekként hogyan ítélték meg a NER látszólagos stabilitását. Ezen recenzió számára viszont éppen az teremt szerencsés episztemológiai helyzetet, hogy végső megfogalmazásának idejére a NER-korszak egyértelműen lezárult.

Egyrészt szociológiai közhely, hogy minden társadalom rendelkezik több-kevesebb saját mozgási energiával vagy legalábbis tehetetlenséggel, sűrűdással; vagy, túl a metaforán: a társadalom nagyon gyakran eltérő irányokba és sebességgel változik (vagy éppen nem változik), mint ahogy azt az aktuális politikai vezetés szeretné. Másrészt viszont a voluntarista rezsimek tipikusan mégiscsak képesek a társadalomra nyomni a maguk bélyegét, amelynek nyomai időnként nemzedékekkel később is kimutathatók. Vagy talán még jellemzőbb az a helyzet, amikor az autoriter vagy autokrácia kiépítésére törekvő rezsimek parazita módon kihasználják bizonyos, hatalomra jutásuk előtt is létező társadalmi jellegzetességeket vagy tendenciákat, amelyeket aztán tovább erősítenek. A modern korban azonban gyakran azt is láthattuk, amikor egy addig megingathatatlanak tűnő rezsím váratlan gyorsasággal összeomlott. Az ilyen fejlemények mindig felvetik a kérdést: vajon

¹ Károli Gáspár Református Egyetem BTK Szociológia Tanszék; ELTE TK Szociológiai Intézet.

² Hozzáférhető: <https://vmek.oszk.hu/27400/27424/pdf/> [Letöltve: 2026-05-06].

³ A továbbiakban: IEP. A recenzió szövegközi hivatkozásaiban az IEP.1. vagy IEP.2. a szóban forgó tanulmánygyűjtemény első vagy második részére vonatkozik.

⁴ A sorozat legfontosabb korábbi köteteit a Szerkesztői bevezető első oldalán sorolja fel a kutatásvezető (IEP.1. 7).

az addig látni vélt impozáns erődkomplexum valójában mindig is egy homokvár volt? Vagy kifejezetten az utolsó periódusban bontakoztak ki azok a folyamatok, amelyek végül ledöntötték az addig valóban impozáns falakat?

Kevésbé metaforikusan (s azzal a lehetőséggel is számolva, hogy az online hozzáférhető recenzió későbbi olvasói számára ez már nem lesz magától értetődő háttérismeret): 2010 és 2026 között Magyarországon az úgynevezett NER-rezsim mindvégig kétharmados többséggel kormányzott, átalakítva mindenekelőtt a politikai, de erősen befolyásolva gyakorlatilag valamennyi társadalmi rendszert is. Egy új – éppen az IEP szerkesztési munkálatai idején felbukkant – politikai erő azonban, a rendszerváltás ígéretével, 2026. április 12-én nagy többséget szerezve megbuktatta az addigi rezsimet. Ez nem kiszólás, nem felesleges politikai kitérő volt: ez a fordulat ugyanis jelentős mértékben átkeretezte az IEP-ben felmutatott társadalomképet is.

Az IEP két kötete összesen 676 számozott oldalt, becsülhetően több mint másfél millió leütést tartalmaz. A 18 tanulmányt összesen 24 szociológus jegyzi, hét szerző 2–2, egyikük – a kutatásvezető Kovách Imre – pedig négy írásban is érdekelt. Mélységes sajnálkozásomat fejezem ki amiatt, hogy itt és most, érdemben mindössze néhány írással tudok foglalkozni. Annak azonban nem sok értelmét láttam, hogy névsorolvasás-szerűen valamennyi tanulmányt megemlítsen, de – a terjedelmi keretek szorításában – csak egy-egy bekezdésben. „Kompromisszumként” viszont felsorolom⁵ az IEP valamennyi tanulmányát: biztos vagyok benne, hogy a címek és a szerzők neve alapján nem csak a szociológus olvasók találhatnak érdekes tanulmányokat.

Az IEP tartalomjegyzéke:

- Kovách Imre: Egyenlőtlenség és integráció. Foglalkozási osztályok, integrációs rétegek, polgárosodás csoportok, fragmensek (IEP 1. 11–40)
- Illéssy Miklós – Huszár Ákos – Csizmadia Péter: Társadalmi integráció és munkavállalói részvétel a munkahelyeken (IEP.1. 41–65)
- Gerő Márton – Szabó Andrea: A politikai integrációs mechanizmusok (IEP.1. 67–113)
- Zsigmond Csilla – Papp Z. Attila: Magyarország helye a globális és európai értéktérképeken (IEP.1. 115–147)
- Huszár Ákos – Hajdu Gábor: Az egyenlőtlenségek újratemelődése az 1980-as években és ma (IEP.1. 151–193)
- Papp Z. Attila – Zsigmond Csilla – Kovács Eszter: Nemzetközi és belföldi vándorlás (IEP.1. 195–233)
- Kőszeghy Lea – Csizmady Adrienne: Társadalmi pozíciók és a lakásmobilitás egyenlőtlenségei (IEP.1. 235–274)
- Dávid Beáta – Albert Fruzsina – Hajdu Gábor: A kapcsolathálózati tipológia változása és jelentősége a társadalmi integráció szempontjából 2015–2021 között (IEP.1. 277–319)
- Győri Ágnes: Egészségi állapot és társadalmi integráció (IEP.1. 321–347)
- Balogh Karolina: A szubjektív jóllét a különböző családtípusokban (IEP.1. 349–383)
- Kristóf Luca: Az elitek szerepe a társadalmi integrációban (IEP.2. 9–27)
- Kovách Imre – Szabó Andrea: Polgárosodás a 2020-as években (IEP.2. 29–73)
- Csurgó Bernadett: Lokális és integráció. A lokálisan integráltak társadalmi sajátosságai és integrációs szerepük (IEP.2. 75–103)
- Horzsa Gergely – Kovách Imre – Megyesi Boldizsár: A városi és a vidéki társadalom (IEP.2. 105–139)

⁵ Ez egy „nettó tartalomjegyzék”, a kötetek és a fejezetcímek nélkül. Az oldalszámokat az 1. lábjegyzetben leírt módon adom meg.

- Kovách Imre – Megyesi Boldizsár: Agrárérintettek a magyar társadalomban. A mezőgazdasághoz való kapcsolódás mintázatai (IEP.2. 141–178)
- Czibere Ibolya – Huszti Éva: A dolgozó szegények (IEP.2. 179–224)
- Kovai Cecília – Pulay Gergely: A kliensi viszonyok mindennapi működése (IEP.2. 225–274)
- Győri Ágnes: Integrációs csoportok 2021-ben (IEP.2. 277–290)

Bár ebben a terjedelemben elnagyoltnak tűnhet, kezdjük a recenziót egy rövid elméleti fejtegetéssel: a szociológiában a legelvontabb társadalomelméletek, kívülállók⁶ számára zavarba ejtő mértékben gyakran nem vagy csak nehezen összeegyeztethetők egymással. A kollégák túlnyomó többsége által művelt szociológiai gyakorlat azonban „összehozza” a gyakran egymás mellett elbeszélő nagy elméleteket. A *mainstream* szociológia az elméleti dilemmákat kutatható kérdésekké változtatja, ennek alapján információkat gyűjt, kategóriákat állapít meg, változókat hoz létre, míg végül középszintű elméletek⁷ alkalmazásával értelmezett történeteket fogalmaz meg: ilyen és ilyen a társadalom (általunk vizsgált szelete), amelyben ilyen és ilyen pozitív vagy negatív változásokat/tendenciákat mutathatunk ki.

Az IEP kutatói számára, *első lépésként*, az elvont elméleti kiindulópont a szociológia klasszikus kérdése volt: „*mi tartja össze a társadalmat?*” (Dupcsik–Szabari 2015:46); a választ pedig, első nekifutásra az integráció fogalmával vélték megragadhatónak. „*Integrációs mechanizmusnak... a cselekvéseknek, beállítódásoknak, képzeteknek stb. minden olyan ideáltipikus készletét tekintjük, amely adott integrációs ágensek kooperációjának szintjét javítja és/vagy fenntartja a kooperáció további lehetőségét, növeli az ágensek összetartozásának érzését, csökkenti a kommunikációs zavarok vagy konfliktusok kialakulásának esélyét, és így tovább. Integrációs ágensek alatt pedig egyaránt érthetünk makro- és mikroszintű csoportokat, intézményeket, államokat, gazdasági egységeket éppúgy, mint egyéneket. Ad absurdum egy diád két tagját is tekinthetjük integrációs ágenseknek, s (pár)kapcsolatukat is felfoghatjuk úgy, hogy annak fenntartása során sajátos integrációs problémákat kell megoldani*” (Dupcsik–Szabari 2015:62). Érdeemes felfigyelni arra, hogy az utolsó mondat – nyakatekert megfogalmazása ellenére – mennyire hétköznapi példát idéz fel: ha mondjuk egy friss párocska randizik, csókolózik, családtagjaikról pletykál, akkor ez értelmezhető a párkapcsolat integrációs mechanizmusainak menedzselésére irányuló társadalmi cselekvéssorként is.

A folytatás előtt egy – *első pillantásra* személyesnek tűnő – adalék: csaknem másfél évtizede a kutatásvezető engem is felkért az integrációs projekt elméleti kereteinek kidolgozásában való részvételre. Szakmai érdeklődésem és a kutatás dinamikájának eredőjeként azonban hozzájárulásom „egylovétűnek” bizonyult, s a projekttől való búcsúnak szántam a – végül Szabari Vera társszerzővel közösen megírt – műhelytanulmányt. Őszintén szólva már meg is feledkeztem az anyagról, amikor a kutatásvezető megkeresett azzal az ötletével, hogy ezt a műhelytanulmányt publikálni lehetne egy, az integrációs projektnek szentelt tematikus blokkban. A cikk (Dupcsik–Szabari 2015) szerkesztésén kívül azonban már tíz-egynéhány év óta érdemben nem veszek részt a projektben.

A fenti reflexióval egyrészt demonstrálni próbálom: érintettségem⁸ a projekt ismeretét implikálja, de nem éri el az összeférhetetlenség szintjét. Másrészt pedig illusztrálni szeretném: a fent említett elméleti „első lépést” még számos másik lépés követte a konkrét kutatások megkezdéséig, majd továbbiak az IEP tanul-

6 Azért nem „a laikusok”, mert például a természettudósokat is beleérthetjük.

7 A nagy elmélet vagy a középszintű elmélet kifejezések kizárólag az elvonatkoztatási szintre vonatkoznak, nem értékelő jellegűek.

8 Valamint „legitimálni” próbálom, hogy a recenzió műfajához képest talán szokatlan gyakorisággal használok egyes szám első személyt és önhivatkozásokat.

mányainak formába öntéséig. Az IEP első tanulmányában Kovách Imre, miután idézte a Dupcsik–Szabari tanulmányt,⁹ így fogalmazta meg az ezt követő döntő lépést: „A kutatócsoport a KEP1 felvétel (2015) adatai felhasználásával hozta létre az integrációs modellt (Kovách et al. 2017) az intézmények iránti bizalom, a politikai részvétel, a társadalmi normák megszegésének elfogadása vagy elutasítása mint a rendszerintegráció kifejezői, a munkamegosztásban történő részvétel (de nem a foglalkozás), a civil részvétel mint a társadalmi integráció indikátora, a bizalmas és a gyenge kapcsolatok kiterjedtsége és a szubjektív társadalmi kirekesztettség mint a személyközi integráltság mutatói alapján” (Kovách 2024, IEP.1. 21).

Mintegy keretbe foglalva az IEP két kötetét, a kutatásvezető az első tanulmány fent idézett részlete után a második kötet utolsó tanulmányára, tehát Győri Ágnes (IEP.2. 277–290) írására mutat.¹⁰ Itt Győri ismerteti az integrációs modellbe bevont 8 változót, majd az ennek nyomán kialakított 7 társadalmi csoportot. A hagyományosnak tekinthető osztály- és rétegződéelméleti kategóriák (pl. „munkásosztály”, „középosztály”¹¹ stb.) szemszögéből már e társadalomcsoportok elnevezései is szokatlanok: „kapcsolatgazdag politikailag aktívak”, „lokálisan integráltak”, „normakövető, munkaerőpiacon integráltak”¹² és így tovább.

Az IEP szerzői szerint azonban az ilyen kategóriák kialakítása „megéri” a fáradságot. Ugyanis, míg a 20. század elején az egyének gazdasági munkamegosztáson belül elfoglalt pozíciójából – némi leegyszerűsítéssel: osztályhelyzetéből – nagy eséllyel megjósolható volt életmódja, értékrendje, politikai hovatartozása és így tovább, addig a 21. század elejére ez reménytelen vállalkozás lenne.¹³ Ismét a kutatásvezető tanulmányát idézve: „valójában nincsenek statisztikailag érvényes, megragadható indikátorai a társadalom egyenlőtlenségi rendszerében a pártok támogatásának. [...] a társadalmi rétegek nem státuszuknak és érdekeiknek megfelelően támogatják a politikai pártokat. A hatalmi rendszer sikerrel végzi el és tartja fenn az intézményi és egyéni politikai szereplők dezintegrációját, és integrálja az ellentétes helyzetű és érdekű társadalmi csoportokat – köztük az alsó harmadba tartozókat is – a politikai erőviszony stabilitásának érdekében (Kristóf 2024).¹⁴ A magyarországi politikai integráció totális abban az értelemben, hogy nemcsak a politika tereumát rendezte át és uralja, hanem áthatja a gazdaságot, és nagymértékben hozzájárul a társadalmi egyenlőtlenségek kialakításához és fenntartásához is” (Kovách 2024, IEP.1. 23).

Tanulmányozásra érdemes mondatok, s nem „csak” azért, mert az IEP egészének talán legfontosabb felismerését fogalmazza meg, hanem a társadalomtörténet nézőpontjából is hasznosak lehetnek. Példának okáért, egyes múlt századi elméletek megpróbálkoztak azzal, hogy az állami tulajdon dominanciájával jel-

9 A korábban a recenzió által is idézett részletet, némileg rövidebben. Érdemes megjegyezni: ez volt az IEP-ben a Dupcsik–Szabari 2015 egyetlen idézése (további 5 tanulmány csak említés szintjén hivatkozott a cikkre). Egyébként csak a szóban forgó Kovách-fejezet (IEP.1. 11–40), tehát a 18 tanulmány egyike, összesen 80 további írásra hivatkozik.

10 Kovách 2024, IEP.1. 21, majd a 2. ábra kapcsán (IEP.1. 22) ismét.

11 „Azt teljes bizonyossággal” állítja a kutatásvezető és szerzőtársa a polgárosodásról szóló tanulmányban (lásd lenn), hogy „még csak lázán körvonalazható középosztályt sem feltételezhetünk a magyar társadalomban, mint ahogy a munkásosztály [kiemelések az eredetiben – D. Cs.] fogalom használatát sem véletlenül kerültük el ebben a tanulmányban” (Kovách–Szabó 2024, IEP.2. 49).

12 A két kötet gyakorlatilag valamennyi tanulmányában használt kategóriák szisztematikus kifejtése: Győri 2024, IEP.2. 283–286.

13 Kollégáim egy része csak részben értene egyet mind a fenti megállapítással, mind pedig azzal a stratégiával, hogy az osztályelméletek további finomítása helyett alternatívákhoz, mint például az integrációs megközelítéshez forduljunk. Mivel azonban ez a téma egy külön, alapos elemzést érdemelne, itt csak egyetlen megjegyzés: az IEP szerzői között modern osztályelméleteknek elkötelezett kutatók is szerepelnek. Ez illusztrálja, vagy inkább példázza, a korábbi általános megjegyzést, mely szerint az elvont társadalomelméletek inkompatibilitása feloldható a *mainstream* szociológia gyakorlatának a szintjén.

14 Kristóf Luca: Az elitek szerepe a társadalmi integrációban (IEP.2. 9–27).

lemezhető szocialista rendszereket egy „új osztály” uralmaként írják le.¹⁵ Ugyanakkor, véleményem szerint az említett rendszernek sem a kialakulása, sem az összeomlása nem magyarázható az osztályszerkezettel – a politikai és az azon túlnyúló integráció mechanizmusaival viszont annál inkább.

A szűkebb értelemben vett *politikai* integrációs mechanizmusokat a legalaposabban Gerő Márton és Szabó Andrea tanulmánya írja le (IEP.1. 67–113). A fejezet egyébként arra is jó példa, hogy az IEP középszintű és empirikus megközelítése milyen mértékben eltávolodott az elvont társadalomelméletektől, illetve hogy mennyire rugalmasan használja azokat. A tanulmány egyedül egy zárójeles mondatrészben hivatkozik a Dupcsik–Szabari 2015-re (IEP.1. 69),¹⁶ sokkal fontosabb számukra Jürgen Habermas társadalomelmélete (IEP.1. 70–71). Az, hogy – véleményem szerint – eközben több elemében félreértelmezik a német kortárs klasszikus életvilág-felfogását, semmiben nem csökkenti az izgalmas cikk értékét.

Gerő és Szabó tanulmánya rámutat arra: az „Orbán-rezsim az ideológián, az identitáspolitikán és a politikai kommunikáción keresztül polarizálja a társadalmat, úgy, hogy egyszerre integrál (azaz ad egy egységes jobboldali, erős és szervezett világképet) és dezintegrál (azaz elválasztja a társadalom különböző rétegeit egymástól)” (Gerő–Szabó 2024, IEP.1. 80). 2015 és 2021 között a Fidesz támogatottsága valamennyi integrációs csoportban nőtt – de főleg a legjobban és a legrosszabbul integrált csoportokban (IEP.1. 92). Ugyanakkor, állapították meg a szerzők, össztársadalmi szinten érzékelhető, hogy a rendszer támogatottsága elvált az érzékelt kormányzati teljesítménytől. Az „ideológiai elköteleződés és a demokráciával való elégedettség a két legfontosabb dimenzió, ami a szavazást befolyásolja. Ezzel szemben a rendszer életvilág szintjén érzékelhető teljesítménye másodlagos a konstruált világképhez képest” (IEP.1. 101).

Óvatos kritikai megjegyzésként: az érvelésben van egy kis körköröség, hiszen korábban kiderült: a fideszes szavazók nagyobb arányban vélték úgy, hogy Magyarországon a Fidesz-kormányzat alatt demokrácia volt (IEP.1. 73–74), ami a nem-fideszesek többsége számára egyáltalán nem volt magától értetődő. Másrészt: nem inkább az elköteleződéstől függ a kormány teljesítményének percepciója? Az utolsó évtized gyakorlatilag valamennyi kutatása ezt állapította meg: a Fidesz szavazói jobban, tipikusan sokkal jobban ítélték meg az egészségügy, az oktatási rendszer, a járványkezelés, a gazdaság és így tovább állapotát, mint az ellenzékiek vagy a semlegesek.

Bár az IEP szerzői nyilvánvalóan nem osztják azt a felfogást, hogy a NER-korszak Magyarországon minden megszorítás nélküli, az ideáltípusához hasonló demokrácia létezett volna, a két kötetben egyszer sem szerepel a „hibrid rezsim” kifejezés, a „hibrid rendszer” pedig csak egyszer – egy irodalmi tétel címében. Érdeemes lett volna legalább egy reflexiót szánni e nyilvánvalóan konszenzusos fogalomhasználati sajátosságról.

¹⁵ Néhány ilyen elmélet *kritikai* elemzése: Huszár 2008. Megjegyzésre érdemes, hogy Huszár Ákos az IEP-pel közel egy időben megjelentetett könyvében (2025) egy modern osztályelméletet, tehát az integrációs megközelítés egyfajta alternatíváját is megfogalmazta. Ugyanakkor – a *mainstream* szociológia fent említett elmélet-integrációs jellegét illusztrálva – az IEP két tanulmányában is szerzőtárs volt: Illéssy–Huszár–Csizmadia: Társadalmi integráció és munkavállalói részvétel a munkahelyeken (IEP.1. 41–65) és Huszár–Hajdu: Az egyenlőtlenségek újatermelődése az 1980-as években és ma (IEP.1. 151–193). A különböző társadalomelméletek melletti elköteleződés egyáltalán *nem* hasonlít a politikai pártok melletti elköteleződéshez – szerencsére.

¹⁶ A nevemet „Dubcsiként” írva (IEP.1. 69). Nem sértődtem meg, mivel – szó szerint gyerekkorom óta – megszoktam a családnévem elírását. Az eset ráadásul ötletet is adott: a Google Tudásban rákerestem a „Dubcsik” kifejezésre is. Átfedésekkel, de 23 hivatkozást találtam, amelyek mindegyike valójában az én írásaimra utalt.

A Fidesz – különösen a 2015 utáni – társadalmi beágyazódásáról szóló fejtegetések hallatlanul érdekesek, de a 2026. április 12. óta nyert „utólagos bölcsességgel” felmerülhet a túlértelmezés lehetősége is. A választási eredmények kialakulásában például nehezen túlbecsülhető a választási rendszer és a nem Fidesz pártrendszer jelentősége is. Érdekes tudatosítani: 2002 és 2026 között a Fidesz *valamennyi* választáson kétmillió-néhány százalékos listás szavazatot szerzett. 2002-ben és 2006-ban például elveszítette a választásokat – 2014-ben viszont, valamivel *kevesebb* listás szavazattal nemcsak győzött, de megszerezte a mandátumok kétharmadát is.

Négy egymást követő kétharmad után szociálpszichológiai szempontból könnyen elképzelhető, hogy a Fideszt támogatók – még ha nem is többsége, de legalább – egy része egyszerűen racionalizálta a párt elkerülhetetlennek látott tartós hatalmát. Mintha erre utalna, hogy a 2026-os választásokat megelőző közvéleménykutatások szerint – legalábbis a legutolsó periódusig – többen vélték úgy, hogy a Fidesz győzni fog, mint ahányan a pártra terveztek szavazni. Az is árulkodó jelzés, hogy az elveszített választás után a volt kormány-párt hetek alatt sokszázezer támogatót veszített el.

Az is leckeértékű a társadalomtudományok számára, hogy a 2026-os választási eredmények elemzése el-sősorban vagy kizárólag morális és kommunikációs ügyeket¹⁷ emlegetnek, nem pedig társadalmi kérdéseket. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a későbbi, távlatos elemzések számára ne értékelődhetne fel ismét a társadalmi magyarázat jelentősége.

Egy példa: az 1989–90-es rendszerváltást megelőző és követő, bő évtizedes időszakban fokozott érdeklődés övezte a civil társadalom fogalmát. Civil, azaz állampolgári aktivitáson és öntudaton alapuló, autonóm, az államtól (és a gazdasági rendszertől) független szféra – nem véletlen, hogy a civil egyik szinonimája az angol NGO kifejezés (*Non-Governmental Organization*, azaz *nem-kormányzati* szervezet.) A kutatók, köztük az IEP ezzel foglalkozó szerzői is, már korábban kimutatták, hogy már a NER-korszak legelején érzékelhető volt a magyar civil társadalom átstrukturálódása (Szabó–Gerő 2019) az 1990 és 2010 közötti helyzethez képest (Gerő 2018). Az IEP-ben megjelent tanulmányokban már az is látható, hogy 2015 után a civil – vagy gyakran inkább „civil” – szervezetek állami befolyás alá vonása, sőt gyakran állami alapítása, szintet lépett.

Miközben első pillantásra pozitív fejlemény, hogy a különböző szervezetekhez „*tartozás átlaga... jelen-tősen, helyenként duplájára nőtt*” (Gerő–Szabó 2024, IEP.1. 90), ez még mindig csak azt jelenti, hogy egy felnőtt magyar 2021-ben átlagosan 0,43 szervezethez kötődött (Gerő–Szabó 2024, IEP.1. 90–91). A növekvő aktivitás ráadásul *nem a civil* társadalomnak köszönhető: „*A politikai részvétel és a szervezeti háló közötti kapcsolat egyre szorosabbá vált 2015 és 2021 között: akik tehát politikailag aktívabbak lettek, azok ezzel párhuzamosan társadalmi szervezetekhez is nagyobb valószínűséggel kapcsolódtak, és fordítva [kiemelés az eredetiben – D. Cs.]...*” (Gerő–Szabó 2024, IEP.1. 89).¹⁸

A számomra egyik legérdekesebb, Kovács Imre és Szabó Andrea által jegyzett (IEP.2. 29–73) tanulmány a polgárosodás kategóriáját vetíti az integrációs modellre.

¹⁷ Vagy a korcsoportos megoszlást, ami az IEP politikai elemzéseiben alulértékelt szempont. Szabó Andrea egy április 12. után közzétett Facebook-bejegyzése szerint „kb. 57–58 évnél volt a metszés és inflexió pont” a két nagy párt támogatói között. Tehát még csak azt sem állíthatjuk, hogy a Tisza támogatóinak zömét a még integrálatlan vagy rosszul integrált „fiatalok” tették volna ki. A Fidesz támogatói körének az előregedése pedig nyilvánvaló – de ez a gondolat sem (okvetlenül) a társadalmi integráció felé vezet minket. <https://www.facebook.com/andrea.szabo.33449/posts/pfbidoWnbaVB6CpiUSrjQrPC-FanGS8JDWPLjir2aaPUDgPWboYxix7sFumFuVZu52RsC3sl>

¹⁸ Az általánosítást alátámasztó Pearson-féle korrelációk: F4. táblázat, uo. IEP.1. 111

Marx és Engels 1848-ban még írhatta, hogy a proletárok nem veszíthetnek mást, mint a láncukat – a 20. század második felének nyugati munkásának azonban tipikusan jóval több veszténivalója volt. Bár a „*neomarxista és más kritikai elméletek*” (IEP.2. 31) ragaszkodtak hozzá, hogy a munkások ettől még a munkásosztály tagjai maradtak, az így „elvárható” osztálytudattal és-érdekekkel, a nyugati mainstream szociológiát azért foglalkoztatta a proletárok elpolgárosodásának esetleges tendenciája vagy legalábbis a folyamat lehetősége.

Ez a téma aztán többszörös csavart kapott Magyarországon, ahol a polgárosodásdiskurzus szó szerint a 19. századig visszanyúló hagyományokkal bír (Dupcsik 1997). „*A 20. században... a legnagyobb létszámú társadalmi alakulat, a parasztság polgárosodása került a figyelem középpontjába*” – írja Kovách és Szabó tanulmánya (IEP.2. 32), majd a következő mondat elején Erdei Ferencre hivatkozik. Tegyük hozzá: Erdei végül kudarcosnak minősítette a polgárosodás korabeli tendenciáit, az utókor pedig – *történeti* jelentősége dacára – kudarcosnak minősítheti Erdei szociológiai kísérletét.¹⁹

A polgárosodás kifejezés használatának virágkora, paradox módon, egy kifejezetten anti-polgár, hivatalosan „a munkásosztály által uralt” társadalomban, az államszocializmus idején kezdődött.²⁰ A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSZEK) online hozzáférhető katalógusában, 2025 augusztusában 1441 tételben található meg a *polgárosodás* (ebből hatszor régies alakban) mint kulcsszó. Szinte valamennyi esetben 1970 után kiadott művekről van szó.²¹ „*A »polgárt«, a »polgárságot« történelmi kategóriának tekintették a vitában résztvevők, és senki sem várta, hogy valamilyen alakváltozata... feltűnjön a szocializmus utáni időszakban*” (IEP.2. 33) – tartok tőle, hogy Kovách és Szabó itt túláltalánosította Benda Gyulának²² az idézetet követően elemzett véleményét. A fent említett 1441 tétel több mint fele egyedül az 1990-es évtizedben, több mint harmada pedig azóta jelent meg, és ezen írások nagy többsége *nem* történelmi értelemben használta a kifejezést.

A 20. század végi vonatkozó irodalom lényegi explicit eleme abban állt, hogy az első pillantásra homogénizált államosított/szövetkezetesített szféra alatt/mellett/réseiben kibontakozó kiterjedt második gazdaságot „polgárosodásként” értelmezte. Egy másik – tipikusan implicit, mégis releváns – eleme pedig egy „előrejelzés” volt: a nyomasztó intézményi-politikai-ideológiai nyomás dacára is kibontakozó folyamat hatalmas lendületet *fog kapni, ha* lebomlanak a szocializmus jelentette korlátok (vagy a betonfalak és -útakadályok talán jobb metafora lenne). Ez a várakozás azonban egyértelműen meghiúsult.²³ A jelenben, ahogy azt Kovách és Szabó is megállapította: „*A társadalom egyharmada esélytelen a polgárosodás szempontjából. Egy másik harmadnak kicsit jobb a kilátásai, és a középrétegekbe való emelkedési vágya elég egyértelműen kimutatható a strukturális gátak ellenére is, bár az aktuális lépcsőfok egyelőre inkább az életmód civilizációs, kulturális*

19 A sommásnak tűnő kijelentést próbáltam alátámasztani egy Kovách Imre tiszteletére megjelentetett kötetbe írt hozzájárulásomban (Dupcsik 2023); lásd még: Dupcsik 2022: 244–272.

20 Bővebben: Dupcsik 2008.

21 Igaz, ezt a benyomást erősíti egy módszertani probléma: a kulcsszavakat a könyvtár munkatársai gyűjtötték, akik az 1970 előtti kiadványok esetében nem regisztrálták ezt a kifejezést. Példának okáért, Eötvös József klasszikusa, *A 19. század uralkodó eszméi...* esetében nem találhatjuk a kulcsszavak között a polgárosodás kifejezést – míg a mű szövegében összesen 363-szor szerepel. Mégis, az iménti példa ellenére, tagadhatatlan, hogy a fogalomra a kései Kádár-korban kivételes figyelem irányult: ha csak a könyvek és tanulmányok *címében* szereplő polgárosodásra keresünk rá, akkor 383 találatot kapunk – és ezek 98,7%-ban 1970 utáni kiadványok.

22 Rajta kívül még néhány történész képviselt hasonlóan szigorú „fogalomrestrikciós stratégiát”, míg a résztvevők döntő többsége a saját korára alkalmazta a polgárosodás kategóriáját (Dupcsik 2008).

23 Ami, véleményem szerint, erős kritikai fényt vetít vissza a későszocialista polgárosodáskonceptióra is; bővebben: Dupcsik 2018, 2022:386–403.

összetevőinek a minőségi javulása. A polgárosodás meglétét 25%-nál találtuk meg és egy szűk csoportot tarthatunk valóságosan polgárosodottnak” (IEP.2. 57).

Bár nyilvánvalóan nem ez volt a szerzők szándéka, az IEP-tanulmányok számos megállapításából árad a történelem iróniája. Míg az államszocializmus korában tipikusan közös statisztikai kategóriába kerültek a „vezetők és értelmiségiek”, s a polgárosodástéma szempontjából is kulcsszerzőnek számító Szelényi Iván egy korszakában potenciális új uralkodó osztálynak látta az értelmiséget, manapság azt tapasztalhatjuk, hogy „a diplomásoknak... csak egy igen kis csoportja tartozik a polgárosultak kategóriájába” (igaz, a polgárosodottak 54%-a diplomás, Kovách–Szabó, IEP.2. 40–41). Ugyanakkor az értelmiségiek 45%-a és a vezetők mintegy harmada nem vagy csak gyengén polgárosodott (IEP.2. 50–51). Sőt, alig hihető, de még a vállalkozók csaknem egynegyede²⁴ is ez utóbbi kategóriába tartozik. Ugyanakkor a munkások mintegy hatoda polgárosult, s munkások alkotják a polgárosodóknak a 43%-át is (IEP.2. 45).²⁵

Mivel a 20. századi polgárosodásirodalom két hullámban is kiemelt figyelmet fordított a parasztságra, lényeges adat: a kutatók szerint az agrárérintett népesség 40%-a polgárosult, további 37%-a pedig polgárosodó (IEP.2. 41–42). Ugyanakkor, mint Kovách Imre és Megyesi Boldizsár vonatkozó tanulmányából (IEP.2. 141–178) megtudhatjuk: az erősen agrárérintett népesség „mindössze” 467 ezer főt jelent, akiknek csaknem fele – a polgárosodás szempontjából alig érintett – mezőgazdasági munkás (IEP.2. 150–151). Ráadásul, újabb társadalomtörténeti irónia: míg a 20. századi kutatók egyik hallgatolagos előfeltevése volt, hogy a parasztságból bármely társadalomban csak kifelé – „felfelé” – létezik mobilitás, addig az integrációs projekt egy nagyarányú kicserélődést talált ebben a társadalmi rétegben. Konkrétabban: a gazdák mintegy kétharmadának, a mezőgazdasági munkások és földtulajdonosok mintegy felének „*nincs agrárfelmenője*” (IEP.2. 159).

Sőt: míg a múlt századi polgárosodásdiskurzus egyik gyakori tézise volt, hogy a gazdafelmenők által átörökített kulturális tőke jelentős előnyt jelent az agrárpolgárosodás szempontjából,²⁶ addig az integrációs projekt kutatói szerint ez inkább hátrányt jelent. Például a gazdák körében az agrárfelmenőkkel *nem* rendelkezők átlagos jövedelme mintegy tizedével magasabb, mint azoké, akiknek vannak agrárfelmenői. „*A családi agrárháttér egyértelműen anyagi hátránnyal* [kiemelés az eredetiben – D. Cs.] jár együtt minden csoport esetében” (IEP.2. 159–160).

Egy újabb ironikus fordulat: a polgárosodásirodalom egymást követő hullámai több mint másfél évszázadon keresztül az önállóság, az autonómia, az *államtól* való függetlenség motívumait hangsúlyozták a fogalom használata kapcsán. A 2020-as évek első felének kutatói szerint azonban – az általában heterogén – polgárosodásdimenzió a legerősebb, statisztikailag leginkább szignifikáns kapcsolatot a jobboldali beállítottsággal mutatja (IEP.2. 52–57). A jobboldaliság persze nem azonos a Fideszre szavazással, de erősen növeli annak esélyét: „*Minél magasabb szintet ér el a kérdezett a polgárosodás indexen, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a kormánypártra szavaz*” (IEP.2. 55). S mivel az akkori kormánypárt köztudott módon a társadalmi autonómiák erőteljes korlátozására törekedett, s mivel emiatt a hazai ellenzék és számos külföldi megfigyelő kritizálta – nem értékelném túl annak jelentőségét, hogy a polgárosultak több mint háromnegyede „*egyértelműen demokráciapárti*” (IEP.2. 54). Inkább azt hangsúlyozom: több mint háromnegyede demokráciapár-

24 IEP.2. 51. oldalon, mint „*önálló iparosok, kereskedők*”, akik 3%-a nem polgárosodott, 20%-a gyengén polgárosodott. Ugyanitt az 58. oldalon nevezik „*vállalkozóknak*” a kategóriát, kiemelve, hogy a csoport 20%-a gyengén polgárosodott.

25 Igaz: a munkások közel 80%-a távol áll a polgárosodástól (uo.)

26 Főleg: Szelényi 1992/1988; lásd még: Dupcsik 1994, 2018.

tinak *vallotta magát*.²⁷

Az IEP szerzői tehát a 2020-as évtized első felében a NER szilárd beágyazottságától, a rendszer stabilitásáról írtak. Félreértés ne essék: egyáltalán *nem* állítom, még csak sugallni sem akarom azt, hogy a kutatók tévedtek volna. Azt viszont határozottan állítom, hogy az eleve rendkívül érdekes tanulmányokat az április 12-i fordulat izgalmas módon újrakeretezte. A „legrosszabb” lehetőség, ami az IEP tanulmányait érheti, hogy a „megszokottnál” gyorsabban indulnak el a szociológia felől a társadalomtörténet irányába – és ezt egyáltalán nem dehonesztáló megjegyzésnek szánom, sőt.²⁸

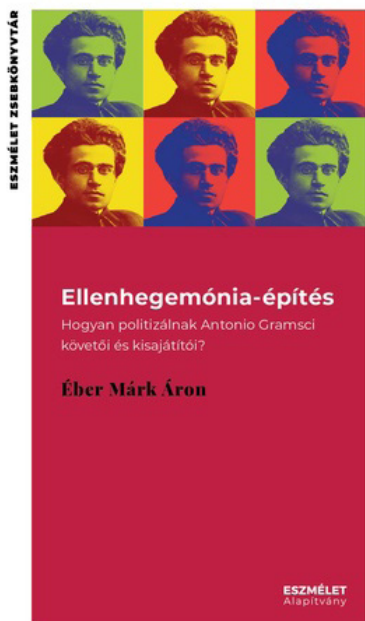
27 Több mint analógia: Magyarországon a megkérdezettek döntő többsége „családpártinak” és a „tradicionális genderszerepek” hívének vallja magát – miközben más attitűdök, értékválasztások, viselkedések sora inkonzisztens ezzel a deklarációval (Dupcsik–Tóth 2008).

28 Általában úgy vélem, hogy a szociológiai publikációk színe-javának az a sorsa, hogy idővel a társadalomtörténet és az esztétörténet szempontjából releváns elemzésekké, egyszersmind sajátos, elő-értelmezett történelmi forrásokká válnak; a gondolat bővebben: Dupcsik 2022.

HIVATKOZÁSOK

- Dupcsik Cs. (1994) Korunk hősei. Szelényi Ivánról. *BUKSZ*, 2. 151–154.
- Dupcsik Cs. (1997) A polgárosodás fogalmának használata a magyar társadalomelméletben. In Paksi B. – Hegedűs R. – Bozsonyi K. (szerk.) *Colloquium. Tanulmányok az első szociológia Ph.D. évfolyam munkáiból*. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék. 99–116.
- Dupcsik Cs. (2008) Polgárosodás-viták az 1970–90-es években. In Horváth S. (szerk.) *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely. 354–373.
- Dupcsik Cs. (2018) Visszapillantva: A késő Kádár-kori második gazdaság jelenségének újraértelmezési kísérlete. In Bozóki A. – Füzér K. (szerk.) *Lépték és irónia: Szociológiai kalandozások*. Budapest: L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. 37–54.
- Dupcsik Cs. (2022) *A magyar szociológiai gondolkodás története 1990-ig*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan. <https://doi.org/10.56037/978-963-414-887-6>
- Dupcsik Cs. (2023) Perceptions of the peasantry in the last century of the Hungarian social sciences. In Csurgó B. – Mathieu, N. – Megyesi B. (szerk.) *Rural Society, Power, and Social Integration: Festschrift for the seventieth birthday of Imre Kovách*. Budapest – Debrecen – Paris: Centre for Social Sciences – Debrecen University Press – LADYSS – Social Dynamics and Recomposition of Spaces Laboratory, 47–64. Magyarul, a szerző fordításában hozzáférhető: https://www.researchgate.net/publication/380246085_Dupcsik_Csaba_2023_MAGYARUL_Perceptions_of_the_peasantry_in_the_last_century_of_the_Hungarian_social_sciences
- Dupcsik Cs. – Szabari V. (2015) Elméleti bevezető az Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban című OTKA kutatáshoz. *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle*, 5(3), 44–63. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2015.3.44>
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008) Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51(4), 307–328.
- Gerő M. (2018) Between Hopes and Reality: About Civil Society and Political Participation in Hungary Between 1990 and 2010. Doktori értekezés. Budapest: ELTE TÁTK Szociológia Doktori Iskola. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2018.254>
- Huszár Á. (2008) Osztály és civil társadalom. A kritikai társadalomtudomány két irányzatáról. In Némethi D. (szerk.) *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág. 99–152.
- Huszár Á. (2025) *Az osztály hosszú árnyéka: A mai magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág.
- Kovács I. – Hajdu G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2017) Az integrációs modell. In Kovács I. (szerk.) *Társadalmi integráció: az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest–Szeged: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet – Belvedere Meridionale, 22–48.
- Szabó A. – Gerő M. (2019) *A magyar társadalom és a politika, 2019. A magyar társadalom politikai gondolkodásmódja, politikai integráltsága és részvétele*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Szelényi I. (1992) [1988] *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Manchin R., Juhász P., Magyar B. és Martin, B. közreműködésével. Budapest: Akadémiai.

GRAMSCI KISAJÁTÍTÁSÁRÓL ÉS VISSZASZERZÉSÉRŐL

Éber Márk Áron (2025) *Ellenhegemónia-építés. Hogyan politizálnak Antonio Gramsci követői és kisajátítói.* Budapest: Eszmélet Alapítvány.

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2026.2.82>
Cikkazonosító: e202621

Kié Gramsci? Talán legrövidebben így lehetne összefoglalni azt a kérdéskört, amelyet Éber Márk *Ellenhegemónia-építés: Hogyan politizálnak Antonio Gramsci követői és kisajátítói?* című könyve problematizál. Lehetséges-e az új jobboldalnak „eltulajdonítania” egy „echte baloldali” szerzőt? Kisajátítható-e egyáltalán egy gondolkodó vagy pedig azé, aki használja?

Mielőtt a fenti kérdésekre Éber Márk könyve alapján igyekszünk egyfajta választ adni, tisztáznunk kell mit is jelent egy gondolkodó kisajátítása. Egy elméletet, amely nem feltétlenül áll egységes rendszerben, mint Gramscié, akinek a gondolatait elsősorban töredékes börtönfüzetei alapján ismerjük, különböző módokon, különféle nézőpontokból szabadon értelmezhetjük. Aki közelebbről nézi egy szerző munkáit, sokszor fedezhet fel hangsúlyeltolódásokat vagy akár ellentéteket a műveiben. Ezek természetes velejárói a világról való gondolkodásnak, és az ebből adódó eltérő interpretációk különbözőségét számonkérni dőreség volna. Egy elmélet továbbá inspirációként szolgálhat egyeseknek, akik bizonyos gondolatokat továbbfejlesztnek vagy más megvilágításba helyezve újfajta ismerethez jutnak. E kétféle megközelítés egyike sem tekinthető az adott elmélet tényleges kisajátításának. Ugyanakkor, amennyiben az eredeti kifejtés helyett az újabb értelmezések válnak népszerűbbé, amelyben elvész a szerző alapvető törekvése, abban az esetben jogos problémaként adódhat az egykori elmélet eltorzulása. Ez történik Gramsci gondolataival is. Éber Márk könyve a napjainkban Magyarországon uralkodóvá váló Gramsci-olvasatot opponálja; igyekszik azt visszaágyazni abba a valós történeti helyzetbe és gondolkodási hagyományba, amelyben Gramsci élt, és amely szerint politizált.

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szociológia Doktori Iskola, PhD-hallgató.

Az *Ellenhegemónia-építés* könyv könnyen olvasható formában íródott. Azokat a komplexebb fogalmakat, amelyeket a szerző használ, érthető módon bemutatja az elemzés előtt, hivatkozva Gramsci eredeti szövegeire. A könyv hét tematikus, korábban már online megírt cikk, külön fejezetenkénti összefűzött változata. Ebből következhetne, hogy az így létrejött új egész töredékes volna, azonban világosan kitűnik belőle egy meghatározott gondolati ív, amelyet két nagyobb részre lehet osztani. Az első részben inkább kritikai hangvételű írások vannak, majd a könyv második felében a helyzetértelmezés és politikai stratégiaalkotás jelenik meg. E kettősségre, elmélet és gyakorlat egymáshoz való viszonyára, később részletesebben kitérek a módszertani megfontolások kapcsán.

GRAMSCI JOBBOLDALI ELRAGADÁSA

Miért releváns a mai Magyarországon a Gramsci-probléma? Hogyan merül fel egyáltalán az olasz filozófus neve? A közéleti diskurzusban Gramsci neve leginkább Orbán Viktor 2023-as Transzit-fesztiválon elmondott szövegéből lehet ismert; a releváns passzusokat Éber Márk is ismerteti (2025:15–16, 21). Az akkori miniszterelnök beszélt saját egyetemi szakdolgozatáról, amelynek írása során megismerkedett az olasz szerző gondolataival. Azonban azok, akik az elméleti igényű politikai-ideológiai diskurzusokat is követik, láthatták, hogy Gramsci neve néhány évvel korábban is már fel-felbukkant a jobboldali közegben, elsősorban a *Kommentár* folyóiratban megjelent tanulmányokban. Legeklátásabb hazai megjelenése az új jobboldalon valószínűleg Békés Márton *Kulturális hadviselés* című könyvéhez köthető (2020). Éber Márk könyve egyfajta polémiaként is értelmezhető Békés Gramsci-olvasatával szemben.

Az *Ellenhegemónia-építés* könyv első fele, amelyet inkább kritikainak neveztünk fentebb, azt vizsgálja, hogy milyen pozíciót foglal el Gramsci a kései NER legmeghatározóbb ideológiai áramlatában, vagyis a magyar új jobboldal szellemi világában, és ezt veszi bírálat alá. Éber Márk számára a fő probléma az, hogy az új jobboldali – és megjegyzendő, hogy az új baloldali is, ám a szövegben ez kevésbé meghatározó – olvasat hogyan torzítja el Gramsci valós pozícióját, politikai-ideológiai beállítottságát; ezek az irányzatok kiágyazzák abból az eredeti történelmi összefüggésből, amelyből az olasz politikus a meglátásait feljegyezte, és amely eszmeiség nevében mindezt képviselte.

Az új jobboldali olvasatban Gramsci egy olyan – többé-kevésbé elfogadottan – kommunista szerző, aki szakított az ökonomizmussal, az ortodox marxisták gazdasági determinizmusával és a kultúra elsőbbségét hirdette. Ebben az olvasatban a harcot nem pusztán politikai síkon kell megnyerni, hanem mindenekelőtt a kultúrában. Ha ez megtörtént, akkor ebből egyenesen következik majd a megingathatatlan politikai hatalom. Vagyis szerintük olyan kultúrát kell felépíteni, amelyből „természetszerűleg”, „logikusan” következik a jobboldali politika dominanciája. Leegyszerűsítve ezt az állapotot nevezik az új jobboldali olvasatban *kulturális hegemóniának*. Éber Márk ezzel szemben igyekszik visszanyúlni az „eredeti” Gramscihoz, és a gondolatait visszaágyazza abba a valós történelmi összefüggésrendszerbe, amelyben ezek megszülettek. A jobboldali – és posztmarxista – irányzatok értelmezéseivel szemben, noha Gramsci bírálta a dogmatikus, determinisztikus ökonomistákat, akik a II. Internacionáléban domináns pozícióba kerültek, ugyanakkor mindvégig megmaradt Marx és a történelmi materializmus követőjének. Nem a kultúra elsőbbségét hangsúlyozta, hanem sokkal inkább alap és felépítmény dialektikus egységét. Gramsci korának pozitivista, dogmatikus marxizmusára adott dialektikus marxista választ, nem pedig valamiféle antimarxista, antimaterialista oppozíciót képviselt (Éber 2025:38–40 és 44–49).

A hegemonia Gramsci elméletében az uralomnak olyan fajtája, amely nem pusztán erőn és kényszeren nyugszik, sokkal inkább elfogadottságon, önkéntes beleegyezésen, konszenzuson alapul. A hegemonia felépíthető és újratermelhető, és ebben kapnak kulcsfontosságú szerepet az anyagi alapok, elsősorban intézmények, amelyek egyszerre végzik a társadalom tudatának és saját materiális létüknek a reprodukcióját – egyik nélkül a másik nem lenne lehetséges. Ha az új jobboldal felemelkedését ebből a szemszögből nézzük, akkor egyből világossá válik, hogy bizonyos intézmények megszállása, újak megalapítása (például KESMA, MMA, MCC, Alapjogokért Központ, KKETTK [Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Alapítvány], Terror Háza Alapítvány, Kommentár Alapítvány és még hosszasan lehetne sorolni) miért is volt kulcsfontosságú: az új jobboldal a 2010-et megelőző domináns neoliberális, posztpolitikai hegemoniával szembeni ellenhegemonikus projektként nyilvánult meg. Ennek az uralmi pozícióra törő stratégiának az elméleti megalapozásához volt szüksége a jobboldalnak Gramscira.

Ezen a ponton érdemes feltennünk azt a kérdést is, hogy a Békés Márton által meghirdetett kulturális hadviselés hogyan teljesített. A 2026-os országgyűlési választások eredményei alapján elsőre mondhatnánk, hogy a „*hosszú távú feladatok*”, amelyek a „*legsürgősebbek*” (Békés 2020:215), vagyis az új jobboldali kulturális hegemonia felépítése nem ért célta. Ugyanakkor, ha abból a nézőpontból vizsgáljuk meg a kérdést, hogy a 2010 és 2026 közötti ellenzéki állampolgárok és politikusok ideológiai szinten milyen alternatívát nyújtottak, akkor azt láthatjuk, hogy az idő előrehaladtával egyre inkább adottnak vették, vagy legalábbis nem kérdőjelezték meg, az akkori kormány politikájának fundamentumait: úgymint a migrációs kérdésre adott választ, a családpolitikát és az ezzel összefüggő adókedvezményeket, a határon túli magyarokhoz való viszonyt stb. Sokkal inkább integrálták azokat saját gondolatvilágukba: vagy azért, mert meggyőződéssel vallották, vagy azért, mert a hatalomhoz vezető szükséges rosszat látták benne. Következésképpen elmondható, hogy az új jobboldali hegemoniaépítésben meglevő kulturális konszenzus megalkotása, örömeinkre vagy éppen bánatunkra, tényszerűen ért el sikereket.

HELYZETÉRTELMEZÉS ÉS BALOLDALI STRATÉGIA

A bevezetésben foglalt fentebbi megállapítás alapján, amely szerint az *Ellenhegemonia-építés* könyv két részre osztható, elérkeztünk ahhoz a ponthoz, amelyben a szerző a politikai helyzet elemzésével és a stratégiaalkotással foglalkozik, felhasználva Gramsci idevágó gondolatait.

A hegemoniaépítésnek, ahogyan már fentebb is kitértünk rá, nem pusztán kulturális-ideológiai oldala van, hanem intézményes-materiális is. Továbbá hangsúlyozni kell azt is, hogy tényleges hegemoniát kialakítani – Gramsci terminológiáját követve – „történelmi blokkok” képesek. A történelmi blokk, Éber Márk megfogalmazásában „*a hegemon csoport és a hegemoniája alá tartozó szövetséges csoportok történetileg egységessé szervezett gazdasági-politikai tömbje*” (2025:45). A könyv szerzője osztályelemzési megközelítést alkalmazott a probléma megragadására. A hegemonia társadalmi alapja így tehát különböző osztályok vagy osztályfrakciók, továbbá egyéb, osztályelemzés alapján nem könnyen besorolható csoportok (érdek)szövetségeiként jelenik meg. Ha a 2010 és 2026 között hatalmon lévő hegemoniaépítése mögötti történelmi blokkot tekintjük, akkor az mondható el, hogy ez egyfelől a kedvezőtlenebb helyzetben lévő, munkásosztálybeliek, másfelől a hazai nagytőke bizonyos frakciójának szövetségeként volt értelmezhető, ahogyan arra Scheiring Gábor (2019) is felhívta a figyelmet könyvében. Ezzel szemben az akkori ellenzék – Éber szerint – osztálycsapdában volt. Ez azt jelenti, hogy leginkább csak a saját osztályhelyzetével hasonló pozícióban lévő embereket tudta megnyerni magának, és nem volt képes egy, a sajátján túlnyúló történelmi blokk felépítésére.

Éber Márk könyve történetileg elemzi a rendszerváltás után megkonstruált történelmi blokkokat, azok küzdelmét, valamint javaslatot tesz egy olyan ellenhegemónia felépítésére, amelyből egy baloldali politika kisarjadhat. Aki ellenhegemóniát szeretne építeni, annak az ellenhegemónia társadalmi hátterét is fel kell építenie, amely a szerző szerint nem más, mint egy „*antikapitalista baloldali dolgozói blokk*” (Éber 2025:91). Ezáltal a baloldal, Éber szerint – és a marxista hagyomány számos korábbi szerzője szerint is – képes volna a tényleges társadalmi többség megszólítására. Az ellenhegemónia-építés mint ellenhatalom-építés jelenti az uralkodó értelmezésekkel szembeni új értelmezések kidolgozását, ellenintézmények felépítését, ellentársadalmat és ellenkultúrát (Éber 2025:119). Mindezt abban a történelmi szituációban kell megtennie, amely során a dolgozók két nagy történelmi blokk nyomása alatt állnak: egyfelől a neoliberais, posztpolitikai (demokratikus antipopulista), másfelől az új jobboldali (antidemokratikus populista) tömb nehezedik rájuk.

ELMÉLET ÉS GYAKORLAT PROBLÉMÁJA

Végezetül szeretnék kitérni a bevezetésben említett módszertani kérdésre. Az alapvető probléma az elméletnek és a gyakorlatnak az egymáshoz való viszonya. A könyv elején Éber is felveti ezt a kérdést, Max Weber nyomán tételezi a polgári gondolkodásról, hogy az élesen elválasztja a fennálló viszonyokra (*Sein*) és a kívánatos viszonyokra (*Sollen*) vonatkozó elképzeléseiket. Ezzel szemben ő a szétválasztó gondolkodás meghaladásának pártján áll, amely szerint elmélet és gyakorlat ellentéte feloldható egyfajta dialektikus egységben (Éber 2025:9–12). Ugyanakkor, ha az elmélet és a gyakorlat egységét tételezzük, akkor – saját nézetünk szerint – a közöttük lévő kölcsönhatás, közvetítés és a domináns pólus problémájánál tartunk; vagyis annál a problémánál, hogy a konkrét történelmi helyzetben az elmélet határozza meg inkább a gyakorlatot vagy fordítva: a gyakorlat alakítja ki a számára szükséges elméletet. A hagyományos dialektikus gondolkodás – Adorno (2026) fogalmával élve – „azonosító” jellegéből fakad ez, és két szélsőséges eshetőségben képes megnyilvánulni: egyrészt, vagy a gyakorlat válik dominánssá az elmélet fölött – ekkor az elmélet instrumentalizálódik, olyan módon torzul el, hogy egyetlen funkciója az lesz, hogy a politikai gyakorlatot legitimálja, vagyis egyfajta ideológia válik belőle; másrészt az elmélet dominánssá válhat a gyakorlat felett – ekkor egyfajta valóságra reflektálatlan dogmatikus rendszer jön létre, amely ellehetetleníti az érdemi cselekvést (vö. Adorno 1969).

Éber Márk könyve reflektál erre a problémára (2025:95–99), mégis talán kiérezhető belőle a gyakorlat elsőbbsége iránti finom nyitottság, amely által elmélet és gyakorlat egységében a hangsúly elmozdul a gyakorlat irányába, például: „*azért akarjuk megérteni, hogy megváltoztassuk*”, „*az elmélet akkor hasznos, ha segít nekünk megérteni, amit meg akarunk változtatni*”, „*elméletnek és gyakorlatnak egységet kell alkotnia, dialektikus egységben kell összeforrnia*” (Éber 2025:91–92). Ebben az esetben annál a problematikánál tartunk, hogy a gyakorlat akarásának jegyében olyan elméleti irányokat preferálnánk, amelyre alapozni, legitimálni lehetne a cselekvésünket. Ezzel korlátoznánk a valóság megismerésének nyitottságát, és az abból levonható következmények szabadságát.

ÖSSZEGZÉS

Lezárásképpen arra térek ki, hogy kiknek is ajánlom ezt a könyvet. Éber Márk írása többféle érdeklődő számára is megnyerő lehet. Ajánlom azoknak, akik a baloldali politikai elméletekbe szeretnének bepillantást nyerni. A mű nem rendszerező jellegű, így csak a Gramscihoz köthető gyakorlatokat és lehetőségeket tartalmazza – saját célkitűzésével teljes összhangban. Ajánlom továbbá azoknak, akiket a 2010 és 2026 közötti időszak politikai-ideológiai szinten megjelenő uralkodó diskurzusa és ennek kritikai elemzése érdekel.

Összegzésül, láthattuk tehát, miként viszonyul az *Ellenhegemónia-építés* könyv az új jobboldali Gramsci-olvasathoz, milyen torzulásokat vesz kritika alá, és milyen módon képzel el egy baloldali ellenhegemónia felépítését. A fentiek alapján levonhatjuk a következtetést arra vonatkozólag, hogy mégis „kié Gramsci”? Álláspontom szerint Gramsci senkié és bárkié. Azé Gramsci, aki használja. Gramsci inspirálja gondolkodásunkat, politikáról vallott elképzeléseinket, és szerencsénkre, abban az esetben, ha valaki kisajátítaná és eltorzítna gondolatait, akkor akadnak olyanok, mint Éber Márk Áron, akik könyvet írnak róla, és kötelességüknek tartják visszaágyazni saját valós közegébe, amelyből gondolatai fakadtak.

HIVATKOZÁSOK

Adorno, T. W. (1969) Marginalien zu Theorie und Praxis. In uő. *Gesammelte Schriften* 10.2. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 759–782.

Adorno, T. W. (2026) *Negatív dialektika*. Budapest: Gondolat.

Békés M. (2020) *Kulturális hadviselés. A kulturális hatalom elmélete és gyakorlata*. Budapest: Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Alapítvány.

Éber M. Á. (2025) *Ellenhegemónia-építés. Hogyan politizálnak Antonio Gramsci követői és kisajátítói?* Budapest: Eszmélet Alapítvány.

Scheiring G. (2019) *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest: Napvilág.

AZ OSZTÁLYVITA EMPIRIKUS PRÓBÁJA: RECENZIO HUSZÁR ÁKOS KÖTETÉRŐL

Huszár Ákos (2025) *Az osztály hosszú árnyéka. A mai magyar társadalom osztályszerkezete.* Budapest: Napvilág.

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2026.2.87>
Cikkazonosító: e202622

Huszár Ákos *Az osztály hosszú árnyéka. A mai magyar társadalom osztályszerkezete* című könyve 2025. december elején jelent meg a Napvilág Kiadó gondozásában. A mű a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával 2019 és 2023 között megvalósult, *Az osztály változó jelentősége összehasonlító perspektívában* című kutatás eredményein alapul. A kötet azonban nem pusztán e kutatás eredményeiről számol be: jól illeszkedik a szerző eddigi munkásságának ívébe és annak szintézisjellegű darabjaként is olvasható. Huszár jelenleg az ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa. Kutatásai fókuszában a társadalmi rétegződés és mobilitás empirikus vizsgálata áll, különösen az a kérdés, hogy az osztályszerkezet miként termeli újra magát, és hogyan változott az osztályhelyzet magyarázóereje az anyagi életkörülmények, a munkaerőpiaci jellemzők és a politikai viselkedés összefüggéseiben. A könyv ennek megfelelően egyesíti a szerző mobilitás- és osztályszerkezettel kapcsolatos kutatási irányait a magyar középosztályról és osztályhatárokról folytatott viták tanulságaival, valamint a legújabb – a „class voting”² mintázatait is tárgyaló – politikai szociológiai eredményekkel.

¹ Nyüsti Szilvia MA, Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola, Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program, PhD hallgató.

² A „class voting” az osztályhelyzet és a pártpreferenciák között felfedezhető szisztematikus kapcsolatot írja le. A fogalom arra utal, hogy az egyének társadalmi osztály-pozíciója nem pusztán életlehetőségeiket és társadalmi helyzetüket befolyásolja, hanem politikai orientációikban és választói magatartásukban is mintázatszerű különbségeket eredményezhet (Huszár 2025). A magyarországi adatokon Huszár ennek sajátos, a klasszikus osztályszavazással ellentétes mintázatát mutatta ki: a 2022-es választást megelőzően a munkások körében a kormánypártok támogatottsága magasabb, míg az ellenzéki összefogásé alacsonyabb volt, mint a középosztályok körében.

Huszár kiindulópontja, hogy az osztályelemzés az elmúlt évtizedekben látványosan marginalizálódott, és maga az „osztály” – a klasszikus szociológia egykori központi fogalma – sok helyen a tudományos és a közéleti szótárból is kiszorult. Huszár részben az „osztályok halála” körüli viták kontextusában értelmezi az osztályelemzés marginalizálódását – vagyis azoknak a szerzőknek az érvrendszere felől, akik szerint az osztályalapú tagolódás és az osztályelemzés magyarázóereje a későmodern társadalmakban gyengül (Clark–Lipset 1991; Pakulski–Waters 1997). E vitákat többféle, egymással összefüggő, de különböző logikájú kritikák táplálták, melyek közül a jelen recenzió csak a viták fő csomópontjaira utal.

Az első abból indul ki, hogy az osztályelméleti hagyomány – különösen a kapitalizmus fejlődésére vonatkozó klasszikus várakozások – nem igazolódtak a 20. századi nyugati társadalmakban. A kapitalista társadalmak – emelte ki Huszár – nem az egyszerűsödés és két, egymással élesen szemben álló osztály kialakulása felé mozdultak el, és a munkásság fokozódó elszegényedésére vonatkozó marxi várakozások sem igazolódtak. E folyamatok alapján többek számára (pl. Goldthorpe et al. 1975) vitathatóvá vált, hogy az osztálypozíció mennyiben maradt meghatározó az életesélyek szempontjából, különösen az életszínvonal szélesebb körű javulása után. A másik ok az ideológiai klíma megváltozása: a rendszerváltás után az osztályelemzésre rávetült annak marxista és államszocialista előtörténete, ami a hazai társadalomtudományos diskurzusban ideológiailag terhelte a megközelítést, és hozzájárult háttérbe szorulásához.

A további, sokat idézett kritikai irány szerint a társadalmi különbségek szerveződése egyre kevésbé írható le termelési viszonyokkal vagy munkaerőpiaci pozíciókkal, az individualizáció erősödésével inkább az értékelköteleződések, fogyasztói döntések és életstílusok, illetve a miliók válnak a tagolódás kulcselemeivé (Nisbet 1959; Hradil 1987; Clark–Lipset 1991; Pakulski–Waters 1997; Schulze 2000; Beck 2003). A rendszerváltást követő időszakban hazai szerzők is gyakran érveltek amellett, hogy az átalakuló egyenlőtlenségeket kevésbé képes az osztály fogalma megragadni (Hadas 1990; Kovách 2006, 2017; Kovách–Kuczi–Jókuthy 2006). Huszár ugyanakkor jelezte, hogy ezeknek a kritikáknak az érvényessége megfogalmazásuk óta több okból is újra kérdésessé vált, különösen az egyenlőtlenségek és a létbizonytalanság újbóli növekedésének fényében (Atkinson 2015; Piketty 2015; Standing 2011).

Az osztály körüli viták egy része a szerző szerint történeti tapasztalatokra és új társadalmi jelenségekre adott – részben jogos – reakció, más része viszont túlzó előfeltevésekből, illetve az osztály társadalmi jelentőségének megszűnését eleve adottnak tekintő megközelítésekből építkezik. Huszár válasza erre az, hogy a kérdést empirikusan eldönthetővé kell tenni, mégpedig az osztályfogalom világos – a megfogalmazott kritikákra is reflektáló – operacionalizálásával, valamint annak feltárásával, hogy az osztályhelyzet milyen mechanizmusokon keresztül és milyen területeken befolyásolja az egyének élethelyzetét és cselekvési lehetőségeit.

A hét fejezetből álló 221 oldalas kötetet egy bevezető fejezet és a következtetéseket összegző zárófejezet foglalja keretbe. Az *osztály hosszú árnyéka* egyszerre kínál elméleti pozicionálást az osztályfogalom körüli vitákban, és épít erre egy több dimenziót is összekapcsoló empirikus diagnózist. A mű egyrészt illeszkedik a hazai társadalomszerkezet-kutatás hagyományainak folyamatába (a mobilitás- és rétegződésvizsgálatok klasszikus kérdésfeltevéseihez illeszkedve), másrészt reflektál a rendszerváltás utáni tudományos és nyilvános diskurzusok elmozdulásaira, különösen az „osztály” fogalmának háttérbe szorulására és a „középosztályosodás” normatív nyelvének dominanciájára. A szerző értelmezésében ez nem pusztán terminológiai változás, hanem elemzési veszteség is egyben: az osztálynyelv visszaszorulásával a strukturális egyenlőtlenségek relációs magyarázatának lehetősége is beszűkült. E kettős beágyazásra támaszkodva a szerző az osztály fogalmá-

nak magyarázóerejét kívánja bemutatni a mai magyar társadalom szerkezeti folyamataival összefüggésben. A kötet újdonsága és erőssége éppen abban áll, hogy a rendszerváltás utáni évtizedekben gyakran háttérbe szoruló, illetve sokszor problematikusnak vagy magyarázóerejét vesztettnek tekintett osztályfogalmat ismét a középpontba állítja. Huszár elméleti, módszertani és empirikus érveket egyaránt mozgósítva kísérletet tett arra, hogy az osztályelemzés relevanciáját ne pusztán deklarálja, hanem vizsgálható és vitatható formában újraérvényesítse a hazai tudományos diskurzusban – és közvetve a tágabb nyilvánosság számára is.

A kötet felépítése következetesen kibontott érvelési ívként fogható fel. Az első bevezető fejezet kijelöli a központi kérdést: mennyiben határozza meg az osztályhelyzet a mai magyar társadalomban az életesélyeket és a cselekvési lehetőségeket, és hogyan kapcsolódnak egymáshoz az egyenlőtlenségek különböző formái. E programadó keret egyúttal kimondatlanul is vitába száll azokkal a megközelítésekkel, amelyek a hagyományos osztály- és rétegződési kategóriák korlátozott magyarázóerejéből kiindulva a társadalmi tagolódás új dimenzióira és csoportképző mechanizmusaira helyezték a hangsúlyt (pl. Hradil 1987; Kolosi 1987; Kovách–Kuczi–Jókuthy 2006). A szerző e megközelítésekkel szemben amellet érvelt, hogy az osztályelemzés – a marxi–weberi hagyományhoz kapcsolódva – olyan fogalmi nyelvet kínál, amely nemcsak leír, hanem magyaráz is: képes a társadalmi pozíciók közötti viszonyok és erőforrás-eloszlások szervező szerepét azonosítani, és ezáltal a különböző egyenlőtlenségi jelenségeket közös értelmezési keretbe rendezni. A kötet vállalása – az osztályfogalom relevanciájának empirikus igazolása a poszt szocialista kapitalizmus viszonyai között – ráadásul nem elszigetelt kutatói teljesítményként jelenik meg. A szerző előzményként bemutatta, hogy a kötet többéves kutatási programok, intézményi és nemzetközi együttműködések, valamint szakmai viták és visszajelzési folyamatok során jött létre. Ez a kontextus érzékelteti, hogy a mű empirikus és értelmező állításai nem zárt, egyéni gondolatmenet eredményeként születtek, hanem szakmai párbeszédekben formálódó érvelések.

A fejezetek előbb fogalmi és módszertani alapozással teremtenek keretet az empirikus elemzéshez, majd a szerző több, egymást kiegészítő dimenzió – az anyagi helyzeten, az életkörülményeken, a párválasztási szokásokon és a politikai viselkedésen – keresztül bontotta ki, miként ragadható meg a mai magyar társadalom osztályszerkezete és annak változása. A második fejezet az osztályelemzés elméleti hagyományát és a kortárs vitákat tárgyalja (különös tekintettel az elmélet és empiria viszonyára, illetve a fentebb már említett „osztály halála” tézis különböző változataira), egyben előkészítve az osztályfogalom empirikus operacionalizálásának dilemmáit.

A harmadik fejezet a magyar osztályszerkezet leírására vállalkozik: egyrészt a bourdieu-i mezőelmélet és tőkefajta logikáját mozgósítja az erőforrások strukturálódásának megragadására (Bourdieu 1999, 2002, 2008, 2010), másrészt a weberi (Weber 1987, 1998, 2009) és a marxi (Marx 1967, 1970, 1977; Marx–Engels 1974, 1975) hagyományhoz közelebb álló foglalkozási-munkaerőpiaci megközelítések felől értelmezi a szerkezeti átrendeződéseket. Emellett reflektál arra is, hogy e nézőpontok milyen módon egészíthetők ki egymást.

A további három fejezet a szerkezeti diagnózist kiterjeszti a társadalmi mobilitás (származás, osztályhatárok átjárhatósága), az osztály és a rend (vagyis a társadalmi megbecsülésen és az ehhez kapcsolódó életvitelen alapuló társadalmi tagolódás) összefüggéseire, valamint az osztályhelyzet és a politikai viselkedés kapcsolatának vizsgálatára. Ez az építkezés a kötet egyik erőssége: a társadalomszerkezet kérdését több mérési logikát alkalmazva vizsgálja; az erőforrások és pozíciók elemzését összekapcsolja a mobilitási mintázatokkal, a státuszkülönülés rendiesedő formáival, valamint a politikai beágyazottság kérdésével, és ezeken keresztül

igyekszik megmutatni az osztályhelyzet magyarázóerejét az életesélyek alakulásában.

A könyv további erőssége, hogy az elméleti keretezést nem pusztán szakirodalmi bevezetőként, hanem a későbbi empirikus állítások értelmezésének szorosan kapcsolódó előfeltételeként sikerül megfogalmaznia. Az osztályelméleti hagyomány bemutatásakor a szerző egyrészt a klasszikusokhoz (Marxhoz, Weberhez) nyúl vissza, másrészt a kortárs társadalomszerkezet-kutatás fő törésvonalait is úgy mutatja be, hogy azok a magyar empirikus elemzés számára releváns dilemmákként jelenjenek meg. Az „osztály halála” tézis tárgyalása ebben a keretben nem egyszerű cáfolat, hanem diagnózis: Huszár amellett érvelt, hogy az osztályfogalom rendszerváltást követő visszaszorulása mögött sokszor nem az egyenlőtlenségek elhalványulása, hanem fogalmi, mérési okok, valamint a közbeszédben és a nyilvánosságban elfogadott nyelvhasználat változása állnak, és hogy e visszaszorulás maga is társadalmi és tudományos jelenségként értelmezhető. Ez a kiindulópont összhangban áll a könyv több helyen egyértelművé tett törekvésével: az osztályfogalom érvényességét empirikusan vizsgálható kérdésként kezeli, és az alátámasztást a normatív pozíciók helyett az empirikus bizonyítás logikájára bízta. A keretezés meggyőzően állítja szembe a „középosztályosodás” gyakran ideologikusan terhelt nyelvét (pl. Századvég 2014; György 2024; György–Horváth–Molnár 2024) az osztályelemzés relációs logikájával, amely a pozíciók közötti viszonyokat és erőforrás-aszimmetriákat helyezi a magyarázat középpontjába. Huszár szerint a „középosztályosodás” hangsúlyozása a strukturális egyenlőtlenségek és a társadalmi elkülönülés vizsgálata helyett könnyen egy kíváncsi társadalmi célállapot felé tolja a fókusz, és ezzel háttérbe szoríthatja az esélykülönbségeket alakító mechanizmusok feltárását.

A könyv azon vállalása, hogy az osztály fogalmának magyarázóerejét több elméleti – például marxi, weberi és bourdieu-i – hagyomány szempontjait egyaránt figyelembe véve vizsgálja, módszertani kihívást is jelent. Az empirikus elemzéseknek ugyanis nemcsak azt kell megmutatniuk, hogy az osztályhelyzet mentén szisztematikus társadalmi különbségek rajzolódnak ki, hanem azt is, hogy a különböző elméleti megközelítések közül levezetett operacionalizációk milyen viszonyban állnak egymással: mennyiben rajzolnak ki hasonló társadalmi tagolódást, illetve milyen pontokon és miért vezetnek eltérő eredményekhez.

A kötet egyik fontos tudományos hozzájárulása, hogy az osztályelemzést nem egyszerű leírásra használja, hanem arra, hogy összekösse és együtt értelmezze az egyenlőtlenségek különböző területeit. Huszár szembelyezkedik azokkal a narratívákkal, amelyek az osztályszerkezetről való beszédet ideológiai okokból problematikusnak vagy a későmodern társadalmak komplexitása miatt analitikailag természetlennek tekintették (pl. Kovách 2006, 2017, 2024; Kovách–Kuczi–Jókuthy 2006). Ezzel szemben azt állítja: éppen e komplexitás közepette válik kulcskérdéssé, hogy a különböző egyenlőtlenségi dimenziók mennyiben konvergálnak, mennyiben rendeződnek stabil, egymást erősítő pozíciókba, és mindez milyen következményekkel jár az életesélyekre, a társadalmi cselekvésekre és a politikai magatartásformákra.

A könyv fő következtetései szerint a rendszerváltás és a 2010 utáni politikai fordulat ellenére a magyar osztályszerkezet alapvonásaiban meglepően stabil maradt. Az osztályok közötti egyenlőtlenségek a poszt-szocialista időszakban összességében erősödtek, miközben az egyenlőtlenségek különböző formái egyre inkább összekapcsolódtak, Huszár megfogalmazásában konzisztensebbé váltak: az egyének életkörülményei és életesélyei mind nagyobb mértékben magyarázhatók az osztályszerkezetben elfoglalt pozíciójukkal. Ezzel párhuzamosan a társadalmi mobilitás relatív esélyei kedvezőtlenebbül alakultak: a mobilitási mintázatok és a származási osztályhelyzet tartós, az életpályát végigkísérő hatása (a származás „hosszú árnyéka”) arra utalnak, hogy az osztálypozíciók generációk közötti újratermelődése erős. Mindez azt is jelenti, hogy a meri-

tokratikus narratívák – vagyis az a közbeszédben és szakpolitikai gondolkodásban gyakori értelmezés, amely az életutak alakulását elsősorban egyéni érdemekhez és teljesítményhez köti, alul becsülve a származásból eredő strukturális kötöttségeket – legfeljebb korlátozottan írják le a hazai valóságot. Az osztályhatárok nemcsak anyagi értelemben, hanem státusz és életmód szintjén is megerősödtek, rendiesedtek: a presztízs-, a fogyasztási és a homogám – vagyis a hasonló társadalmi helyzetűek közötti – párválasztási mintázatok egyaránt a társadalmi elkülönülés mindennapi mechanizmusaira mutatnak rá.

Bár az osztályhelyzet és a pártpreferenciák között kimutatható a kapcsolat, a politikai verseny Magyarországon a rendszerváltást követően többnyire nem az osztálykonfliktusok nyelvén szerveződik. A növekvő egyenlőtlenségek ellenére az osztálykülönbségekről szóló nyilvános beszéd és a pártok érdekkonfliktus-kezeletése részben háttérbe szorul és a megosztottság inkább más törésvonalak (pl. nemzeti szuverenitás, környezetvédelem, bevándorlás stb.) mentén válik láthatóvá. Ebben a kontextusban a pártok támogatói táborai nem egy-egy társadalmi osztály érdekeinek politikai képviselőit építik fel, hanem szélesebb, több réteget is átfogó koalíciók formáját ölthetik, amelyeket gyakran közös elutasítások és alternatív konfliktuskeretek tartanak össze, illetve kialakulásukhoz hozzájárulhatott a kedvező konjunktúrális környezet hatása is.

A kötet Wright (2005) tipológiájára támaszkodva hangsúlyozza, hogy az osztály fogalma különböző típusú kutatási kérdésekben szolgálhat magyarázó keretként: értelmezhető az anyagi egyenlőtlenségek elosztási pozícióinak leírásaként, a szubjektív csoportazonosítás keretként, az életesélyek magyarázataként, antagónisztikus konfliktusok törésvonalaként, a történeti változások értelmezési sémájaként, illetve emancipációs kérdések vonatkozásában. Huszár e lehetséges irányok közül jelölte ki saját vizsgálati fókuszát: a könyv első sorban arra a kérdésre koncentrál, hogy mi magyarázza az életesélyekben és az anyagi helyzetben megmutató egyenlőtlenségeket. Ebben az értelemben az osztályfogalom nem univerzális magyarázat, hanem olyan elemzési keret, amely a kiválasztott – mindenekelőtt az életesélyekre irányuló – kérdésfelvetésben ad koherens, empirikusan ellenőrizhető és vitára nyitott értelmezéseket.

A kötetet elsősorban a társadalmi rétegződés, az egyenlőtlenségek és a mobilitás iránt érdeklődő olvasóknak ajánlom. Erénye, hogy az osztályfogalom körüli elméleti és módszertani vitákat a magyarországi empirikus folyamatokhoz köti, így egyszerre ad fogalmi tájékozódási pontot és értelmezési keretet a rendszerváltás utáni társadalomszerkezet alakulásának megértéséhez. A kötetet a szociológus szakmai közösségnél tágabb kör is haszonnal forgathatja (például politológusok, közgazdászok, szociálpolitikusok), mert a magyar társadalom működéséről olyan integrált képet ad, amely több szakterület vizsgálati szempontjaihoz is kapcsolódik. A könyv oktatási célra is jól alkalmazható: rétegződés, mobilitás, politikai vagy életmód-szociológia kurzusokban a fejezetek akár önmagukban is tárgyalhatók.

A kötet legfőbb erénye, hogy vitára ösztönöz: az osztályfogalom relevanciáját nem adottságként kezeli, hanem empirikus kérdésként teszi próbára. Ezzel a szerző hozzájárul ahhoz, hogy az osztályról szóló viták a normatív pozíciók helyett inkább a fogalmi és módszertani döntések, valamint azok mérhető, adatokban megjelenő következményei alapján legyenek lefolytathatók. A szerző deklarált célja is ez volt: az osztályról szóló, gyakran ideologikusan terhelt vitákat elmozdítani a fogalmi tisztázás és az empirikus alátámasztás irányába. A kötetet éppen ezért vitaindítóként különösen ajánlom azoknak, akik az osztály relevanciáját megkérdőjelezzik, és a gyakorlat talaján – adatokkal és alternatív magyarázatokkal – készek vitába szállni a könyv érvelésével.

HIVATKOZÁSOK

- Atkinson, A. B. (2015) *Inequality: What Can Be Done?* Harvard University Press.
- Beck, U. (2003) *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Bourdieu, P. (1999) Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum, 156–177.
- Bourdieu, P. (2002) Társadalmi tér és szimbolikus tér. In *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, P. (2008) *Distinction: a social critique of the judgement of taste*. New York: Routledge.
- Bourdieu, P. (2010) A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In Angelusz R. – Éber M. Á. – Gecser O. (szerk.) *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar, 165–178.
- Clark, T. N. – Lipset, S. M. (1991) Are Social Classes Dying? *International Sociology*, 6(4), 397–410. <http://dx.doi.org/10.1177/026858091006004002>.
- Goldthorpe, J. H. – Lockwood, D. – Bechhofer, F. – Platt, J. (1975) *The affluent worker in the class structure*. London: Cambridge University Press.
- György L. (2024) *A középosztály forradalma. Meritokratikus stratégia a 21. századra*. Budapest: György László szerzői kiadása.
- György L. – Horváth G. – Molnár D. (2024) Meritokratikus gazdaságpolitikák a középosztályosodás szolgálatában. *Pénzügyi Szemle*, 70(1), 9–28. http://dx.doi.org/10.35551/PFQ_2024_1_1.
- Hadas M. (1990) Marxizmus és makroszociológia: Kritikai adalékok két évtized hazai struktúrakutatásához. *Replika*, 1, 3–15.
- Hradil, S. (1987) *Sozialstrukturanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Huszár Á. (2025) Class Voting in Illiberal Hungary. *Europe-Asia Studies*, 77(5), 750–772. <https://doi.org/10.1080/09668136.2025.2511055>
- Kolosi T. (1987) *Tagolt társadalom: struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Kovách I. (2006) Paradigmaváltás, társadalmi szerkezet és egyenlőtlenség. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek: Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség. Szociológiai tanulmányok*. Budapest: Napvilág, 11–18.
- Kovách I. (2017) Fogalmak és megközelítések. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest, Szeged: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale, 7–20.
- Kovách I. (2024) Egyenlőtlenség és integráció: Foglalkozási osztályok, integrációs rétegek, polgárosodás csoportok, fragmensek. In Kovách I. (szerk.) *Integráció, egyenlőtlenség, polgárosodás. A magyar társadalom a 2020-as évek elején. I. kötet*. Budapest: HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont, 11–40.
- Kovách I. – Kuczi T. – Jókuthy E. (2006) Az osztályok, a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásának állapotáról és megújításának a szükségességéről. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi Metszetek: Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség. Szociológiai tanulmányok*. Budapest: Napvilág, 19–39.
- Marx, K. (1967) *A tőke*. 1. kötet. *A politikai gazdaságtan bírálata*. Budapest: Helikon.
- Marx, K. (1970) *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest: Kossuth.
- Marx, K. (1977) *A gothai program kritikája*. Budapest: Kossuth.
- Marx, K. – Engels, F. (1974) *A német ideológia*. Budapest: Magyar Helikon.
- Marx, K. – Engels, F. (1975) A Kommunista Párt kiáltványa. In *Marx és Engels válogatott művei*. 1. kötet. Budapest: Kossuth, 137–164.
- Nisbet, R. A. (1959) The Decline and Fall of Social Class. *The Pacific Sociological Review*, 2(1), 11–17. <http://dx.doi.org/10.2307/1388331>.
- Pakulski, J. – Waters, M. (1997) The Death of Class. *Capital & Class*, 21(2), 192–193. <http://dx.doi.org/10.1177/030981689706200114>.
- Piketty, T. (2015) *A tőke a 21. században*. Budapest: Kossuth.
- Schulze, G. (2000) Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása. *Szociológiai Figyelő*, 15(1–2), 135–157.

- Standing, G. (2011) *The precariat: the new dangerous class*. London: Bloomsbury.
- Századvég (2014) Erős középosztály – erős Magyarország. *Nemzeti Érdek*, 7–8.
- Weber, M. (1987) *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1*. Budapest: KJK.
- Weber, M. (1998) *Tanulmányok*. Budapest: Osiris.
- Weber, M. (2009) Hatalommegosztás a közösségen belül. Osztályok, rendek, pártok. In *Politikai szociológia. Politikai közösségek. Az uralom*. Budapest: Helikon, 49–71.
- Wright, E. O. (2005) *Approaches to class analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511488900>

CELEBHATÁS: SZALÁH ÉS A MUSZLIMELLENESSÉG CSÖKKENÉSE

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2026.2.94>

Cikkazonosító: e202623

Azon meggyőződésünktől hajtva, hogy a túlzásba vitt specializáció, a semmiről való mindentudás irányába mutató szakszerűség eluralkodása árt a szakmának, Hajdu Gáborral, Huszár Ákossal és Illéssy Miklóssal évek óta közösen áttanulmányozunk és megvitatunk olyan tanulmányokat, amelyeknek szinte semmi köze nincs ahhoz, amit kutatunk. Úgy is lehet ezt mondani, hogy munkánkban nem használható, felesleges műveket olvasunk. Ám közben sokat tanultunk belőlük (s nem csupán eredményeikből, de hibáikból is!), s úgy vélem, hogy talán érdemes ezekre a művekre felhívni mások figyelmét is, ezért elhatároztam, hogy a beszélgetéseink alapján készülő kritikai ismertetést ebben a rovatban közreadom.

A választott művek között lehetnek olyanok, amelyek túllépnek a szociológia konvencionális keretein, s pszichológiai, politológiai, közgazdasági vagy antropológiai elméleteket taglálnak és módszereket alkalmaznak. Úgy gondolom azonban, hogy ez a tudatos „lazaság” helyénvaló, ha komolyan vesszük a szociológia eredeti jelentését: társadalomtudomány.

A kiválasztott művek általában műhelytanulmányok, s nem ezek megjelent változatai. Úgy gondolom ugyanis, hogy mivel nem szakirodalmi összefoglalót, hanem kritikai elemzést készítek, ezért a befejezetlenség, a csiszolatlanság, a nyersesség nem hátrány. Természetesen azok számára, akik kíváncsiak a művek végső változatára, az ehhez vezető linket (amennyiben ez már elérhető) minden esetben megadom.

Az itt vizsgált kiváló mű² egyetlen, a címben megfogalmazott kérdésre keres választ: Csökkenhet-e egy celeb hatására az előítéletesség mértéke? A tanulmány szerzői a kérdés megválaszolására a Liverpool csatárának, Mohamed Szaláh-nak a példáját elemezték, még hozzá módszertanilag kifinomult és elméletileg igényes módon.

¹ ELTE Társadalomtudományi Kar; ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Kutatóintézet.

² Marble, W. – Mousa, S. – Siegel, A. A. (2021) Can exposure to celebrities reduce prejudice? The effect of Mohamed Salah on Islamophobic behaviors and attitudes. *American Political Science Review*, 115(4), 1111–1128. <https://doi.org/10.1017/S0003055421000423>

KI SZALÁH?

Nem teljes életrajzot vagy egy futballista teljesítményét méltató/kritizáló értékelést készítettem, hanem kiválogattam azokat a Szaláh-jellemzőket, amiket később az eredmények értelmezéséhez fontosnak tartottam:³ a teljesítmény kimagasló színvonalát, a többségi társadalomban előítélettel sújtott vallás gyakorlásának jól látható módját, illetve a többségi társadalom értékrendjébe jól illő családi életet:

1. Szaláh (Mohamed, „akit mindenki csak „Mo”-nak hív”) a Liverpool 34 éves csatára. 2017 óta a Liverpoolban focizik és tagja az egyiptomi válogatottnak. Ő volt a csapat legdrágább játékosa: 435 mérkőzésen játszott és 255 gólt lőtt (ami a klub történetében a harmadik legtöbb). Kétszeres angol bajnok, de volt FA- illetve ligakupa-győztes, és 2018-ban tagja volt a Bajnokok Ligáját elnyerő csapatnak is. Négyyszer nyerte el a legtöbb gólt érő aranycipőt, háromszor volt az év angol, kétszer pedig afrikai labdarúgója. A hírek szerint 2026-ban távozott a klubból⁴, a piaci értéke (két sérülés után is) közel 30 millió angol font. 2017 óta egyszer kapott piros, kevés alkalommal (mindössze tízszer, tehát évente kb. egy alkalommal) sárga lapot. A fentiek alapján (egy – persze nem létező – médiafogyasztó átlagszurkoló értékrendjét elképzelve) Szaláh celebsége jól érthető, hiszen csatár (ami eleve egy futballcsapat legmenőbb „beosztása”), nagy „gólvágó” (márpedig a focit gólrá játsszák), mindezt egy élcsapat sikeres periódusában teszi. Nyilván nem rontja népszerűségét az, hogy sokat játszik, s alig szabálytalankodik (amit persze részben csatári pozíciója (különösen, hogy szélsőt játszik) is befolyásol, illetve hogy sok pénzt ér.
2. Gyakorló muszlim, aki betartja a vallás étkezési előírásait, s gólörömet is a hagyományos földreborulós imádság (*szudzszúd*) formájában fejezi ki, de van karácsonyfájuk is. Azaz, vallásos, és hitét vállalja is, ám ezt ötvözi a többségi társadalom által megbecsült ceremónia elfogadásával, ami az integritás és az integritás egyidejű megvalósulása.
3. Tizenhárom éve rendezett családi életet él gyerekkori szerelmével. Két lánya van. Ramadan idején hazalátogatnak az egyiptomi faluba, ahol születtek, s melyet anyagilag is támogatnak (az iskolát, az öntözőrendszert és a mentőállomást). Vagyis, nukleáris családmódban él, feleségéhez hű, és gyerekeit szereti. Ugyanakkor hű a gyökereihez is, s ezt nem üres gesztusokkal, hanem anyagi segítséggel (de nem fegyverekkel, hanem szociális jellegűekkel) fejezi ki.

A KONTAKTHIPOTÉZIS ÉS A 2.0-ÁS VÁLTOZAT: A PARASZOCIÁLIS ELMÉLET

Az 1950-es években szociálpszichológusok vetették fel, hogy az előítéletesség nem légüres térben létező egyéni jelenség, hanem összefügg a személyt körülölelő világban végbemenő folyamatokkal, egyebek között azzal, hogy az illető ismer-e az adott kisebbségbe tartozó embert. Egy szociálpszichológiai alpműben (magyarul: Allport 1957) a szerző ezt úgy fogalmazta meg, hogy a személyes ismerősök létezése csökkenti az előítéletes gondolkodás esélyét. Egy kétezres évek elején született elemzésükben Pettigrew és Tropp (2006) több mint 500 empirikus tanulmány következtetéseit tekintették át, amelyek egyrészt igazolták a kontakthipotézist, másrészt továbbfejlesztették annak más szociológiai és pszichológiai tényezőkkel való összefüggé-

³ Az életrajzvázlat készítése során a következő forrásokat használtam: https://hu.wikipedia.org/wiki/Mohamed_Szal%C3%A1h, <https://www.liverpoolfc.com/news/mohamed-salah-leave-liverpool-end-season> (ehhez a március végi bejegyzéshez több mint három és félmillió „like” és több mint 170 ezer komment tartozik az Instagramon). <https://www.soccerway.com/player/salah-mohamed/08FBycgB/>, <https://www.liverpoolecho.co.uk/sport/football/football-news/mohamed-salabs-wife-sister-agent-33653960>

⁴ Azóta meg is érkezett Törökországba, ahol fáraóként fogadták <https://telex.hu/sport/2026/08/06/mohamed-salah-trabzonspor-fogadtatas>

séről való gondolkodást.

Magyarországi kutatások is igazolták az elméletet, de felhívták a figyelmet arra is, hogy a személyes kapcsolatok előítéletességre gyakorolt hatása távolról sem tekinthető általánosnak. Így Dencső és Sik (2007) azt találták, hogy míg a menekültek esetében a személyes ismeretség csökkentette az előítéletesség mértékét, ugyanilyen hatás nem volt kimutatható a homoszexuálisok és a romák esetében, továbbá hogy a kapcsolat hatása a lakóhely és az életkor függvényében is eltérő lehet.

Szalai és Simonovits (2012) ezzel szemben azt találták, hogy a zsidók, az afrikaiak, az arabok, a kínaiak és a cigányok esetében egyaránt kimutatható, hogy az adott származású ismerős léte jelentősen megnöveli a gyerek ebből a társadalmi csoportból származó gyerekekkel való barátkozásának támogatottságát.

Manapság, mikor a média már nem a nyomtatott sajtót, a rádiót és a televízió egy kezdetleges változatát jelenti, hanem csatornák (köztük az új hírek folyamatos megtermelésére szakosodott csatornák) száza- it, internetes felületek ezreit és influenszerek sokaságát, ahonnan gondolatok és termékek értékesítésével bombázzák a népet, megteremtődött az igény a celebre, pontosabban a celeb folyamatos (újra meg újra) termelésére. Ebben a helyzetben létrejött a „nem valóságos személyes ismerős”, aki részévé vált minden- napjainknak, befolyásolja gondolkodásunkat, meghatározza nézeteinket stb. Ehhez a fiktív személyes ismerőshöz való viszonyt kutatja az eredeti kontaktelmélet kiterjesztéseként a 2.0-ás változat, vagyis a paraszociális kontaktelmélet.

Ez az elmélet azt vizsgálja, hogy a tömegkommunikáció által „előállított” fiktív ismerősök hatnak-e értékrendünkre, illetve leszűkítve az eredeti kontaktelmélet kérdéskörére:⁵ a valamilyen védett tulajdonságú celebek mint fiktív személyes ismerőseink, csökkentik-e az előítéletességünket az adott csoporttal szemben.

A jelenséget már az 1950-es években leírták, de az igazi alapl mű (Schiappa–Gregg–Hewes 2005) csak a huszonegyedik század elején íródott meg. Az ennek kapcsán megszületett empirikus kutatások ugyanolyan következtetésekre jutottak, mint az eredeti kontaktelmélet, vagyis a „kisebbségi” celebekkel való fiktív viszony is csökkenti az előítéletességet, részben mert a pozitív megjelenítés hatására megnő az esélye, hogy az adott kisebbség többi tagját is kedvezőbb színben lássuk, részben, mert ha azt tapasztaljuk, hogy sokan mások is így érznek, akkor ez számunkra is megkönnyíti a szimpátia érzését.⁶

EGY SZÉPSÉGES PÉLDA

Elemzésem egy olyan tanulmányról szól, amely azt vizsgálja, hogy vajon – a paraszociális elméletnek megfelelően – egy muszlim vallású focistaceleb csökkenti-e csapata szurkolótáborának előítéletességét. A választ többféle módszer alkalmazásával kísérelték meg a szerzők, s tovább növeli elemzésük érvényességét, hogy az elemzés során erős önkritikával kezelték a megszülető válaszokat.

A tanulmány elején felsorolt jellemzők alapján a főszereplő celebségét igazolni lehetett. Ennek alapja a focista tehetsége, amit egy 2018-ban, a Liverpool (és benne Szaláh) sikeres időszakának kezdetén született szurkolói versikével támasztottak alá, amely szabad fordításban így hangzik:

⁵ Amennyiben az ellentétes hatás, hogy a média növelni tudja az előítéletesség mértékét, nem tárgya az elemzésnek.

⁶ Kutatások sokféle előítélettel sújtott csoport esetében kimutatták a fenti hatást (feketék vagy afrikai amerikaiak, melegek, migránsok, muszlimok stb. https://en.wikipedia.org/wiki/Parasocial_contact_hypothesis).

*Mohamed Szaláh egy ajándék, forrása Allah,
Úgy lövi a gólokat, hogy az már unalmas,
Maradj velünk, Mohamed, te hatalmas.*

Továbbá Szaláh esete megfelel a szakirodalomban szereplő – a paraszociális hatást kiváltó/megerősítő – három kritérium mindegyikének: a jelenség hosszabb időn keresztül ismétlődjön, az üzenet pozitív tartalmú legyen, és a kisebbséghez tartozás egyértelműen legyen megjelenítve. Márpedig, mint már írtam, Szaláh évekig a csapat egyik kiválósága volt, szerepét a média döntő mértékben pozitívan mutatta be,⁷ s nem csupán a neve teszi egyértelművé muszlim származását, de mindig a muszlim vallás előírásainak megfelelően és nyilvánosan fejezte ki gólörömét a pályán.

A feltételezett proszociális hatás meglétét három módszerrel tesztelték: a gyűlöletbűntettek számának és a szurkolók Instagramon küldött muszlimellenes tweetjei számának változása alapján, illetve a szurkolótábor leglelkesebb csoportjában végzett kísérlet segítségével.

Az alkalmazott módszerek és a kapott eredmények – a szerzők által is felsorolt korlátai – a következők voltak:

- A gyűlöletbűntettek rendőrség által gyűjtött statisztikájának elemzése egy nagyon szépen felépített kutatási dizájnra alapul és kivitelezése sem hagy komoly kívánnivalót maga után. A modell a rendőrség statisztikájának idősoros elemzésén alapul, amit két szakaszra osztottak: egy Szaláh megjelenése előtti és egy megjelenése utáni időszakra. A liverpooli rendőrség kontrollcsoportjaként az ettől távolabbi városok (ahol feltételezésük szerint gyéresebb a Liverpool-drukkerek gyakorisága) rendőrségeinek statisztikáit használták, s azt feltételezték, hogy ez utóbbiakban nem mutatható ki a Szaláh-hatás. A feltételezés értelemszerűen az volt, hogy a Szaláh megjelenése előtti időszakhoz képest Szaláh megjelenése után csökkent a gyűlöletbűntettek száma, illetve hogy ez a változás csak (inkább?) helyben érvényesült, ahol nagy a hazai drukkolók sűrűsége.⁸

Az elemzés kivitelezésével kapcsolatos fenntartásaim okai a következők: az egyik gond, hogy a megke- resett 39 rendőrség közül csak 25 adatait tudták elemezni, következésképpen a kontrollcsoport adatai ismeretlen mértékben torzítottak lehetnek. A másik, hogy a rendőrségi statisztika egyik legmegbízha- tatlanabb eleme, hogy mit tekintenek gyűlöletbűncselekménynek, mert ebbe a bűnözési kategóriába csak az tartozik, ha az elkövetés fő oka a gyűlölet volt. Továbbá ezek ritka események, ráadásul kevere- dik bennük az etnikai alapú gyűlölet minden más gyűlölködéstípussal (például a nők elleni erőszakkal), végezetül az etnikai alapú bűnözésnek is csupán egy része irányult a muszlimok ellen.

A modellszámítás vázlata az volt, hogy a Szaláh előtti időszakra vonatkozóan megbecsülték a muszli-

7 Tegyük hozzá, azok a reklámok, amelyekben szerepelt, s amelyek a szakirodalom szerint sokban tudják fokozni a nézők körében való ismertséget és rajongást, a többség által kedvelt termékek voltak (Pepsi, Adidas, Vodafone).

8 A nagyon gondosan kivitelezett online módszertani függelékben (<https://www.cambridge.org/core/journals/american-political-science-review/article/can-exposure-to-celebrities-reduce-prejudice-the-effect-of-mohamed-salah-on-islamophobic-behaviors-and-attitudes/A1DA34F9F5BCE905850AC8FBAC78BE58#supplementary-materials>) sem találtunk utalást arra, hogy a kontrollcsoporton belül tettek-e kísérletet a szerzők a kontrolllelemzés Liverpooltól való távolsággal vagy a Liverpool-szurkolók helyi sűrűségével való további finomítására. Az ugyanakkor példamutató, hogy a londoni és manchesteri terroresemények (amik Szaláh megjelenésével egybeestek) esetleges hatására gondoltak, s ezért olyan modellt is kidolgoztak, amelyben ezek a régiók nem szerepeltek. Eltérő eredményt ez a modell az alapmodellhez képest nem eredményezett. Ugyanakkor az a tény, hogy ebben a régióban magas a potenciálisan ellendrukker Everton-szurkolók sűrűsége is, nem tesz jót az adatok belső érvényességének.

mellenességgel feltehetően összefüggő tényezők hatását, s ezt rávetítették a poszt-Szaláh időszakra. Ezután egy Szaláh létét megjelenítő változót is hozzáadtak a modellhez, s azt nézték, hogy ez hatott-e, s ha igen, hogyan, a poszt-Szaláh időszakban a gyűlöletbűncselekmények gyakoriságára. Azt találták, hogy – miközben a vizsgált időszakban a bűncselekmények tizennégy fajtájának a gyakoriságára nem hatott ez a változó – a gyűlöletbűncselekmény gyakoriságát csökkentette. Ez azt sejteti, hogy nem a bűnözés általános javulása magyarázza a Szaláh-jelenséget.

- A második mérési megoldással már nem a teljes lakosság körében, hanem csupán a Twitterhasználó futballrajongók, s közöttük a Liverpool-szurkolók körében vizsgálták a Szaláh-jelenséget. A mérés lényege az volt, hogy a szurkolók Twitterüzenetein belül nézték, hogy Szaláh megjelenésével csökkent-e a muszlimellenes üzenetek aránya. Ezzel a módszerrel a kutatók a muszlimellenesség egy hétköznapi és ezért nagyobb körben (15 millió *tweet*-et vizsgáltak) megjelenő formáján keresztül vizsgálták a Szaláh-hatást. A feltételezés az volt, hogy a 11 milliósra becsült liverpooli tábor esetében a Szaláh-hatás erősebben érvényesült, mint a Manchester United (19 millió), az Arsenal (14 millió), a Chelsea (12 millió), a Manchester City (6 millió) vagy a helyi rivális Everton (kevesebb mint 2 millió) táborában.⁹ A számítások eredménye hasonló lett az előző modelléhez: a poszt-Szaláh időszakban alacsonyabb lett a muszlimellenesség mértéke, mint a pre-Szaláh időszakban, s ez a trend a többi klub szurkolói esetében nem volt megfigyelhető.
- A harmadik mérés egy kérdőívbe ágyazott kísérlet (Koltai–Sik–Simonovits 2015) volt. Ennek során egy még szűkebb körben (olyan Liverpool-rajongók körében, akik a Facebookon jelentkeztek, hogy egy kisebb pénzösszeg fejében kitöltenek egy olyan kérdőívet, amelyben csak olyan állítások szerepeltek, amelyek Szaláh-t pozitívan jellemezték). A kérdőívben szereplő állítások abban tértek el egymástól, hogy hogyan szerepelt bennük Szaláh: mint (angliai) migráns vagy mint a muszlim közösség tagja. Ily módon nem azt vizsgálták, mint az első két mintán, vagyis hogy csökkent-e a muszlimellenesség mértéke, hanem Szaláh pozitív megítélésének a kontextusára voltak kíváncsiak. Azt találták, hogy abban a részmintában, ahol az állítások azt hangsúlyozták, hogy Szaláh vallásos, ott a többi részmintához képest picinykét magasabb volt az iszlám vallás iránti tolerancia, vagyis a Szaláh által képviselt közösség egészére kiterjedt Szaláh pozitív hatása.

A tanulmány összefoglalásában a szerzők egyfelől igazolva látták a paraszociális elméletet, másfelől más példákkal összevetve – Kapernick az amerikai futballban (aki az afrikai amerikaiakkal szembeni diszkrimináció és rendőri erőszak ellen tiltakozott azzal, hogy letérdelt az amerikai himnusz alatt) vagy Özil a Bundesligában (aki előbb politikai nyilatkozatával, majd azzal, hogy a német futball irányítóit faji diszkriminációval vádolta) – azt is hangsúlyozták, hogy ez akkor működőképes, ha a celeb elkerüli a megosztó politikai nézetek megjelenítését.

⁹ Ebből a halmazból válogattak ki véletlenszerűen klubonként 10 000, összesen 60 000, az Egyesült Királyságban élő, s már Szaláh megjelenése előtt is twitterező szurkolót. A tweetekből kiválogatták azokat, amelyekben a muszlim vallással kapcsolatos fogalmak megtalálhatók voltak, majd ezekből kiszűrték azokat, amelyekben a muszlimellenesség tetten érhető volt.

TOVÁBBGONDOLANDÓK

Izgalmas kérdés, hogy mennyiben kultúra- és/vagy politikaikontextus-függő a celebhatás. A mi esetünkben a tanulmány külön alfejezetet szentel az angliai kontextus elemzésének. Legfőbb megállapításai a következők: az 1980-as évek óta a kisebbségekkel szembeni intolerancia csökkent, de a 2001-es terrorcselekmények (és az azóta előfordult angliai terrorcselekmények) miatt a muszlimokkal szembeni ellenségeség megnőtt, amit a médiatartalmak növekvő muszlimellenessége is fokozott. Nem meglepő, hogy 2017 közepéig (mielőtt Szaláh Liverpoolba igazolt) a közvéleménykutatások egyre nagyobb muszlimellenességet mutattak, s a munkaügyi (és lakáspiaci) diszkriminációs adatok, illetve a rendőrség gyűlöletbűntett-statisztikái is a muszlimokkal szembeni előítéletek elterjedtségére utaltak.

Belátható, hogy noha a mű alapjául szolgáló elmélet fontos (s a jövőben várhatóan egyre fontosabb lesz), továbbá az alkalmazott három mérési eljárás nagyon gondosan lett végrehajtva, a kapott eredmények belső érvényessége és összehasonlíthatósága korlátozott.

Ugyanakkor a szerzők azon érve, hogy az eredmények hasonlósága elégséges az elmélet igazolásához, számomra elfogadhatónak tűnik, az elemzés alapján pedig újabb izgalmas kérdések fogalmazhatók meg. Például: Mennyire tartós a celebhatás? A vizsgált esetre vonatkoztatva: Mi lesz, ha Szaláh rosszul játszik (vagy/és viselkedik), illetve (ami már be is következett), ha távozik a csapattól?

HIVATKOZÁSOK

Allport, G. W. (1957) *Az előítélet*. Budapest: Gondolat.

Dencső B. – Sik E. (2007) Adalékok az előítéletesség mértékének és okainak megismeréséhez a mai Magyarországon. *Educatio*, 16, 50–66.

Koltai J. – Sik E. – Simonovits B. (2015) A kvanti-kvali áldilemmán túl. *Szociológiai Szemle*, 25(2), 31–49.

Pettigrew, T. F. – Tropp, L. R. (2006) A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), 751–783. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.5.751>.

Schiappa, E. – Gregg, P. B. – Hewes, D. E. (2005) The parasocial contact hypothesis. *Communication Monographs*, 72(1), 92–115. <https://doi.org/10.1080/0363775052000342544>

Szalai B. – Simonovits B. (2012) A személyes ismerős léte és a társadalmi távolság kapcsolata. In Sik E. – Simonovits B. (szerk.) *Abena, Sára, Chen és Ali esélyei Magyarországon*. Budapest: Társi, 44–67.

Elérhető: http://www.tarki.hu/hu/research/migrants/tarki_eia_tanulmanyok_2011.pdf [Letöltve: 2026-08-10].

SZELÉNYI IVÁN (1938–2026) PÁLYÁJA A MODERN MAGYAR SZOCIOLÓGIA KONTEXTUSÁBAN

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2026.2.101>

Cikkazonosító: e202624

ABSZTRAKT

A tanulmány Szelényi Iván szakmai életútján keresztül vizsgálja a magyar szociológia 1960 és 2026 közötti intézményi, politikai és nemzetközi átalakulásait. Művei, interjúi és szakirodalmi elemzések alapján arra keresi a választ, hogy Szelényi elméleti és empirikus munkássága, valamint tudományszervező tevékenysége miként járult hozzá a hazai szociológia fejlődéséhez és nemzetközi beágyazódásához, illetve hogyan formálták pályáját a tudományos mező politikai és intézményi feltételei. Az elemzés három korszakot különít el. Az első Szelényi szociológussá válását, város- és lakásszociológiai kutatásait, kritikai pozíciójának kialakulását és 1975-ös kényszerű emigrációját tárgyalja. A második az emigráció éveiben kibontakozó nemzetközi pályáját, továbbá a redistributív egyenlőtlenségek, az értelmiség osztályhatalma és a megszakított polgárosodás elméletének kidolgozását elemzi. A harmadik a rendszerváltás utáni hazai visszakapcsolódását, valamint a posztkommunista osztály- és elitképződés, a társadalmi kirekesztés és az illiberális kapitalizmus vizsgálatát mutatja be. A tanulmány fő állítása, hogy Szelényi magyar szociológiában betöltött szerepe a belső intézményi tagság, a kényszerű kívülállás és a transznacionális közvetítés változó konfigurációjaként értelmezhető.

Kulcsszavak: Szelényi Iván, magyar szociológia, szociológiatörténet posztkommunista kapitalizmus

THE CAREER OF IVÁN SZELÉNYI (1938–2026) IN THE CONTEXT OF MODERN HUNGARIAN SOCIOLOGY

ABSTRACT

This article examines the institutional, political and international transformations of Hungarian sociology between 1960 and 2026 through the professional trajectory of Iván Szelényi. Drawing on Szelényi's scholarly works, interviews and secondary literature, it asks how his theoretical and empirical research and his academic organizational activities contributed to the development and international embeddedness of Hungarian sociology, and how the political and institutional conditions of the scholarly field shaped his career. The analysis distinguishes three periods. The first traces Szelényi's formation as a sociologist, his research on urban development and housing, the emergence of his critical position and his forced emigration in 1975. The second examines his international career in exile and the development of his theories of redistributive inequalities, the class power of intellectuals and interrupted embourgeoisement. The third discusses his renewed involvement in Hungarian sociology after the regime change and his research on post-communist class and elite formation, social exclusion and illiberal capitalism. The article argues that Szelényi's role in Hungarian sociology can be understood as a shifting configuration of institutional membership, forced externality and transnational mediation.

Keywords: Iván Szelényi, Hungarian sociology, history of sociology, post-communist capitalism

¹ ELTE Társadalomtudományi Kar, Társadalomelmélet Tanszék.

SZELÉNYI IVÁN (1938–2026) PÁLYÁJA A MODERN MAGYAR SZOCIOLÓGIA KONTEXTUSÁBAN

Szelényi Iván 2026. augusztus 3-án, 88 éves korában, hosszan tartó betegséget követően hunyt el. Halálakor a Yale University William Graham Sumner emeritus professzora, az NYU Abu Dhabi Max Weber emeritus professzora, az MTA rendes és a TÁRKI igazgatósági tagja volt. Szakmai pályája csaknem hat évtizeden keresztül kapcsolódott a magyar szociológia történetéhez. Életútja a szociológia 1960-as évekbeli intézményesülési folyamatától az államszocialista társadalom kritikai elemzésén és a nemzetközi akadémiai pályán át egészen a rendszerváltás utáni magyar társadalom vizsgálatáig ível. Az MTA megemlékezése Lukács György, Heller Ágnes és Kornai János mellett az elmúlt száz év nemzetközileg legjelentősebb magyar társadalomtudósai közé sorolta.²

Szakmai életútjának elemzése ezért nem csupán egy kiemelkedő szociológusi életmű rekonstruálására ad lehetőséget, hanem annak vizsgálatára is, hogy a tudományos teljesítményt és a kutatói pozíciókat miként alakították a magyar szociológiai mező intézményi átalakulásai, politikai feltételei és nemzetközi kapcsolatai. A tanulmány ennek megfelelően két, egymással összefüggő kérdésre keresi a választ. Egyrészt azt vizsgálja, hogy Szelényi elméleti és empirikus munkássága, valamint intézményépítő, oktatói, kapcsolatépítő és tudományszervező tevékenysége miként járult hozzá a magyar szociológia szakmai teljesítményéhez és nemzetközi beágyazódásához. Másrészt arra kérdez rá, hogyan változott Szelényi helyzete és szerepe a hazai, majd a nemzetközi szociológiai mezőben, és e változások miként kapcsolódtak a tudományterület intézményi és politikai feltételeinek átalakulásához. A források feldolgozása során az eredetileg elsősorban életmű- és hatástörténeti megközelítés a kölcsönös összefüggések vizsgálatával egészült ki. Nemcsak az vált fontossá, hogy Szelényi miként alakította a magyar szociológia kutatási irányait, intézményeit és nemzetközi kapcsolatait, hanem az is, hogy a hazai szociológiai mező intézményi lehetőségei és korlátai, politikai függései és konfliktusai miként formálták kutatói pályáját, szakmai identitását, érdeklődését és elméleti orientációját. E kölcsönhatások időbeli változását a tanulmány három korszak elkülönítésével elemzi:

- 1960–1975: Szelényi és a magyar szociológia újjászerveződése – a „pasaréti úri fiú” identitásától a baloldali társadalomkritikáig.
- 1975–1989: az emigráció évei – egy nemzetközi pálya és az államszocializmus összehasonlító szociológiája.
- 1990–2026: visszatérés és újbóli jelenlét a magyar szociológiában.

² https://mta.hu/mta_hirei/elhunyt-szelenyi-ivan-szociologus-az-mta-rendes-tagja-115575

1960–1975: SZELÉNYI ÉS A MAGYAR SZOCIOLÓGIA ÚJJÁSZERVEZŐDÉSE A „PASARÉTI ÚRI FIÚ” IDENTITÁSÁTÓL A BALOLDALI TÁRSADALOMKRITIKÁIG³

Kezdetek: gyors felemelkedés, majd politikai kiszorítás

Szelényi Iván szakmai életének 1960 és 1975 közötti szakasza rendkívül sűrű pályáiv. Külkereskedelmi diplomával induló fiatal közgazdász másfél évtized alatt a magyar szociológia egyik vezető empirikus kutatójává, folyóirat-szerkesztővé és nemzetközileg tájékozott társadalomkutatóvá vált, majd politikai okokból elvesztette hazai állásait és családjával kénytelen volt elhagyni Magyarországot. Pályája e korai szakasza azonban nem írható le egyszerűen úgy, mint a rendszerrel szembeni ellenzékiesség fokozódása. A korszak megértéséhez három egymásba kapcsolódó folyamatot érdemes követni. Az első Szelényi szociológussá válása (KSH Könyvtár, a berkeley-i ösztöndíj, MTA Szociológiai Kutatócsoport), a második elméleti radikalizálódása a Konrád Györggyel végzett város- és lakásszociológiai kutatások nyomán, a harmadik az 1971–1974 közötti politikai konfliktusok sora, amely Konrád Györggyel közösen a Harashti-perben vállalt szerepüktől *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című kéziratuk elkészítésén és az őrizetbe vételen át Szelényi 1975-ös távozásig vezetett.

1960–1963: a KSH Könyvtárától a szociológiáig

Szelényi 1960-ban a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (MKKE) külkereskedelem szakán szerzett diplomát, de visszaemlékezése szerint családi-társadalmi háttere,⁴ polgári származása miatt nem számíthatott magától értetődő szakmai elhelyezkedésre. 1960. július 1-jétől a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) Forgalomstatisztikai Főosztályán kezdett el dolgozni, majd a KSH Könyvtárába került. Ezt az állomást később nem kényszerű kitérőként, hanem intellektuális fordulópontként értékelte. *„Én lettem a külföldi folyóirattár őre, s kezemen mintegy 800 külföldi folyóirat ment keresztül”* (Szelényi 2015a:4). A könyvtár egyszerre biztosított számára hozzáférést a kortárs nyugati szociológiai, statisztikai és közgazdasági irodalomhoz, valamint személyes kapcsolatokat a magyar társadalomtudomány meghatározó szereplőivel. Szelényi korai szakmai identitása nem a marxista elméleti képzésből, sokkal inkább olvasmányélményeiből, szakmai barátságokból és empirikus érdeklődésből formálódott, amit a KSH sajátos intézményi környezete is erősített, amely a korszak több, politikailag kényes vagy félreállított értelmiségijének adott menedéket. 1963-as szabadulása után itt kapott állást Bibó István, akinek szellemisége meghatározó volt gondolkodására. Szelényi később Bibó egyik informális megjegyzéséhez kötötte az értelmiség osztályhatalmáról szóló gondolat első impulzusát. Bibó szerint ugyanis a szocialista *„rendszernek a legnagyobb hazugsága, hogy a proletariátus diktatúrája. Ha valami, akkor ez az értelmiség diktatúrája”* (Szelényi 2015a:4).

A KSH-ban ekkor már folytak a Ferge Zsuzsa és Kemény István vezette rétegződéskutatás előkészítő munkái, melyek módszertani és elméleti megalapozást is jelentettek Szelényi későbbi szociológiai kutatásaihoz. Az 1964-es, Kölnben megrendezett UNESCO módszertani szemináriumon pedig már Fergével közösen vettek részt, ahol alkalom nyílt vezető nyugati szociológusokkal együtt megvitatni és tesztelni a mintavételi eljárást, a kérdőívkészítés kérdéseit és egyéb módszertani kérdéseket is (Ferge–Szelényi 1964).

³ Szelényi több interjúban is „pasaréti úriúrként” hivatkozott magára (Szelényi 2015a; 2015b; 2018).

⁴ Nagypapa Szelényi Ödön pedagógus, teológus, egyetemi tanár, édesapja Szelényi Gusztáv zoológus, entomológus, édesanyja Csapó Julianna volt.

1963–1965: az MTA kutatócsoportja, Berkeley és az amerikai empirikus szociológia

Az MTA Szociológiai Kutatócsoportja 1963-ban alakult meg Hegedüs András vezetésével (Szabari 2020a, 2020b). Szelényi 1963-tól másod-, 1967-től teljes állásban kapcsolódott a csoporthoz. „Életem során sokfelé dolgoztam, kiváló intézményekben. [...], 76 évesen azt mondhatom, hogy életem intellektuálisan legizgalmasabb, fejlődésemre a legnagyobb hatást gyakorló korszaka az 1963–68 között az MTA Szociológiai Kutató Csoportjában eltöltött idő volt” (Szelényi 2015b:82).

1964-ben Ford-ösztöndíjjal egy évet töltött a Kaliforniai Egyetemen, Berkeley-ben. Az út nem egyszerűen presztízsnövekedést hozott számára, hanem az amerikai empirikus szociológia elméleti és módszertani világának közvetlen megismerését, illetve kapcsolatok építését.⁵ E tapasztalat mellett a KSH-ban már folyó adatfelvételek ismerete tette lehetővé számára, hogy a hazai kutatásokba korszerű adatfelvételi módszereket, összehasonlító és strukturális szempontokat hozzon be. Későbbi önjellemzésében „amerikai stílusú empirikus szociológusként” (Szelényi 2015a:5) határozta meg akkori helyzetét, amely a hatvanas évek közepén politikailag elfogadhatóbb volt, mint a Lukács-iskola vagy Hegedüs nyíltabban marxista társadalomkritikája. A kutatócsoport sokféle társadalmi, tudományos és világnézeti háttérrel rendelkező munkatársa adta e műhely intellektuális erejét, mely az 1960-as években meghatározó szerepet játszott a magyar szociológia diszciplináris és intézményi megalapozásában. Jelentősége nem kizárólag az egyes kutatások mai mércével megítélt módszertani kiforrottságában keresendő, ugyanakkor a csoport a hazai szociológiai tudás egyik legfontosabb központjává vált, és egyetemi szociológusképzés hiányában részben a szakmai képzés és továbbképzés feladatait is ellátta. Műhelyjellegét erősítette, hogy munkatársai – a századelő társadalomtudósainak felvilágosító, közéleti értelmiségi szerepfelfogását részben felelevenítve – kritikai szociológiát műveltek. A kritikai szociológia a hatvanas évek magyarországi viszonyai között sajátos jelentést kapott. Hegedüs és köre, a többnyire marxista indíttatású kutatók kritikája nem a fennálló társadalmi rend elutasítására vagy egy alternatív berendezkedés kidolgozására irányult, hanem a hivatalos ideológia és az empirikusan feltárt társadalmi valóság közötti eltérések láthatóvá tételére. A kutatók azt igyekeztek bemutatni, hogy a társadalmi folyamatok nem szükségképpen az ideológiai előfeltevéseknek vagy a politikai hatalom által megfogalmazott állításoknak megfelelően alakulnak. E kritikai beállítódás egyúttal modernizációs elkötelezettséggel is párosult. A szociológia képviselői hittek abban, hogy a társadalom tudományos megismerése hozzájárulhat működésének javításához, modernizációjához és az egyenlőtlenségek mérsékléséhez. Mindezek következtében a kutatócsoport a magyar szociológia újjászerveződésének egyik meghatározó műhelyévé és szimbolikus intézményévé vált (Szabari 2020b).

1964–1969: Konrád György, a VÁTI és a városszociológiai kutatási program

Szelényi szakmai pályáját jelentős mértékben meghatározta Konrád Györggyel kialakult munkatársi és baráti kapcsolata. Konrád, aki a Városépítési Tudományos és Tervező Intézetnél (VÁTI) dolgozott, Szelényit is bevonta a hazai lakásállomány felméréséhez kapcsolódó empirikus kutatásokba.⁶ Érdeklődésük az új lakótelepek társadalmi összetétele, a lakáselosztás mechanizmusai irányába mozdult el.⁷ *Az új lakótelepek szociológiai*

5 Talcott Parsons 1966-os magyarországi látogatása során ő kísérte az amerikai szociológust és tolmácsolta előadását az akadémián (Szelényi 2015b:82–83).

6 Az első nagyobb publikációs eredmények közé tartozott a Nemes Ferencsel közösen írt *Lakóhely és közösség* (1967), amely egy budapesti szegénynegyed lakás- és közösségi viszonyait vizsgálta.

7 Fő kutatási kérdésük az volt, hogy „mennyiben tér el az adott városrész népességének szerkezete az össznépességtől? Pontosabban: milyen társadalmi és demográfiai csoportok szerepelnek benne a városi lakosság egészének összetételéhez képest kiemelkedő arányban?” (Szelényi–Konrád 1969:21).

problémái 1969-ben jelent meg (Szelényi–Konrád 1969). Egyik legfontosabb eredményük az volt, hogy empirikus kutatások alapján kimutatták: az új lakótelepi lakások az adminisztratív lakáselosztási rendszer eredményeként nem a legalacsonyabb jövedelmű és a legrosszabb lakáskörülmények között élő csoportokhoz kerültek, hanem a lakáskiutalások kedvezményezettjeinek körében a városi népesség társadalmi összetételéhez viszonyítva felülreprezentáltak a magasabban iskolázott közép- és felsőbb rétegek. A szerzők ezért arra jutottak, hogy problematikus lehet, ha „*a szociális lakáselosztás, valamint a bérkiegészítésképpen történő állami lakáselosztás szempontjai és szervezeti formái összekeveredtek*” (Szelényi–Konrád 1969:139), ezért az új lakótelepek megépítése összességében nem nevezhető szociális lakásépítésnek, és súlyos térbeli-társadalmi szegregációt hozhat létre (Szelényi–Konrád 1969:146–147).⁸

A várostervezőkkel folytatott együttműködés eleinte termékeny volt, de hamar felszínre hozta a technokrata tervezési racionalitás és a lakossági szükségletek közötti feszültséget. A konfliktus a kistélepülések „optimális” méretéről és a központi településhálózati tervezésről szólt. Szelényi visszaemlékezése szerint a tervezők megütközve kérdezték tőlük: „*Szóval ti azt mondjátok, hogy az emberek lakjanak ott, ahol akarnak?*” (Szelényi 2015a:4). Konrád és Szelényi nem pusztán technikai hibát láttak a fejlesztéspolitikában, hanem azt a szerkezeti problémát, hogy a tervezői racionalitás magasabb rendűnek nyilvánította magát az egyéni és közösségi preferenciáknál. E felismerés a későbbi „racionális redisztribúció” fogalmának egyik empirikus előzménye lett.

1968–1972: intézményi felemelkedés és az empirikus program radikalizálódása

Az 1960-as évek eleji konszolidáció és reformidőszak után, 1968-tól kezdődően fokozatos keményedés figyelhető meg a magyar politikai életben, ami a szociológia területén is éreztette hatását. Hegedüs András 1968-ban politikai okokból eltávolították a kutatócsoport éléről, helyét Kulcsár Kálmán vette át. Szelényi ebben az időszakban már több intézményi szinten dolgozott. Részmunkaidőben vezette a Lakos Sándor irányította MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének szociológiai részlegét, 1970-ben pedig az akadémiai intézet Település- és Lakásszociológiai Osztályának vezetőjévé nevezték ki. Tanított a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, és 1972-ben az akkor induló *Szociológia* című folyóirat egyik vezető szerkesztője lett. Párton kívüli, nem marxistaként ekkor az egyik legmagasabb pozícióba jutott magyar társadalomtudós volt (Takács 2017:869–870). A pozíciók sokasága nem jelentett politikai azonosulást, de sikerét segítette, hogy kezdetben távol maradt a legérzékenyebb politikai ügyektől (pl. az 1968-as prágai bevonulás ellen nem tiltakozott), és elsősorban empirikus kutatóként azonosították, amit segített, hogy írásaiban nem a marxista ideológia, hanem a szociológia szakmai nyelvezetén kommunikált. Kutatási témái azonban egyre kevésbé maradtak politikailag semlegesek. A lakáselosztás, a városfejlődés és -tervezés mögött mind világosabban rajzolódtak ki a politikai és társadalmi érdekviszonyok, valamint a redisztribúcióból fakadó egyenlőtlenségek, melyeket explicit módon megfogalmazott.

A Konráddal írt *A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai* című írásuk⁹ 1971 decemberében csak úgy jelenhetett meg a *Valóságban*, hogy a szerkesztőség a tanulmány előtt Berend T. Iván kritikai tanulmá-

⁸ Szelényi ugyanebben az évben *Empíria és szociológia* címmel programadó tanulmányt közölt. A szöveg alaposan körüljárja az empirikus kutatásokkal kapcsolatos pro- és kontra érveket és felhívja a figyelmet arra, hogy az empirikus kutatások sem tekinthetők teljes mértékben értékmentesnek. Ugyanakkor amellet érvel, hogy ezek a kutatások szakpolitikai alternatívákat és normatív következtetéseket tehetnek láthatóvá (Szelényi 1969).

⁹ Szelényi később erre az írásukra úgy emlékezett vissza, mint ami a legnagyobb szakmai teljesítményük volt (Szelényi 2015b).

nyát is leköszölte. A szerzők a magyar városfejlődés elmaradottságát nem történeti adottságként, hanem az előző két évtized gazdaság- és társadalompolitikájának következményeként értelmezték. Elsősorban a települések infrastruktúrafejlesztésének elhanyagolását az iparfejlesztésekkel szemben, az adminisztratív lakáspolitikát és az ezekből kialakuló konfliktusokat bírálták. Hangsúlyozták, hogy „*az ipari beruházások ilyen magas arányát csak úgy lehetett biztosítani, hogy az infrastruktúra növekedését nem a fizetőképes kereslet-től, hanem az iparfejlesztő gazdaságpolitikától tette a központi tervezés függővé, oly módon, hogy a mesterségesen szűkössé tett infrastrukturális termékeket kivonta a piacról, kialakította elosztásuknak hatósági, juttatásszerű jellegét, s értéküket a munkabérbe nem építette bele*” (Konrád–Szelényi 1971:2). Így a béreket alacsonyabban lehetett tartani, a lakhatásról, és infrastruktúráról az állam juttatások formájában „gondoskodott” – vagy nem, ahogyan azt Szelényiek kimutatták. Tehát két szempontból is erős kritikát fogalmaztak meg: egyrészt a szocialista állam nem látta el a feladatát, másrészt a juttatások elosztásánál nem a leginkább rászorulókat vagy éppen a munkásosztály tagjait részesítette előnyben.¹⁰ Az 1960–70-es években végzett kutatásaik legfontosabb eredménye volt annak kimutatása, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségű társadalmi csoportok – mindenekelőtt a betanított és segédmunkások – az állami lakáselosztásban következetesen hátrányba kerültek az értelmiségiekkel és a magasabb beosztású szellemi foglalkozásúakkal szemben. Míg az utóbbiak a városi átlagnál nagyobb arányban jutottak újépítésű állami bérlakáshoz, addig a munkások lakásigényüket elsősorban piaci vagy részben piaci megoldásokkal, lakásvásárlással, illetve családi ház építésével tudták csak kielégíteni. E felismerés vezetett ahhoz az általánosabb elméleti következtetéshez, hogy míg a kapitalista társadalmakban az egyenlőtlenségeket elsődlegesen a piac termeli, hatásaikat pedig a jóléti állam adminisztratív újraelosztással igyekszik mérsékelni, addig az államszocializmusban maga az adminisztratív elosztás hozza létre az alapvető egyenlőtlenségeket. Ebben a rendszerben a piac paradox módon részleges korrekciós mechanizmusként működhetett, és bizonyos felzárkózási lehetőségeket kínálhatott az állami redistribúcióban hátrányos helyzetbe kerülő társadalmi csoportok számára.

1973: szakmai szolidaritás, politikai konfliktus és a pálya megtörése

Az 1968 után meginduló politikai visszarendeződés 1973-ban nyílt ideológiai támadássá vált. Ludassy Mária visszatekintése szerint az év „lidércnyomásos” hangulatát a gazdasági reform visszavétele, az ideológiai szigor, az értelmiségellenes retorika és a Lukács-tanítványok elleni eljárás határozta meg. Az MSZMP KB 1973 májusi határozata több filozófust és szociológust antimarxista nézetekkel vádolt, az érintettek közül többen elvesztették akadémiai állásukat (Ludassy 1998:56–61, Szabari 2020b).

Szelényi e ponton ugyanakkor nem elsősorban kutatásai miatt került konfliktusba a hatalommal, hanem szakmai és személyes szolidaritása következtében. Tiltakozó aláírást kezdeményezett Heller Ágnes és társai eltávolítása ellen, majd többek között Hegedüs Andrással, Konrád Györggyel szerepet vállalt Haraszi Miklós *Darabbér* című kéziratának (Haraszi 1989) perében. A *Szociológia* szerkesztőjeként azt vallotta, hogy a művet értékes és realista üzemi elemzésnek tartja, és közölni akarta (Betlen 1989:153). A szerepvállalás után eltávolították a Társadalomtudományi Intézetből és a folyóirat szerkesztőségéből, valamint átmenetileg publikációs tilalom alá került (Szelényi 2015a:5–6). Ludassy szerint Haraszi 1973 májusi letartóztatása és Konrád őrizetbe vétele világos politikai üzenetet hordozott: „*A legnemesebb vadakra sincs többé vadászati tilalom*”

¹⁰ A kutatási program összegzése a *Településrendszer és társadalmi struktúra* című kandidátusi értekezés lett, amelyet Szelényi 1972-ben nyújtott be és 1973-ban védett meg. Az értekezésben a lakásrendszer már a szocialista társadalom tágabb szerkezeti egyenlőtlenségeinek modelljeként jelent meg.

(Ludassy 1998:59). Szelényi későbbi visszaemlékezése szerint Kulcsár Kálmán arra kérte, hogy ne írjon és ne járjon be az intézetbe, miközben fizetését még folyósították. A helyzet paradoxonát Kulcsár állítólag azzal érzékeltette, hogy Konrád és Szelényi nem egyszerű „polgárpukkasztók”, hanem „káderpukkasztók” (Szelényi 2015a:6). A politikai nyomás tehát nem azonnal zárta le a pályáját, hanem olyan átmeneti állapotot hozott létre, amelyben az intézményi munkavégzés lehetetlenné vált, miközben a formális státusz egy része ideiglenesen fennmaradt.

1973 vége – 1975: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz

A kutatási lehetőségek beszűkülése hozzájárult a nagy elméleti összegzés megszületéséhez.¹¹ Konrád és Szelényi úgy döntött, hogy mintegy tízévnyi empirikus kutatás következtetéseit egy átfogó társadalomelméleti kéziratban fogalmazza meg, mely elsősorban Polányi Károly redisztribúciós elméletéből kiindulva tekintette át a társadalmi csoportok, elsősorban az értelmiség társadalmi helyzetét. A könyv központi tézise szerint a kelet-európai államszocializmusban az értelmiség történetileg új módon, osztállyá szerveződve közeledett a hatalomhoz. A tervezők és redisztribútorok pozíciója nem egyszerűen magas iskolázottságukból eredt, hanem a teleologikus tudás, vagyis a társadalmi célok megfogalmazásának és legitimálásának képessége biztosította számukra a központi újraelosztás feletti rendelkezés lehetőségét. A tézis reflexív is volt, hiszen a szerzők saját értelmiségi helyzetüket ugyancsak az elemzés tárgyává tették (Konrád–Szelényi 1989).

Tudták, hogy a kézirat Magyarországon nem jelenhet meg. Szelényi ezt később „tudományos öngyilkosságként” értelmezte. A rendőrségi megfigyeléssel számoltak, a készülő példányt időnként elásták, a gondolatokról mégis beszéltek barátaiknak és kisebb nyilvánosságokban. A kézirat 1974 szeptemberére készült el, majd három írógépes példányban másolták le (Szelényi 2015a:7–8).¹² A retorzió nem is maradt el. A kihallgatás lezárásakor a hatóságok „felajánlották” számukra, hogy családjukkal együtt kivándorló útlevelet kaphatnak külföldre. Szelényi a Burka Ignác alezredesnek tulajdonított ajánlatot később így idézte fel: „*Ha a magyar törvényeket nem tudják, vagy nem akarják betartani, családjukkal együtt útlevelet adunk önöknek*” (Szelényi 2015a:9). Konrád végül Magyarországon maradt, Szelényi a távozás mellett döntött.¹³

¹¹ A munka 1973 végén kezdődött, és jórészt a csobánkai katolikus plébánia harangozóházában zajlott. Felváltva gépeltek és diktáltak. Szelényi a közös alkotást később kivételesen harmonikus szakmai barátsággént írta le (Szelényi 2015a).

¹² A kézirat egyik példányát Konrád Szentjóbý Tamásnak adta át azzal a céllal, hogy mikrofilmen juttassák ki Nyugatra. A rendőrség követte az átadást, Szentjóbý lakásán házkutatást tartott, majd Konrádot és Szelényit is őrizetbe vette. Szelényi saját beszámolója egyértelműen 1974 októberére teszi az eseményt: hét napot töltöttek a Gyorskocsi utcában, külön hallgatták ki őket, végül elismerték a kézirathoz fűződő szerzőségüket, illetve átadták az egyik elrejtett példányt. Az ügyet vádemelés helyett ügyészi figyelmeztetéssel zárták le (Szelényi 2015a:8–9; Nagy 2016).

¹³ Szelényi beszámolója szerint 1975-ben még „kézirat nélkül” hagyta el Magyarországot. Az egyik fennmaradt példányt édesapjánál rejtette el, és az csak később, feltehetően 1977-ben jutott el Nyugatra. Egy Ausztráliában vendégeskedő német lelkesfeleség hozta ki Budapestről, majd diplomáciai közvetítéssel került a külföldi kiadókhöz (Szelényi 2015a:9–10). A magyar szöveg végül 1978-ban jelent meg Bernben és Párizsban, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában. Ezt követte még ugyanabban az évben a német, 1979-ben az angol és a francia, később pedig a spanyol és a japán kiadás. Magyarországon először szamizdat formában terjedt, hivatalos kiadása csak 1989-ben vált lehetővé (Szelényi 2015a:4).

1975–1989: KÉNYSZERŰ EMIGRÁCIÓ ÉS NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS PÁLYA

Távozás Magyarországról

Szelényi Iván pályáján az 1974–1975-ös politikai retorzió nem egyszerűen intézményi vagy földrajzi törést jelentett. A kényszerű emigráció alapvetően változtatta meg tudományos munkájának szervezeti feltételeit és nyilvánosságát, miközben kutatásainak központi kérdései továbbra is a magyarországi empirikus tapasztalatokhoz és az államszocialista társadalmak szerkezeti sajátosságaihoz kapcsolódtak.

Kent és Adelaide: az újrakezdés évei

Szelényi első emigrációs állomása a Kenti Egyetem volt, ahol 1975-ben vendégkutatói, illetve vendégprofesszori pozíciót kapott. Kentben született a *Regional Management and Social Class: The Case of Eastern Europe* című tanulmánya, amely már címében is jelezte a korábbi regionális kutatások és az új osztályelméleti érdeklődés összekapcsolódását (Szelényi 1975). Az angliai tartózkodás rövid átmeneti időszaknak bizonyult. 1976-ban a dél- ausztráliai Flinders Egyetem meghívására Adelaide-be költözött, ahol megalapította az egyetem szociológiai tanszékét, és annak első professzora, illetve vezetője lett. Ezzel emigrációs pályájának kezdetén már nem csupán új intézménybe kellett beilleszkednie, hanem maga is intézményalapító szerepet vállalt.

Az ausztráliai évek azért is voltak meghatározók, mert Szelényi ekkor alakította át a magyarországi kutatásokból származó felismeréseket összehasonlító szociológiai programmá. A kelet-európai államszocializmus elemzése mellett a kapitalista társadalmak városi, regionális és osztályszerkezeti konfliktusaival is foglalkozni kezdett. A dél- ausztráliai Whyalla iparvárosáról készített vizsgálata például az állam, a helyi kormányzat és a monopolkapitalista vállalat közötti strukturális konfliktusokat elemezte (Szelényi 1978). A kutatás tárgya és intézményi környezete megváltozott, de a problémafelvetésben tovább élt korábbi érdeklődése: miként határozzák meg a központi döntések, a tulajdonviszonyok és az elosztási mechanizmusok a helyi társadalmak mozgásterét.

Az emigráció ezzel Szelényi elméleti perspektíváját egyszerre tágította és relativizálta. Az államszocialista redistribúció sajátosságait immár nem önmagukban, hanem a tőkés piacgazdaság intézményeivel összevetve vizsgálta. Munkássága ennek nyomán fokozatosan összehasonlító politikai gazdaságtani és rétegződéelméleti irányt vett.

Az ausztráliai időszak egyben a magyar emigráns társadalomtudomány fontos találkozási pontja lett. Ide távozott a Lukács-iskola több tagja is, köztük Heller Ágnes és Fehér Ferenc. Szelényi visszatekintése szerint a magyar társadalomtudomány nemzetközi jelenléte ekkor már kézzelfogható volt. Fehér Ferenc a hetvenes évek végén úgy fogalmazott: „*Ivánkám, benn vagyunk a döntőben*” (Szelényi 2018). Szelényi ezt utóbb túlzásnak tekintette, de az „olimpiai válogatóversenyen” való részvételt már indokoltnak tartotta. Az anekdota azt fejezi ki, hogy az emigráció nem pusztán veszteség volt: a magyar társadalomtudomány néhány képviselője bekerült egy nemzetközi intézményi térbe, melyben munkáik szélesebb szakmai nyilvánosságot kaphattak.

Az amerikai pálya és a redistributív egyenlőtlenségek elmélete

Szelényi 1981-ben az Egyesült Államokba költözött, és a Wisconsin Egyetem professzora lett. Az egyetem erős rétegződéskutató, történeti szociológiai és összehasonlító politikai gazdaságtani hagyománya megfelelő intézményi környezetet biztosított korábbi kérdésfelvetéseinek továbbfejlesztéséhez.¹⁴ 1986-ban a New York-i Városi Egyetemre került, ahol kiváló professzor címet kapott, illetve a társadalomkutatási központ igazgatója és a szociológiai program vezetője lett. 1988 és 1999 között pedig a Kaliforniai Egyetem Los Angelesi kampuszán vezette a szociológiai tanséket.

Amerikai pályájának első jelentős összegző munkája az 1983-ban megjelent *Urban Inequalities under State Socialism* volt. A könyv az államszocialista urbanizáció és lakáselosztás elméleti elemzését adta, részben a Magyarországon végzett korábbi kutatások alapján. Központi állítása szerint az államszocialista társadalmak egyenlőtlenségei nem érthetők meg kizárólag a pénzjövedelmek különbségeiből. A redistributív intézményekhez való hozzáférés – az állami lakás, a felsőoktatás, a támogatott szolgáltatások és a területfejlesztési erőforrások elosztása – önálló rétegződési mechanizmusként működött. A redistribúció ezért nem egyszerűen mérsékelte a piaci egyenlőtlenségeket, hanem sajátos, politikailag és bürokratikus szervezett előnyöket és hátrányokat is létrehozott (Szelényi 1983). A könyv szorosan kapcsolódik a korábbi hazai kutatásokhoz, érdeme, hogy ezek eredményeit nemzetközi összehasonlító fogalmi nyelvre fordította le. Ezzel egyszerre járult hozzá a redistributív gazdaságok szociológiájához és a magyar társadalomkutatás nemzetközi láthatóságához.

Az amerikai akadémiai közeg ugyanakkor sajátos visszahatást gyakorolt elméleti orientációjára. Miközben Magyarországon az 1970-es évek végétől csökkent a marxista fogalomkészlet és az átfogó társadalomelméletek iránti érdeklődés, az amerikai és nyugat-európai szociológiában a kritikai társadalomelméleti megközelítés (Bourdieu, Foucault, Habermas átfogó elméletei) továbbra is legitim irányzat maradt. Szelényi felidézte, hogy amikor 1982-ben először visszatérhetett Magyarországra, akkor az MSZMP Társadalomtudományi Intézetében tartott, részben marxista fogalomkészletet alkalmazó előadása megütközést keltett, miközben ugyanezzel a megközelítéssel az Egyesült Államokban szakmai sikereket ért el (Szelényi 2018). Az emigráció tehát paradox módon hozzájárult korábbi kritikai társadalomelméleti érdeklődésének megőrzéséhez.

A megszakított polgárosodás elmélete

Az 1980-as években Szelényi kutatási érdeklődésének középpontjába, párhuzamosan a hazai és nemzetközi kutatásokkal (Vigvári 2020), egyre inkább a magyarországi falusi társadalom és a szocialista informális vagy második gazdaság került.¹⁵ Ennek összegzése az 1988-ban megjelent *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary* című monográfia volt, amely Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint és Bill Martin közreműködésével készült (Szelényi 1988).¹⁶ A könyv azokat a vidéki háztartásokat vizsgálta, amelyek az állami vagy szövetkezeti bér munka mellett, a második gazdaságban családi mezőgazdasági árutermelést, háztáji tevékenységet folytattak.

¹⁴ 1981-ben meglátogatta őt Manchin Róbert, aki néhány hazalátogatását leszámítva 1982 októbere és 1986 márciusa között Szelényi nyílv dolgozott a magyarországi település és mobilitási adatokon (Szelényi 1992b:23)..

¹⁵ Az államszocialista régióban a második gazdaság fogalma az állami redistribúción kívül eső gazdasági és társadalmi tevékenységeket jelölte. E régióspecifikus jelenség leírására a nemzetközi szakirodalom részben az „informális gazdaság” fogalmát használta (Vigvári 2020:243–244).

¹⁶ Szelényi 1982-ben visszakapta magyar útlevelét és rendszeresen hazalátogatott, ahol folytatta faluszociológiai kutatásait Juhász Pállal, Magyar Bálinttal, Schiffer Pállal, Kovács Imrével és Havas Gáborral (Szelényi 1992b:24).

Szelényi értelmezésében a háztáji gazdálkodás nem pusztán a szocialista gazdaság működési zavarait kiegyenlítő melléktevékenység volt. Bizonyos falusi családok számára a felhalmozás, a vállalkozói autonómia és a társadalmi felemelkedés lehetőségét kínálta. A vállalkozóvá válás ugyanakkor nem véletlenszerűen oszlott meg. Nagyobb eséllyel kapcsolódtak be azok a családok, amelyek a kollektivizálás előtt közép- vagy dagparaszti háttérrel, termelési ismeretekkel, munkaszervezési tapasztalattal és továbbörökíthető kulturális erőforrásokkal rendelkeztek.

Ebből született meg a „megszakított polgárosodás” tézise. Eszerint a sztálinista kollektivizálás és proletarizálás megszakította, de nem semmisítette meg teljesen a paraszti polgárosodás korábban megindult folyamatát. Az 1960-as évektől engedélyezett háztáji gazdálkodás és a második gazdaság lehetőséget teremtett arra, hogy egyes családok korábbi vállalkozói stratégiáikat és felhalmozott készségeiket új feltételek között ismét mozgósítsák. A polgárosodást ezért nem kizárólag felülről irányított modernizációként, hanem részben alulról szerveződő társadalmi folyamatként jellemezte (Szelényi 1988). A tézis Szelényi korábbi új osztályelméletének részleges felülvizsgálatát is jelentette. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* az államszocializmus szerkezeti dinamikáját elsősorban az újraelosztó hatalmat ellenőrző értelmiség felemelkedéséből vezette le. A *Socialist Entrepreneurs* ezzel szemben olyan társadalmi csoportokra irányította a figyelmet, amelyek piaci tevékenységük, családi munkaszervezetük és részleges gazdasági autonómiájuk révén kívül maradtak a káderesedés és a teljes proletarizálódás folyamatán. Az államszocialista társadalom így már nem kizárólag az állami újraelosztás uralta rendszerként jelent meg, hanem a redisztribúció és a piac, a bürokratikus függés és a vállalkozói autonómia együtteseként. Ez pedig elvezetett Erdei Ferenc kettős társadalom szerkezetéről szóló elmélete újraértelmezéséhez.

Az emigráció és a magyar szociológia kapcsolata

Szelényi 1975 utáni helyzete sajátos kettősséget mutat. Intézményesen kiszorult a magyar szociológiából, tudományos munkásságának elsődleges közege pedig Anglia, Ausztrália, majd az Egyesült Államok lett. Kutatásainak tárgya, empirikus alapja és szakmai kapcsolatrendszere ugyanakkor továbbra is szorosan kötődött Magyarországhoz. Az emigráció ezért nem a magyar szociológiából való teljes kilépést, hanem pozíciójának átalakulását jelentette. Belső intézményi szereplőből a magyar társadalmat külső összehasonlító nézőpontból elemző, ugyanakkor hazai kapcsolatait is fenntartó kutatóvá vált.

Hatása több csatornán keresztül érvényesült. Művei külföldi kiadásokban, becsempésztett példányokban és szamizdat formájában jutottak el a magyar olvasókhoz. Az Áramlat Független Kiadó 1983-ban Magyarországon is megjelentette *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* szamizdatkiadását. Szelényi 1982-től időszakosan ismét Magyarországra látogathatott, előadásokat tartott, és bekapcsolódott a hazai kutatói közösségbe. A falusi vállalkozókról szóló kutatása pedig eleve magyar kutatókkal együttműködésben és magyarországi adatokra támaszkodva készült.

Nemzetközi pozíciója egyúttal közvetítő szerepet biztosított számára. A magyar szociológia empirikus eredményeit és elméleti problémáit bekapcsolta az osztályelmületről, a redisztributív gazdaságokról, az államszocialista urbanizációról és a második gazdaságról folyó nemzetközi vitákba. E közvetítés azonban kétirányú volt, a nyugati társadalomelméleti és módszertani viták eredményeit is visszakapcsolta a magyar társadalom elemzésébe. Az emigráció alatt végzett munkája ezért a magyar szociológia nemzetközi beágyazódásának egyik fontos csatornájává vált.

1990–2026: VISSZATÉRÉS ÉS ÚJBÓLI JELENLÉT A MAGYAR SZOCIOLÓGIÁBAN

A visszatérés sajátos formája

Az 1989–1990-es rendszerváltás Szelényi pályáján nem egyszerű hazatérést, hanem a magyar tudományos életbe való fokozatos és több szinten végbemenő visszakapcsolódást jelentett. Noha továbbra is amerikai egyetemeken dolgozott, ismét részt vehetett a hazai intézmények működésében, kutatási programokat szervezhetett, publikálhatott magyarul, valamint bekapcsolódhatott a szociológiai közéletbe. A harmadik korszak ezért két, egymást kiegészítő folyamatként értelmezhető: egyrészt nemzetközi akadémiai pályája továbbra is felfelé ívelt, másrészt a magyar szociológiában is mind jelentősebb intézményi és intellektuális szerepet vállalt.

A politikai változások egyik szimbolikus előzménye volt, hogy *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* 1989-ben, tizenöt évvel elkészülte után, hivatalosan is megjelenhetett Magyarországon (Konrád–Szelényi 1989). Ugyanebben az időszakban helyreállították Szelényi magyar állampolgárságát. 1990-ben megvédte akadémiai doktori értekezését, és még abban az évben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották, 1995-ben pedig az MTA rendes tagja lett. E gyors intézményi elismerés a korábbi politikai kizárás szimbolikus korrekciójaként is értelmezhető. Az MTA későbbi megemlékezése szerint „*a rendszerváltás idején Szelényit tárt karokkal fogadta vissza*” a magyar tudományos élet.¹⁷

A visszafogadás ugyanakkor nem jelentette Szelényi korábbi magyarországi pozíciójának egyszerű helyreállítását. Az emigráció másfél évtizede alatt nemzetközi összehasonlító szociológussá vált, akinek szakmai kapcsolatrendszere, publikációs stratégiája és intézményi beágyazottsága ekkor már elsősorban az angolszász akadémiai világhoz kötődött. Magyarországi szerepét ezért nem egyetlen egyetemhez vagy kutatóintézethez való tartós visszatérés, hanem kutatások kezdeményezése, szakmai hálózatok működtetése, konferenciák szervezése, magyar nyelvű publikációk és a hazai tudományos szervezetekben vállalt tisztségek határozták meg.

Az 1990-es évek elején a Magyar Szociológiai Társaság elnöke lett. E minőségében szervezte meg a társaság 1991. június 24–28. között Budapesten megtartott nemzetközi vándorgyűlését. A konferencia célja az volt, hogy összehasonlító társadalomkutatási nézőpontból elemezze az 1989–1990-ben bekövetkezett kelet-közép-európai átalakulást. Szelényi nyitóelőadásában hangsúlyozta, hogy a rendszerváltást nem lehet pusztán politikai eseményként vizsgálni, hanem az új tulajdonviszonyok, osztályképződési folyamatok, elitek és politikai mezők kialakulását egyaránt elemezni kell (Szelényi 1992c). A konferencia programja jól tükrözte azt a közvetítő szerepet, amelyet Szelényi a magyar és a nemzetközi szociológia között vállalt.

A posztkommunista átalakulás kutatási programja

A rendszerváltás Szelényi számára kivételes kutatási helyzetet teremtett. Az államszocialista rendszer felbomlása lehetővé tette, hogy a társadalmi osztályok, az elitek és a tulajdonviszonyok átalakulását ne lezárt történeti folyamatként, hanem azok kibontakozása közben vizsgálja. Korábbi munkái – az értelmiség osztályhatalmának tézise, a redisztributív egyenlőtlenségek elmélete és a megszakított polgárosodás koncepciója – ehhez olyan fogalmi keretet kínáltak, amelyet az új társadalmi viszonyok fényében is lehetett alkalmazni, ugyanakkor részben szükségessé vált felülvizsgálatuk.

¹⁷ https://mta.hu/mta_hirei/elhunyt-szelenyi-ivan-szociologus-az-mta-rendes-tagja-115575

Az első kutatási kérdés arra irányult, milyen társadalmi csoportokból szerveződnek meg a posztkommunista politikai és gazdasági elitek. Szelényi Szonjával, Kolosi Tamással és Bruce Westernnel közösen már 1989–1990-ben vizsgálta az új magyar politikai mező, az osztályhelyzet és a pártválasztás összefüggéseit (Kolosi et al. 1990). Szelényi és Szelényi Szonja elemzése szerint az 1990-es magyar politikai mező három jelentős társadalmi pólus – az értelmiségi-szakértői rétegek, a tulajdonosok és a munkásság – körül szerveződött, miközben a társadalmi osztályhelyzet és a pártpolitikai képviselet kapcsolata még bizonytalan maradt (Szelényi–Szelényi 1991).

A posztkommunista átmenet első éveiről szóló írásait az 1990-ben megjelent *Új osztály, állam, politika*, majd az 1992-ben kiadott *A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai* foglalta össze. Ugyancsak 1992-ben jelent meg magyarul a *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*, amely korábbi falukutatásait már a rendszerváltás új körülményeivel összefüggésben értelmezte (Szelényi 1990, 1992a, 1992b). E kutatások egyik lényeges eredménye az volt, hogy megkérdőjelezték a kommunista nómenklatúra zavaros hatalomátmentésének egyszerű tézisé. Szelényi nem tagadta, hogy az államszocialista elit bizonyos csoportjai politikai és kapcsolati tőkéjüket gazdasági előnyökké alakították, „1989 nyara óta számomra a legnagyobb meglepetés, hogy az egykori reformkommunisták milyen gyorsan változtattak szint, világnézetet és társadalmi pozíciót” (Szelényi 1992b:15). Empirikus eredményei alapján azonban arra jutott, hogy Kelet-Közép-Európában az elitcsere, illetve az elitcirkuláció legalább akkora jelentőségű volt, mint az elit újratermelődése. Később úgy fogalmazott, hogy számára nem az volt a döntő kérdés, hogy egy új tulajdonos vagy vállalatvezető korábban pártfunkcionárius volt-e, hanem az, hogy új pozíciójában milyen intézményi logika szerint cselekedett (Szelényi 2018).

Ez a kutatási program egyidejűleg szolgálta a magyar társadalom empirikus megismerését, és a nemzetközi tranzitológiai szakirodalom elméleti megújítását. Szelényi nem abból indult ki, hogy a volt szocialista országok szükségszerűen a nyugat-európai kapitalizmus és liberális demokrácia intézményi modelljéhez közelednek. Ehelyett azt vizsgálta, hogy az egyes országok történeti öröksége, elitstruktúrája, privatizációs stratégiája és nemzetközi gazdasági beágyazottsága milyen sajátos kapitalizmusváltozatokat hoznak létre.

Kapitalizmus kapitalisták nélkül

A posztkommunista átalakulás kutatásának legjelentősebb összegzése a Gil Eyalal és Eleanor Townsley-val közösen írt, 1998-ban megjelent *Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe* volt. A Magyarországra, Lengyelországra és Csehországra kiterjedő összehasonlító kutatás az új gazdasági és kulturális elitek összetételét, a tulajdonos polgárság kialakulását, valamint a menedzserek és szakértelmiségiek szerepét vizsgálta (Eyal–Szelényi–Townsley 1998).

A könyv alaptézise szerint Kelet-Közép-Európában a kapitalista intézmények kiépítése kezdetben nem egy már létező, erős tulajdonos polgárság vezetésével ment végbe. A magántulajdon jogi keretei, a munka- és tőkepiacok, valamint a világgazdasági nyitás gyorsabban jöttek létre, mint az a társadalmi osztály, amely a termelőeszközök tartós magántulajdonosaként klasszikus értelemben vett kapitalista osztályt alkothatott volna. Az átmenet első szakaszában ezért a vállalatvezetők, a technokraták, a gazdasági szakértők és a korábbi ellenzéki értelmiség egyes csoportjai jutottak meghatározó szerephez. A szerzők ezt nevezték a posztkommunista menedzszerizmus sajátos rendszerének (Eyal–Szelényi–Townsley 1997, 1998).

A tézis kapcsolatban áll *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* korábbi kérdésfelvetésével, de egyben annak jelentős módosítása is. A rendszerváltás nem igazolta azt az elképzelést, hogy az értelmiség egységes uralkodó osztállyá szerveződik. Ehelyett a kulturális tőkével rendelkező csoportok különböző frakciói – technokraták, menedzserek, szakértők és humán értelmiségiek – eltérő pozíciókat foglaltak el az új politikai és gazdasági rendszerben. Az értelmiség hatalmának kérdése így az elitkoalíciók, a tőkekonverzió és az osztályképződés problémájává alakult át.

A könyv egyik legfontosabb módszertani sajátossága az elméleti és empirikus elemzés összekapcsolása volt. Az elitek társadalmi összetételére vonatkozó adatfelvételekben a TÁRKI is meghatározó szerepet vállalt. Ez a kutatási együttműködés jól példázza Szelényi magyarországi jelenlétének új formáját is. Nem foglalt el állandó hazai egyetemi állást, de nemzetközi összehasonlító programokat kapcsolt össze magyar kutatóintézetekkel, adatfelvételekkel és kutatókkal. A *Making Capitalism without Capitalists* úttörő kísérlet volt a posztkommunista osztályképződés és elitküzdelmek új elméletének megalkotására.

Nemzetközi intézményépítés és tudományos elismertség

Miközben Szelényi ismét bekapcsolódott a magyar tudományos életbe, nemzetközi egyetemi pályája is kiteljesedett. A Kaliforniai Egyetem Los Angelesi tanszékéről 1999-ben a Yale Egyetemre került, ahol William Graham Sumner professzori címet kapott. Az egyetem szociológiai tanszékét 1999–2002, majd 2008–2009 között vezette.

Ezekben az intézményekben nemcsak kutatóként, hanem oktatóként, témavezetőként és tudományszervezőként is jelentős hatást gyakorolt. Tanítványai között olyan nemzetközileg elismert kutatók találhatók, mint Bruce Western, Lawrence King és Katherine Beckett. A Yale 2010-ben, nyugdíjba vonulásakor közzétett méltatása a világ egyik vezető szociológusaként jellemezte, aki a kommunizmus kritikusából a posztoszocialista kapitalizmus „ironikus elméletalkotójává” vált.¹⁸

Nemzetközi szakmai elismertségét jelezte, hogy 2000-ben az Amerikai Humán- és Társadalomtudományi Akadémia (*American Academy of Arts and Sciences*) tagjává választották. 2002-ben az Amerikai Szociológiai Társaság (*American Sociological Association*) alelnöke lett, mely tisztség különösen jelentős elismerésnek tekinthető egy nem angolszász akadémiai rendszerből induló, emigráns társadalomtudós pályáján. Több vezető folyóirat, köztük a *Theory and Society*, az *American Journal of Sociology* és az *International Journal of Urban and Regional Research* szerkesztőbizottságában dolgozott.

Magyarországon 2005-ben a Magyar Szociológiai Társaság Polányi Károly-díját, 2006-ban pedig Széchenyi-díjat kapott. Budapest 2008-ban díszpolgárává választotta. Számos egyetem – köztük a Budapesti Corvinus Egyetem, a Flinders Egyetem, a Friedrich-Alexander-Universität Erlangen–Nürnberg, a European University Institute és a Közép-Európai Egyetem – díszdoktori címmel ismerte el munkásságát.

Az intézményalapító tevékenység pályája késői szakaszában ismét meghatározóvá vált. 2010 és 2014 között a New York-i Egyetem újonnan létrehozott Abu-Dhabi Egyetemi Campusán a Társadalomtudományi Kar alapító dékánjaként és Max Weber professzorként dolgozott. Mindez arra utal, hogy Szelényi intézményépítő képessége nem tekinthető tudományos munkásságától független tevékenységnek, hanem a nemzetközi kapcsolatrendszerének és az eltérő tudományos kultúrák közötti közvetítő szerepének szervezeti megjelenése volt.

¹⁸ https://fas.yale.edu/news-announcements/faculty-retirement-and-memorial-tributes/faculty-retirement-tributes-2010/ivan-szelenyi?utm_source

Szegénység, etnicitás és társadalmi kirekesztés

Az 1990-es évek végétől kutatásaiban mind nagyobb hangsúlyt kapott a posztkommunista átalakulás veszteségeinek helyzete. Rebecca Emigh és Fodor Éva közreműködésével azt vizsgálta, hogy a piacgazdasági átmenet miként változtatta meg a szegénység társadalmi, nemi és etnikai összetételét. Kutatásai a szegénység „feminizálódásának” és „rasszizálódásának” folyamatára hívták fel a figyelmet, arra, hogy a gazdasági átalakulás terhei aránytalanul érintették a nőket, illetve a roma népességet (Emigh–Fodor–Szelényi 1999, 2001).

E kutatási irány legjelentősebb eredménye a Ladányi Jánossal közösen folytatott, történeti és összehasonlító vizsgálat volt. A kutatás középpontjában a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Csenyété állt, amelynek társadalomtörténetét a 19. század közepétől a 20. század végéig követték nyomon. A 2004-ben magyarul *A kirekesztettség változó formái*, 2006-ban angolul *Patterns of Exclusion* címmel megjelent könyv azt elemzi, hogy az egyes történeti korszakok intézményei miként hozták létre és alakították át a „cigányként” azonosított népesség társadalmi határait (Ladányi–Szelényi 2004, 2006).

A szerzők az etnicitást nem változatlan kulturális adottságként, hanem történetileg és társadalmilag konstruált kategóriaként értelmezték. Azt vizsgálták, hogy a helyi közösségek, az állami intézmények, a munkaerőpiac, a szociálpolitika és a többségi társadalom osztályozási gyakorlatai különböző korszakokban kiket és milyen módon minősítettek cigánynak. A kirekesztés formái a rendi, osztály- és etnikai viszonyok változásával együtt alakultak át.

A könyv egyik legerősebb tézise szerint az államszocializmus összeomlása után a tartós munkanélküliség, a területi elkülönülés és az etnikai stigmatizáció összekapcsolódása egy sajátos „underclass” kialakulásának veszélyét teremtette meg. Az elemzés azonban nem tekinti ezt valamiféle kulturális vagy etnikai sajátosság következményének. A mélyszegénységet elsősorban strukturális viszonyok, intézményi folyamatok, munkaerőpiaci kizárás, területi koncentráció és etnikai osztályozás együttes eredményeként írja le. E megközelítés jelentős hatást gyakorolt a magyar szegénység-, roma- és településszociológiai kutatásokra.

A Ladányival folytatott együttműködés arra is példa, hogy Szelényi a rendszerváltás után ismét szorosan kapcsolódott a magyar empirikus szociológia hagyományához. Az összehasonlító makroelmélet mellett vizsgatért a települési esettanulmányhoz, a történeti adatgyűjtéshez és a terepkutatáshoz. A csenyétei vizsgálat egyúttal összekötötte pályájának korai településszociológiai érdeklődését a posztkommunista szegénység és etnicitás új kérdéseivel.

Az új osztály elméletének újragondolása

Szelényi pályájának egyik jellegzetessége, hogy korábbi téziseit nem lezárt eredményekként kezelte, hanem újabb történeti tapasztalatok alapján rendszeresen felülvizsgálta. Lawrence Kinggel közösen írt, 2004-ben megjelent *Theories of the New Class: Intellectuals and Power* című könyve a 20. századi új osztály-elméletek történeti és összehasonlító szintézisét adta (King–Szelényi 2004). A kötetben az értelmiség osztályhatalmának lehetőségét már nem kizárólag az államszocializmus összefüggésében, hanem a modern társadalmak szakértői, menedzseri és technokrata uralmának tágabb kérdéseként elemezték.

Ez az önkorrekción Szelényi tudományos stílusának fontos eleme volt. Elméleteit erős állítások formájában fogalmazta meg, de megkülönböztette az empirikusan ellenőrizhető hipotéziseket a politikai vagy normatív állásfoglalásoktól. A rendszerváltás után az értelmiség egységes osztállyá szerveződésének tézisének elvetet-

te, de fenntartotta azt a kérdést, hogy a szakértelem, a kulturális tőke és a társadalmi racionalizálás igénye miként válhat hatalmi erőforrássá. Ehhez a problémához kapcsolódott az értelmiségi szerepről kialakított későbbi álláspontja is. Szelényi elutasította a közvetlen politikai útmutatást vállaló „megmondóember” szerepét. Saját megfogalmazása szerint az értelmiségi feladata nem az egyetlen helyes megoldás kihirdetése, hanem alternatívák felmutatása: „*Alternatívát kínálni! Ez a számomra szimpatikus értelmiségi szerep*” (Nagy 2016). Úgy vélte, hogy aki közvetlenül diktálni kívánja a politikai döntéseket, az maga is a politikai hatalom képviselőjévé válik.

Ez a szerepfelfogás nem jelentett közéleti visszavonulást. Szelényi rendszeresen nyilatkozott politikai és társadalmi kérdésekről, de igyekezett elemzői távolságot tartani a pártpolitikai táboroktól. „*Több párton kívüli*” szereplőként határozta meg magát, hangsúlyozva, hogy baloldali és liberális, de nem neoliberalis (Nagy 2016). Álláspontjainak változása – egyes kormányzati döntések támogatása, mások éles kritikája – részben ebből az autonómiára törekvő, alternatívákat kereső értelmiségi pozícióból következett.

Hazaköltözés és az illiberális posztkommunizmus elemzése

Szelényi az NYU Abu Dhabi alapító dékáni megbízatásának lezárása után, 2014-ben, harminckilenc évnyi külföldi életet követően Budapestre költözött. Ekkor vált ismét Magyarország a mindennapi tudományos és közéleti tevékenységének elsődleges helyszínévé. A TÁRKI tanácsadójaként, majd igazgatósági tagjaként dolgozott, részt vett kutatásokban és kötetek szerkesztésében, rendszeresen publikált magyar folyóiratokban és online társadalomtudományi fórumokon.

Hazatérése után érdeklődésének középpontjába a 2010 után kialakuló magyar politikai-gazdasági berendezkedés került. Elemzéseiben arra törekedett, hogy az Orbán-rendszert ne kizárólag politikai rezsimként, hanem a posztkommunista kapitalizmus sajátos változataként értelmezze. Különbséget tett társadalmi-gazdasági rendszer és politikai rezsim között. Álláspontja szerint 1990-ben rendszerváltás történt, amikor az államszocializmust a piaci kapitalizmus váltotta fel, 2010 után viszont elsősorban rezsimváltozás következett be a kapitalista rendszeren belül (Szelényi 2018).

A *Capitalisms after Communism* című tanulmányában a posztkommunista kapitalizmus három kezdeti ideáltípusát különítette el. Kelet-Közép-Európára a „kivülről épített kapitalizmus” volt jellemző, amelyben a külföldi tőke meghatározó szerepet kapott, Oroszországban és a volt szovjet térség egy részében „felülről épített kapitalizmus” alakult ki, Kínában pedig – legalábbis a reformok első időszakában – „alulról építkező kapitalizmus” jött létre. Később, a rendszerváltást megelőző idősakra ezek a rendszerek részben közeledni kezdtek egymáshoz, mindenekelőtt a politikailag ellenőrzött tulajdonszerzés, a klientúraépítés és a járadékvadászat terjedése révén (Szelényi 2015c). Szelényi amellet érvelt, hogy a 2000-es években a posztkommunizmus különböző típusai – így például a magyarországi is – váratlan módon ismét közeledni kezdtek egy új modellhez, melynek úttörője 2000 óta Oroszország volt.

Az Orbán-rendszert nem tekintette egyszerűen a Horthy-korszak vagy a Kádár-rendszer visszatérésének. Olyan illiberális posztkommunista kapitalizmusként értelmezte, amelyben a magántulajdon és a piac fennmarad, de a politikai hatalom aktívan átrendezi a tulajdonosi pozíciókat, állami eszközökkel épít klientúrát, és a gazdasági erőforrások elosztását politikai lojalitáshoz kapcsolja. A rendszer működésében ezért a profit mellett a járadék – a politikailag létrehozott vagy védett monopolhelyzetből származó jövedelem – vált központi fogalommá. Ezt a gondolatot Mihályi Péterrel közösen fejlesztette tovább. A járadékelméleti meg-

közelítésben a jelentős jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek egy része nem piaci teljesítményből vagy vállalkozói kockázatból, hanem zárt hozzáférésből, szabályozási előnyökből, monopolhelyzetből és politikai kapcsolatokból származott. A posztkommunista kapitalizmus változatai ezért nem csupán a tulajdon szerkezete vagy az állami beavatkozás mértéke alapján különböztek, hanem aszerint is, hogy a politikai hatalom milyen szerepet játszik a járadékok létrehozásában és elosztásában (Mihályi–Szelényi 2019).

A *Varieties of Post-communist Capitalism* a posztkommunista társadalmak fejlődési útjait történeti összehasonlításban vizsgálta. Kiinduló hipotézise szerint az 1989 után létrejött kapitalizmusváltozatok csak az őket megelőző kommunista rendszerek különbségeinek elemzésével érthetők meg (Mihályi–Szelényi 2019). Ez a megközelítés ismét megkérdőjelezte az egységes, lineáris „átmenet” feltételezését. A szerzők szerint a posztkommunista rendszerek nem ugyanazon fejlődési út különböző pontjain helyezkednek el, hanem történetileg eltérő kapitalizmustípusokat képviselnek.

A magyar társadalom szerkezetének újabb vizsgálatai

A politikai kapitalizmus és az illiberalizmus elemzése mellett Szelényi továbbra is foglalkozott a társadalmi rétegződés, a mobilitás és a szegénység kérdéseivel. Tóth István Györggyel közösen a magyar társadalom „bezáródását” vizsgálta. Elemzésük arra irányult, hogy milyen társadalmi törésvonalak magyarázzák a nemzetközi összehasonlításban alacsony magyar mobilitási mutatókat, és mennyiben figyelhető meg a felső középosztály társadalmi bezáródása (Tóth–Szelényi 2018).

E munkákban a magyar társadalom nem egyszerűen piramisszerű osztályszerkezetként jelenik meg. A szerzők a jövedelmi, vagyoni, foglalkozási és kulturális erőforrások mellett a kapcsolati és politikai tőke szerepét is figyelembe vették. A felső társadalmi csoportok előnyeinek újratermelődésében az oktatás, a lakóhely, a családi háttér és a kapcsolatrendszerek együttesen működtek. Ez a megközelítés Szelényi korábbi redistribúcióelméletének továbbélését mutatja. A társadalmi egyenlőtlenségek értelmezése nem korlátozható a piaci jövedelmekre, hanem az intézmények által elosztott lehetőségeket és hozzáféréseket is vizsgálni kell.

A 2010 utáni írásokban egyre fontosabbá válik a globalizáció és a nemzetállami bezárkózás konfliktusa is. Szelényi az illiberalizmust részben a globalizáció veszteségeinek bizonytalanságára, a területi egyenlőtlenségekre és a politikai elitekkel szembeni bizalomvesztésre adott válaszként értelmezte. Különösen fontosnak tartotta a vidéki térségek helyzetét, ahol a tőke, a képzett munkaerő és az intézményi szolgáltatások nagyvárosokba áramlása a magára hagyottság tapasztalatát erősítette. Egy 2019-es interjúban azt hangsúlyozta, hogy nem véletlen, hogy vidéki területeket kutat, mert szerinte az elitekkel szembeni kulturális és politikai fordulat ezeken a területeken mutatkozik meg a legvilágosabban (Szombati 2019).

Utolsó éveiben Mihályi Péterrel tovább dolgozott az egyenlőtlenségek, a járadékok és a politikailag szervezett vagyonfelhalmozás elméletén. Közös, 2026-ban megjelent kötetük, *Az egyenlőtlenségek új formái. Magyarország az Orbán-korszakban, 2010–2025* a liberalizmus és illiberalizmus, a migráció, valamint a gazdasági, politikai és kulturális egyenlőtlenségek összefüggéseit elemzi. A könyv a 2010–2025 közötti magyar társadalmi és vagyoni átalakulás összegző értelmezésére tesz kísérletet (Szelényi–Mihályi 2026a, 2026b). Ez lett életének utolsó nagyobb tudományos vállalkozása.

ÖSSZEGZÉS

Szelényi 1960 és 1975 közötti pályájának meghatározó sajátossága, hogy a politikai ellenzékiesség nem kiindulópont, hanem személyes attitűdjeinek és szakmai normáinak következménye volt. A KSH Könyvtárában megszerzett nemzetközi tájékozottság, a Berkeley-ben megismert empirikus szociológia, az MTA sokszínű kutatói közege és a Konráddal végzett városkutatások egy olyan kutatói habitust alakítottak ki, amely a társadalmi valóság feltárását a hivatalos ideológiai tételeknél magasabb rendű szakmai kötelezettségnek tekintette. Esetében a kritikai pozíció az empirikusan kimutatott egyenlőtlenségek és a szocializmus ideológiai önleírása közötti eltérés felismeréséből fakadt. A lakáselosztás kutatása ezért nem csupán a lakás- és városszociológia egyik fontos teljesítménye volt, hanem megmutatta, miként termel privilégiumokat a központi újraelosztás. Az értelmiségkönyv ezt az empirikus problémát általánosítja az államszocialista társadalom hatalmi szerkezetére.

A pálya másik kulcsa a szakmai szolidaritás. Szelényi politikai kiszorítása nem közvetlenül egyetlen publikációval kezdődött, hanem a Lukács-tanítványok és a Haraszti Miklós mellett vállalt fellépéssel. A korszak története azt mutatja, hogy az autonóm szakmai vélemény, a kollégákkal vállalt szolidaritás és a rendszer saját ígéreteit számonkérő empirikus kutatás együtt vált politikailag elviselhetetlenné. Ebben az értelemben az 1975-ös emigráció nem Szelényi szakmai fejlődésének kívülről történt megszakítása, hanem annak belső logikájából következő, bár politikailag kikényszerített fordulópontra lett.

Emigrációja ugyanakkor a magyar szociológiai mező politikai függésének következményeire is rávilágít. Távozásával a hazai szociológia elveszítette egyik legeredetibb és nemzetközileg tájékozott kutatóját, miközben az emigráció teremtette meg számára azt az intézményi szabadságot, amelyben korábbi eredményeit szélesebb összehasonlító elméletté fejleszthette és a nemzetközi tudományos mezőben képviselhette.

Szelényi szerepe ezért nem kizárólag kiemelkedő egyéni teljesítményként értelmezhető. Munkássága a magyar szociológia nemzetközi közvetítő képességének egyik legerősebb példája. Kutatói életútja megmutatja, hogy egy politikailag kikényszerített emigráció után miként lehet újrateremteni a hazai tudományos kapcsolódást, és hogyan válhat a kívülállásból fakadó összehasonlító nézőpont a magyar társadalom elemzésének különleges erőforrásává. Ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy a magyar társadalomtudomány nemzetközi teljesítménye és hazai intézményi működése között tartós feszültség állhat fenn. Szelényi legfontosabb elméleti eredményeinek jelentős része éppen azért születhetett meg, mert a magyar tudományos mezőből való kizárása után a hazaihoz mérve sokkal jelentősebb nemzetközi intézményi szabadsághoz és erőforrásokhoz jutott.

HIVATKOZÁSOK

- Betlen, J. (1989) Haraszi Miklós pere. In Haraszi M. *Darabbér. Egy munkás a munkásállamban*. Budapest: Téka, 145–163.
- Emigh, R. J. – Fodor, É. – Szelényi, I. (1999) *The Racialization and Feminization of Poverty during the Market Transition in Central and Southern Europe*. San Domenico: European University Institute.
- Emigh, R. J. – Fodor, É. – Szelényi, I. (2001) The Racialization and Feminization of Poverty? In Emigh, R. J. – Szelényi, I. (szerk.) *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe during the Market Transition*. Westport, CT: Praeger, 1–32.
- Eyal, G. – Szelényi, I. – Townsley, E. (1997) The Theory of Post-Communist Managerialism. *New Left Review*, 1(222), 60–92. <https://doi.org/10.64590/l8e>
- Eyal, G. – Szelényi, I. – Townsley, E. (1998) *Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London–New York: Verso.
- Ferge Zs. – Szelényi I. (1964) UNESCO-szeminárium az „ankét-módszer” alkalmazásának kérdéseiről. *Magyar Tudomány*, 12, 775–776.
- Haraszi M. (1989) *Darabbér. Egy munkás a munkásállamban*. Budapest: Téka.
- King, L. P. – Szelényi, I. (2004) *Theories of the New Class: Intellectuals and Power*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kolosi, T. – Szelényi, Sz. – Szelényi, I. – Western, B. (1990) *The Making of Political Fields in Post-Communist Transition: The Dynamics of Class and Party in Hungarian Politics, 1989–1990*. Ithaca, NY: Mario Einaudi Center for International Studies.
- Konrád Gy. – Szelényi I. (1971) A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, 14(12), 19–35.
- Konrád Gy. – Szelényi I. (1989) *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat.
- Ladányi J. – Szelényi I. (2004) *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág.
- Ladányi, J. – Szelényi, I. (2006) *Patterns of Exclusion: Constructing Gypsy Ethnicity and the Making of an Underclass in Transitional Societies of Europe*. Boulder, CO–New York: East European Monographs–Columbia University Press.
- Ludassy M. (1998) 1973. *Beszélő*, 3(4), 56–61. Elérhető: <http://beszelo.c3.hu/print/11144> [Letöltve: 2026-09-07].
- Mihályi, P. – Szelényi, I. (2019) *Varieties of Post-Communist Capitalism: A Comparative Analysis of Russia, Eastern Europe and China*. Leiden–Boston: Brill.
- Nagy J. (2016) Szelényi Iván: És akkor Orbán Viktor úgy szolt, hogy a fák nem nőhetnek az égig. *24.hu*, május 27. Elérhető: <https://24.hu/kozelet/2016/05/27/szenyeni-ivan-es-akkor-orban-viktor-ugy-szolt-hogy-a-fak-nem-nohetnek-az-egig/> [Letöltve: 2026-09-07].
- Szabari V. (2020a) Az 1960-as években intézményesülő magyar szociológia társadalmi és politikai környezete. *Korall*, 21(80), 79–100.
- Szabari V. (2020b) A magyar szociológia főbb korszakai (1900–2010). In Szabari V. (szerk.) *(Disz)kontinuitások. A magyar szociológia 1960 és 2010 között*. Budapest: Napvilág–ELTE Eötvös, 20–39.
- Szelényi I. (1969) Empíria és szociológia. *Valóság*, 12(11), 14–26.
- Szelényi, I. (1975) *Regional Management and Social Class: The Case of Eastern Europe*. Canterbury: Kent Centre for Research in the Social Sciences.
- Szelényi, I. (1978) *Structural Conflicts between the State, Local Government and Monopoly Capital: The Case of Whyalla in South Australia*. Uppsala: Research Committee on Community Research.
- Szelényi, I. (1983) *Urban Inequalities under State Socialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Szelényi, I. (1988) *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison–Cambridge: University of Wisconsin Press–Polity Press.
- Szelényi I. (1990) *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa.
- Szelényi I. (1992a) *A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Szelényi I. (1992b) *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.
- Szelényi I. (1992c) Bevezető a Magyar Szociológiai Társaság 1991. évi kongresszusához. *Szociológiai Szemle*, 2(1), I–III.
- Szelényi I. (2015a) Egy kézirat története. *Kritika*, 45(7–8), 4–10.
- Szelényi I. (2015b) Nosztalgikus jegyzetek a hatvanas évekről. A magyar szociológia „szociotechnika” és „kritikai társadalomtudomány” között, 1963–1968. *Mozgó Világ*, 41(1), 80–97.

- Szelényi, I. (2015c) Capitalisms After Communism. *New Left Review*, 2(96), 39–51. <http://dx.doi.org/10.64590/fcd>
- Szelényi I. (2018) Társadalomtudomány három „rendszerben”. *Mozgó Világ*, 44(6). Elérhető: <https://mozgovilag.hu/2018/06/12/szelenyi-ivan-tarsadalomtudomany-harom-rendszerben-reszlet-a-juniusi-szambol/>; <https://mozgovilag.hu/2018/07/11/szelenyi-ivan-tarsadalomtudomany-harom-rendszerben-2-reszlet-a-juniusi-szambol/> [Letöltve: 2026-09-07].
- Szelényi I. – Konrád Gy. (1969) *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest: Akadémiai.
- Szelényi I. – Mihályi P. (2026a) *Az egyenlőtlenségek új formái. Magyarország az Orbán-korszakban, 2010–2025*. Budapest: TÁRKI.
- Szelényi, I. – Mihályi, P. (2026b) Inequalities: Origins and Consequences. Understanding the Post-Communist Period, 1989–2025. Budapest: TÁRKI. Elérhető: https://tarki.hu/sites/default/files/2026-01/INEQUALITIES%20ORIGINS%20AND%20CONSEQUENCES_BELIV20251222.pdf [Letöltve: 2026-09-07].
- Szelényi, I. – Szelényi, Sz. (1991) The Vacuum in Hungarian Politics: Classes and Parties. *New Left Review*, 1(187), 121–137. <https://doi.org/10.64590/2gh>
- Szombati, K. (2019) Interview with Iván Szelényi. *European Archive of Voices*. Elérhető: <https://arbeitaneuropa.com/transcripts/ivan-szelenyi/> [Letöltve: 2026-09-07].
- Takács, Á. (2017) The Heads and the Walls. From Professional Commitment to Oppositional Attitude in Hungarian Sociology in the 1960–1970s: The Cases of András Hegedüs, István Kemény, and Iván Szelényi. *Hungarian Historical Review*, 6(4), 856–882.
- Tóth I. Gy. – Szelényi I. (2018) Bezáródás és fluiditás a magyar társadalom szerkezetében. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Ríport 2018*. Budapest: TÁRKI, 25–46. <https://doi.org/10.61501/TRIP.2018.2>
- Vigvári A. (2020) Az informalitás fogalomtörténete a magyarországi társadalomtudományokban. In Szabari V. (szerk.) *(Disz)kontinuitások. A magyar szociológia 1960 és 2010 között*. Budapest: Napvilág–ELTE Eötvös, 240–262.